

ХАТНЄ ЖИТТЯ
ГЕЛЕНИ
ТРОЯНСЬКОЇ

ДЖОН ЕРСКІН

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДЖОН ЕРСКІН

ХАТНЄ ЖИТТЯ ГЕЛЕНИ ТРОЯНСЬКОЇ

З АНГЛІЙСЬКОЇ ПЕРЕКЛАВ
М. ІВЧЕНКО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 3361 19/VIII 1929

Зам. 1940. Тираж 5.000

Б₈ — 10¹/₂ і 1¹/₈ арк.

ПЕРЕДМОВА

Перш за все — кілька слів про автора. Джон Ерскін — натура обдарована. Має неабияку освіту. На двадцять четвертому році життя дістав ступінь доктора філософії, не задоволився цим, вчився юстиції, а згодом історії й теорії літератури. Отже, має аж три докторати — філософії, прав і літератури. Викладав по університетах — Амгерстському й Колумбійському, де й призначено його на професора англійської мови й літератури. Має різноманітні здібності — поет, романіст, критик, музикант, блискучий педагог. Словом — висококваліфікований американський інтелігент, що значно випередив своє оточення.

Це саме й позначилося на його першому більшому прозовому творі „Хатнє життя Гелени Троянської“. Книгу не відразу зрозуміло американське суспільство. Назва дає приводів шукати в ній пародії на грецьку мітологію, чогось на зразок відомої оперети „Гелена Прекрасна“. Де в чому й справді можна б помітити вплив на Ерскіна Людовіка Галеві, автора лібрета до Офенбахової оперети, зокрема в карикатурних рисах, що їх

подибуємо в характеристиці царя Менелая, Гелениного чоловіка. Подібні карикатурні риси можна знайти й в Етеона та Харіти. Та більше нічого спільного між книгою Ерскіна та оперетою Офенбаха - Галеві нема.

„Хатне життя Гелени Троянської“ — не пародія на клясичну мітологію. Автор мав інше настановлення, беручи за основу клясичний кістяк. Книга ця — сатира на сучасне американське капіталістичне суспільство, з його обмеженістю, забобонами, лицемірством, гнилою мораллю. Гелена вища за своє оточення, воно не може її розуміти, ані виправдувати її сміливих, навіть ризикованих, як на американську міщанську мірку, життьових теорій, її нової (знов, як на те ж американське буржуазне суспільство). моралі. В цьому джерело постійних важких ситуацій, що до них потрапляє Гелена, причини її незадоволення життям, її розриву з оточенням, в цьому трагедія Гелени Троянської (боги тут ні до чого, — це автор ясно і часто дає до розуміння). І в цьому ж, очевидно, трагедія самого Ерскіна. Трагедія вченого міщука, інтелігентного обивателя, що став вище за своє суспільство, та не настільки, щоб кинути зовсім своє сучасне оточення й по інших соціальних шарах шукати матеріялу для перебудови того суспільства.

Чи можна рекомендувати читачеві, як позитивну, філософію Гелени — Ерскіна? Ні, вона в своїй безнадії не підноситься вище анархо-індивідуалізму і толстовства („нема на світі винуватих“), та лише

в деяких окремих міркуваннях Гелени й почасти Ореста намагається наблизитись (та й то не дуже вдало) до діалектично-матеріалістичного пояснення норм суспільної моралі. Проте книга Ерскіна цінна як цікавий показчик тих процесів та еволюцій, що відбуваються в світогляді передової буржуазної інтелігенції сучасної Америки. Для цієї верстви американського суспільства книга Ерскіна надто характеристична; та треба поруч того мати на увазі, що інших соціальних груп Ерскін зовсім не зачіпає, старанно уникаючи моментів класового антагонізму та соціальної нерівності. Настільки обмежується він інтелектуальними колізіями соціально рівних індивідів, що навіть вратар Етеон і служниця Адраста в нього поводяться з членами царської родини як з рівними. Це зайвий раз свідчить про міщанську обмеженість Ерскіна, бо ж не спартанські античні звичаї він малює — лише сучасні американські, вірячи, або бажаючи змусити свого читача вірити, в ілюзію демократизму й рівності в цій імперії всесильного доляра.

Надзвичайно цікава стилістична будова книги: майже вся вона складається з діалогів, без змалювання зовнішності героїв, без характеристики від автора їхньої вдачі — це роблять вони самі в своїх діялогах. Відсутні також пейзажі й зовнішній реквізит — та читач ніби не помічає цього. І треба було справді значного літературного хисту, щоб зробити цю стилістично одноманітну сатиру, а то й просто філософську студію, цікавою

для того кваліфікованого читача, що на нього розраховано цю ніяк не масову книгу. .

Отже, зазначаючи відчуженість Ерскінової філософії нашій добі й нашим умовам, ми повинні одночасно визнати „Хатнє життя Гелени Троянської“ за цінний, оригінальний художній твір та за цікавий матеріал для ознайомлення з інтелектуальним життям та нормами суспільної моралі буржуазної інтелігенції Сполучених Штатів Америки. Це ознайомлення природне і, в наслідок порівняння з нашою, радянською дійсністю, буде не на користь буржуазній Америці.

І. Ю. К.

ЧАСТИНА ПЕРША

ПОВЕРНЕННЯ ГЕЛЕНИ

I

Як відомо з історії, Паріс дав приза Афродіті не через підкуп, а через її вродливість. Адже то було змагання вроди, дарма, що Атена з Герою завелися сперечатися про мудрість та могутність. То ж вони намагалися підкупити його й наводили всілякі свої заслуги; Афродітина врода промовляла сама за себе. Її неймовірне віщування про те, що згодом він побереться з Геленою, зацікавило Паріса, як божеська спроба пророкувати. Могло статися так, а могло цього й не бути. Вельми правдоподібно, що богиня своє віщування розуміла не так, як він. Розумна людина, навіть коли й вірить пророцтвам, завжди чекає й бажає побачити, чи здійсняться вони.

Тимчасом його кортило придивитись, як виглядає та Гелена. Йому треба було мандрувати. Він міг одвідати Спарту, так само як і інші краї. Кассандра відряджувала Паріса, та вона завжди ро-

била так. Енона застерігала його,— та вона ж була йому дружина.

Коли він прибув до Менелаєвого дому, воротар пустив його — і, що це був чужинець, в нього не спитали ні ймення, ні в якій справі він прибув, доки він не поїв і не відпочив. Менелай, дотримуючись гостинности, відіслав подорож, яку надумав одбути, але, дізнавшись, хто то був, попросив гостя почувати себе в його господі як удома, сам же, чемно перепросивши, виїхав до Криту, як і збирався передніш.

Отже всі вони мали добрі наміри, і Паріс побачив Гелену віч - на - віч.

II

Коли війну під Троєю було закінчено, і саме місто здобуто, Менелай з мечем у руці пішов шукати Гелену. Він не знав ще, чи простромить їй лезом принадні груди, чи перереже її лебедячу шию. Він деякий час не бачив її. А вона чекала, немов вони призначили певну годину на побачення. Простим жестом розкрила вона свої груди — хай мститься! — і глянула на нього. Менелай і собі обголило поглянув на неї. Меч заважав йому.

— Гелено! — сказав він, — час додому.

Історія, правда, розповідає про це трохи інакше. Менелай, каже вона, прийшов до Гелени туди, в внутрішні покої, не сам. З ним був Агамемнон та інші, покликані як свідки останнього суду за цю

довгу війну. Декілька чоловіка, що ніколи не бачили Гелени, збились юрбою, аби вперше і востаннє подивитись на вроду, заради якої вони воювалися.

Менелай побачив Гелену й розумів, що за ним пильнує все товариство. Запал і лють по троху спливали, та поруч стояли його любі друзі й дивилися, як чоловік виконує свої подружні обов'язки. Менелай підніс меч... повільно... але не досить повільно,— і саме тоді почув Агамемнонів голос:

— Ну, тепер тобі можна вже й не гніватись, Менелаю: ти дістав назад свою дружину — навіщо ж убивати її? Прямове місто взято, Паріс помер,— ти помстився. Забити Гелену — значить, засмутити тих, хто спитав би, що було приводом до війни. В злочині немає й часточки провини Спарти. В усьому винен тільки Паріс, що прибув як гість і поглумував з твоєї гостинности.

Тоді Менелай зрозумів, чому його брата названо „цар серед людей“ і лише пізніш, увечері, чули, як він казав у товаристві, що забив би Гелену, якби не встряв Агамемнон.

На ніч Менелай мав узяти її на корабель з іншими бранцями, але не міг розміркувати, яким порядком повинні вони піти з дому,— не поруч же, звичайно! Може, йому виступити спереду? Ця думка спала йому в голову, перед тим як вони вийшли на вулицю. Але така зумисно підкреслена процесія здавалася невчасною. Він вирядив Гелену,

щоб дозволити зацікавленому війську безборонно кидати їй в обличчя які завгодно образи. Та люди дивились мовчки, або майже мовчки. Його вони й не помічали. Менелай чув, як хтось сказав, що Гелена скидається на Афродіту, коли Гефест, її кумедний чоловік, спіймав її голу в обіймах Ареса і, накинувши сітку на коханців, покликав решту богів, як свідків її безчестя. А ще хтось сказав, що він відчуває себе, як ті покликані боги, що висловили бажання першої - ліпшої хвилини помінятись з Аресом і місцем і всім іншим.

III

Тієї ночі, коли Трою було взято, хоч дехто з чоловіків мали менше, ніж Менелай, причин для гніву, але показали менше й стриманости. Аякс знайшов у храмі Атени, де вона служила за жрицю, Кассандру, — дівчину, досить милу для Аполонових бажань, але не такої вроди, що захищала б її як Гелену.

Там, ніби в безпосередній присутності самої богині, він узяв її, а тоді вирушив в інших своїх справах — на галасливі збори. Згодом, коли гнів Атени став досить помітний, він згоджувався, що образив жінку, але запевняв, що храма не запоганив, бо Одісей ще перед ним викрав священну статую, і через те приміщення, — нехай і святиня, — стояло тепер спустошене. Та, очевидно, богиня не взяла на увагу ріжниць, а Агамемнон оповістив, що фльота затримається й не попливе додому, доки

не буде справлено встановленої жертви й не буде виконано належного ритуалу роздумування та каяття, щоб богиня не потопила їхніх гріхів у холодній воді океану. Агамемнон дуже турбувався про це від того моменту, як було розподілено і військову здобич: Кассандра припала саме йому. Цілий день стояв він коло жерця, в той час як полум'я пожирало все з олтарів, зведених посеред слух'яної армії. Поруч його стояв Менелай,— два царі, що не мали суперників, надто тепер, коли не стало Ахіллеса. Смерком жертви згоріли, зостався самий попіл, військо розклало вогнища варити вечерю, і тоді жрець сказав, що неясні знаки віщували їм щастя.

— Почалось добре офірування,— сказав Агамемнон.

— А для мене воно закінчилось,— відповів Менелай.— Це ж не з нашої провини принесло нас до Трої, але, як ти сказав учора ввечері, з провини інших. Хоч помилки зробили ми відтоді, як прибули сюди,— маємо рацію тільки жалкувати, що вони сталися. Коли й було що необачне, через пиху та нечемність сьогоднішні жертви мусять одпокутувати все і навіть більш. Завтра я пливу на Спарту.

— Коли я думаю про відплиття, то згадую Уліса,— сказав Агамемнон.— Наш від'їзд з цього порту відібрав життя моєї дитини, піднесеної в офіру, щоб ублагати богів. Ти не став тоді на заваді цій надмірній жертві. А все це робилось

тільки для тебе, мій брате! Свою сварку з Ахіллесом я відпокутував уже давно, бо я був неправий. Але з цього часу я міг багато разів бути неправий, думаючи, що був правий. Навіть тепер — сподіваний гнів Зевеса й Атени я мушу вгамувати перед олтарем господаря вітру й хвиль, що можуть стати між нами й нашими любимими домами.

— Чого ти дійсно боїшся, так це своєї дружини! — сказав Менелай.

— Твоя дружина з тобою, — відповів Агамемнон, — а дочка твоя в безпеці, у Спарті, і, безперечно, дбає за твої справи. Ми всі дбали за них. Щождо мене, то я мушу піклуватись про свої люди. Чого я справді боюсь, так це, щоб Атена не помстилась на кожному з нас — на тобі, на мені, на найостаннішому веслярі з кораблів — за крадіжку її статуї та за зневагу її жриці.

— Одісей викрав статую, — зауважив Менелай, — тільки тому, що міста не можна було здобути, доки статуя богині була там. З цих міркувань йому довелося справити багато жертв. Щождо випадку з Кассандрою, то я дивлюсь на цю подію, як на справедливий, хоч і брутальний, вчинок. Паріс був їй брат. Помилка Аяксова в тім, що він поквапився. Він міг узяти її по розподілі з добичі, відвести додому й поводитися з нею так, як би мав за краще, не боячись, що його судитимуть за те боги, чи гніватиметься рід людський, — у нього ж нема дружини, яка чекає на нього!

— Моя дружина досі не спричинилась до скандалів у нашій родині,— сказав Агамемнон.— Деякими сторонами вона відрізняється від своєї сестри. Скільки мужчин володіли Геленою! Скількома володіла вона! Ще перед тобою мав її Тезей... ну, потім, звичайно, ти, далі Паріс, Дейфоб... А чи не було там чогось між нею й Ахіллесом? Хіба ж Гектор не захоплювався нею, а то може вона тільки так мріяла про нього? Наша спеціальна філософія, брате, вчить нас жити у злагоді з минулим. Ти не маєш підстав, як я бачу, ганьбити вчинок Аяксів. Тіш себе такою філософією — вона стане тобі в пригоді.

— Як я сказав уже,— відповів Менелай,— завтра я відпливаю додому. Шкода, що ми розлучаємось сперечаючись. Якби залишитись тут, я міг би бути тобі корисний, я zostався б із самої подяки. Та воля богів, я гадаю, завжди розумна, або, принаймні, повинна бути розумна,— і коли твоє химерне бажання і далі правити офіри має щось спільне з релігійним обов'язком, то роби так. Тільки я довів би, що боги, давши нам змогу спалити Трою, ніколи не звеліли б нам жити тут.

— Ти відпливаєш, як велить твоя доля,— сказав Агамемнон,— і я більше вже не побачу тебе.

— Я хотів би думати, що це — також твоя помилка,— сказав Менелай,— але, сподіваюся, вона не вимагає прилюдного каяття?

Гелена нерухомо сиділа в наметі, освітлювана хитливим огником каганця. Запашне полум'я й

дим з триніжок ішли вгору перед її обличчям, і коли Менелай увійшов, ця картина нагадала йому богиню перед жертovníком. Чому вона тут? Невже вона перебула тут цілий день? Повертаючися з офірування, він уявляв її собі пониженою й покійною, серед інших бранців, і думав, що вона чекає вироку. Кінець - кінцем, вона могла б і встати, коли він увійшов.

— Завтра ми відпливаємо в Спарту.

— Так швидко?

— Невже це так швидко? Ти воліла б залишитися в Трої?

— Не тепер,—заперечила Гелена.— Може, ти пригадуєш, я ніколи не вередувала, вибираючи міста, де жити. Та не в ж таку силу кораблів і люду встигли приготуватись за один день? Ти довше збирався, як ішов сюди, дарма що мав, здається, більше підстав поспішати, гадаю. Треба тільки справити жертви, подумати про богів, про темний простір океану й заспокоїти душу багатьох померлих перед тим, як ми вирушимо.

— Мертві лежатимуть спокійно, а богів уже вдоволено жертвами,— відповів Менелай.— Ми витратили цілий день на офірування. Перед нами широкий і темний океан. Агамемнон буде й далі правити жертви, бо де в чім самі молитви не допомагають. Ми посперечалися з ним і розлучилися. Він з військом зостанеться тут на довгий час, а я з своїми людьми та бранцями вирушаю завтра.

„І з нею“ — подумав Менелай. Але він не знав, як про це мовити. Не казати ж — „з моєю дружиною й бранцями“. А сказати — „з тобою та іншими бранцями“ — він не мав мужности.

— Менелаю! — взяла слово Гелена. — Звичайно, я разом з тобою, але не розумно вигадав ти подорож. Не ти тут правий, а тільки твій брат. Тим, хто визнає лихі вчинки, потрібний певний час на метикування та каяття. Ті ж з нас, що не визнають своєї провини за свою пиху, більш, ніж будь-хто, повинні правити жертви. Маєш здоровий розум, Менелаю, і вмієш швидко в усьому розбиратись, але й тобі бракує завбачливости. Якби ти краще передбачав, то більше дотримувався б умовностей.

— Коли я вірно розумів тебе, — мовив Менелай, — то радиш, щоб не відходив од заведених звичаїв?

— Так, раджу, — ствердила Гелена.

— Я тепер стомлений, і голова зрікається служити мені, — сказав Менелай. — Може, ти хочеш повернутись туди, звідки прийшла, чи то я маю покинути цей намет для тебе? Ми рушаємо в путь завтра світанком.

IV

Вітер був противний, і люди гребли веслами. Менелай сидів поблизу стерничого, а перед ним — Гелена, з відкритим вітрові обличчям. Веслярі дивились на неї, не відчуваючи ніякого гніву до

цієї жінки, що принесла їм війну й тяготи,— спочатку зацікавлено, а далі співчутливо і з побожним страхом, ніби в човні було благословення богів. Менелай спостерігав зміну у виразах їхніх обличчів і ніби дивувався, заради чого ходив він з ними на Трою. Та він добре знав причину.

Гелена повернулася, уперше за весь час, і глянула йому в очі. Веслярі перестали гребти й собі подивились на нього.

— Менелая,— сказала Гелена,— ти мусиш справити жертву. З нашим кораблем діється щось чудне.

— Навпаки,— відповів Менелай,— може тільки корабель тут не має провини. Вітер, правда, несприятливий, але люди гребуть добре, окрім тих моментів, коли ти розважаєш їх.

— Тепер у Трої, а може де й на березі,— мовила Гелена,— Агамемнон звертається до богів з молитвами, які, здається мені, дадуть добрі наслідки, і він безперечно прибуде додому. Наші ж власні наміри видаються мені непевними. Ти знаєш, як я до цього ставлюся—я не люблю пускатись на всякі авантури, не визнавши, на що саме я йду.

— Ми пливемо до Спарти,— сказав Менелай.

— Я боюсь, що цього не буде,— заперечила Гелена.

— Ми будемо прямувати туди,— сказав її чоловік,— і коли небесні зірки не зіб'ють нас з дороги серед цієї невгамовної стихії, ми прибудемо до

Спарти за тиждень. Це буде дуже гарна пора — чи правда ж? — поспитав він у стерничого.

— До Трої ми їхали довше, ніж тепер повертаємось, — відповів стерничий.

— Коли я їхала до Трої, — зауважила Гелена, — це забрало тільки три дні, але то була виключна подорож.

Тоді веслярі нахилились над веслами, а стерничий став вистежувати шлях за сонцем та за зірками. Спочатку Гелена час од часу позирала на Менелая доволі спокійно, але так, ніби хотіла сказати йому щось варте її слів. Багато днів сиділа вона тут нерухомо, дивлячись у далечінь моря, гребці стиха стежили за нею, немов їх з'єднувала якась таємниця, що її Менелай не міг зрозуміти. Менелай деякий час сидів самотньо і розраховував, чи вистачить їм води та харчів на дорогу.

— А, нарешті Спарта! — сказав він.

— Навряд, — висловила сумнів Гелена.

Як виявилось, то був Єгипет. Гелена зійшла на берег сходнями, які притримували для неї моряки, так ніби це завжди доводилось їй робити. Вітер зовсім ущух. Стомлені люди поставили намети цареві та собі й пішли спати. Менелай не міг пригадати, звелів він сходити на берег чи ні, і, не будши сам певний, не хотів про це питати.

— Ця славетна країна далеко цікавіша, ніж я гадала, — сказала за кілька тижнів Гелена. — Гулявши берегом, я зустрічала багатьох тубільців і

вони здавались мені не менш культурними, ніж наші найпошвіченіші спартанці. Як на твою думку?

— Гелено, ти дратуєш мене! — сказав Менелай. — Я тут не для прогулянки і не для того, щоб порівнювати цивілізацію двох країн.

— Звичайно, ти тут не для того — так само, як і я, — погодилась Гелена. — Коли ти зберешся рушати, тільки скажи мені про це. Тимчасом Полідамна, дружина того поважного чоловіка, що продав тобі харчів у дорогу, навчає мене розпізнавати трави та лікувати ними. Це добра річ для всякого дому — а вони тут, здається, всі знаються на цім. Якщо не правитимеш жертов найближчими днями, я ще більшого навчуся від неї.

— Я не буду правити жертов, — мовив Менелай. — Вітер зніметься тут сам собою.

— Тоді я про все дізнаюся раніш, ніж ми відпливемо, — сказала Гелена.

За два тижні, чи щось коло того, вона побачила Менелая, коли той виходив з дому Тоніса, Полідамнового чоловіка, з маленьким ягням під плащем. Поки він кликав людей, щоб обілувати ягня й принести тварину в жертву, Гелена тихесенько сиділа в наметі. Там і застав її Менелай.

— Будь готова відплисти завтра, — сказав Менелай, — в разі, коли зніметься вітер.

Вона була готова, і вітер знявся, але повернувся на легенький бриз, свіжий і нетривалий. А коли вони прибули на острів Фарос, вітер і зовсім ущух.

— О, як добре! — сказав Менелай, — це гарне пристановище, і є криниця з свіжою водою. Ми тут постоїмо, доки посвіжішає вітер, а ми наберемо води в барила.

Гелена й тут зійшла на берег вузенькими сходнями, які притримували люди так, ніби вони завжди спинялись коло Фароса. Проте, на цім острові не було нічого живого, за винятком одного чи двох крабів, що відважились вийти з моря. За двадцять днів харчі було витрачено, і люди лазили по кам'янистому берегу, пробуючи спіймати рибу на вудки. Ввесь цей час Гелена, поважна й граційна,³ гуляла гладенькими стежками, які находила серед гір, або сиділа на вершках невеличких скель, спостерігаючи пурпурові води, чайки та далекий обрій. Менелай уникав людей і никав сам-один на протилежнім боці острова. А втім, Гелена не здивувалася, побачивши здаля, що він бреде до того місця, де вона сиділа на скелі.

— Я думаю, нам треба повернутись до Єгипту, — почав він. — Нашим людям треба харчів більше, ніж їх тут можна знайти, і ми допливли б до Канобуса за один день.

— Коли ти питаєш моєї поради, — мовила Гелена, — то я можу тільки пристати на твою думку. Як ти кажеш, нам, здається, потрібна харч!..

— Інколи ти просто дратуєш мене, Гелено, — сказав Менелай. — Дурень той знає, що ми мусимо повернутись до Єгипту. Я не питав у тебе поради. Навсправжки я давно повинен був туди повернутися.

Менелай охоче розповів би їй, чому він не повернувся передніш, та їй не дуже хотілось його розпитувати. Він обернувся й побачив трьох своїх людей, кволих і голодних, а з ними й стерничого, що збирався, здавалося, сказати якусь прикрість.

— Менелаю,— почав стерничий,— ми давно вже мандруємо з тобою і ти мусиш знати нашу вірність,— але тепер ми прийшли поспитати тебе, чи не втратив ти часом свого розуму? Чи ти сам смакуєш страждання, чи тобі приємно бачити, як ми мучимось? Ти завіз нас на цей острів, щоб заморити голодом, а в Єгипті є харчі,— за день ми добулись би туди на веслах, якби мали силу. Ще кілька годин і ми так охлянемо, що не спроможемось спустити на воду корабля. Чекати на вітер, кажеш ти? Якщо він і зніметься тепер, у нас не вистачить харчів, щоб протриматись до Спарти; а ловити рибу дорогою ми не можемо.

— Я дарую тобі твою нечемну поведінку тільки тому, що ти голодний,— сказав Менелай.— Як це звичайно буває в таких випадках, твоя порада прийшла запізно, а тому й зайва. Я вирішив уже повернутись до Єгипту по харчі й ми зараз же вирушимо туди. Приготуйте кораблі. Ясно я сказав? Спускайте на воду кораблі!.. Ну, ти ще щось маєш сказати?

— Так, Менелаю,— відповів стерничий.— Прибувши до Єгипту, ми справимо нашу власну жертву богам, щоб безпечно повернутись додому. Ми повинні були зробити це ще в Трої з нашими

товаришами,— та ти звелів нам виїздити. А тепер з тим, що ми несемо разом з тобою твою кару, ми надалі слухатимемось у таких справах не тебе, а лише богів. Ясно, наша доля така, що ніхто з нас не побачить друзів, коли ми не влаштуємо гекатомб безсмертним, що тримають під своєю владою й морські шляхи. Безперечно, ми вже загинули б, не було б з нами он тієї жінки, твоєї дружини, щоб угамувати гнів богів. Правда, понашому вона й сама безсмертна, бо шанує й піклується про тих, хто дає нам життя, чи відбирає його.

— Це було б добре,— сказав Менелай.— Справити жертву зараз же; я так само міркував про це. Тільки тут нема нічого на офіру. У Єгипті ж, як ти згадував, годящого всього вдосталь, і я поклав справити там багаті жертви першого слухного часу. Можете спускати корабля, в разі, звичайно, нема у вас більше ніяких справ.

Вони побігли на низ до своїх товаришів, а Менелай повернув до Гелени.

— Сподіваюсь, ти не станеш нас затримувати? Ця балачка трохи загальмувала мої плани.

Тоніс дав їм провізії на корабель та рогатої худоби на офіри і запропонував червоного вина в келихах. Перед очима всіх Менелай безжально, із справжнім роздратованням вгромадив ножа в жертву, яка впала в останніх корчах на землю. Тоді він перелив вино з келихів у чаші, потім вилив його на жертву і різким голосом удався до богів, що живуть вічно.

— О, Зевесе, найславніший і наймогутніший, і ти, Атено, мудра й страховита, і всі ви безмертні! Творить вашу волю ясно, щоб люди могли приймати її, як справедливість. Карайте винних і нагороджуйте добрих! Хто з нас грішний проти вас, нехай той помре десь на скелі в морі й загине серед хвиль. А тих, хто з чистим серцем увольняє волю вашу, принесіть мерщій на його батьківщину!

І вітер щасливо пригнав їх усіх до Спарти.

V

— Менелая,— сказав Етеон, старий воротар,— відтоді, як ти повернувся додому, я все чекаю, щоб одібрати в тебе кілька хвилин. Ти довго був відсутній і я, здається, мушу дати тобі звіт про те, що діялось у домі.

— Нічого лихого не сталося? — спитав Менелай.

— Орест був тут.

— О,— син мого брата! — згукнув Менелай.

— Так,— мовив Етеон,— і, можу додати, син сестри твоєї дружини.

— Що ти хочеш цим сказати? — спитав Менелай.

— Я хочу сказати,— відповів Етеон,— що я трохи вагався, чи можна йому ввійти до господи.

— Мені здається,— зауважив Менелай,— що ти дозволяєш собі бути нечемним з родичами моєї дружини.

— Сказати тобі правду,— мовив Етеон,— доки ти не повернувся, я й гадки не мав, що ти залічуєш дружину до своїх родичів.

— Ти забуваєшся! — сказав Менелай.

— Ні, Менелаю, — заперечив Етеон, — це неприємна справа, але ми повинні закінчити нашу розмову. Я в деякім разі мушу говорити, бо почасти відповідаю за неї. Коли прибув Паріс, я впустив його. Що сталось пізніше, ми всі знаємо. Ми знаємо, принаймні, пригоду, але дехто з нас не розуміє, як її тлумачити. Ти, звичайно, шанував Паріса, не питаючи, для чого він сюди з'явився, а він украв твою дружину і все, що можна було винести з дому. Природно, ти помстився, і, можу сказати, ніхто з нас, хто залишався вдома, не сподівався побачити Гелену вдруге, доки не буде змито пляму з твоєї чести. Коли б ти пояснив нам нове становище, це дало б нам на розум, як ставитись до неї, і набагато полегшило б теперішні труднощі всіх твоїх домашніх.

— Ти почав щось про Ореста, — сказав Менелай.

— Так, — відповів Етеон, — виїжджаючи, ти доручив мені стежити за всім домом з належною пильністю, бо всі дужчі люди поїхали з тобою, а твоя дочка, Герміона, лишалася вдома із значними скарбами. Аж тут з'явився Орест. За інших обставин я розпитав би його, як розпитую всіх подорожніх, і дізнався б, у якій справі він приїхав, — без тебе ж я не наважився взяти на себе таку відповідальність. Я пустив його, коли він сказав, хто він. Він, певно, скаржитиметься тобі на утруднення, що їх я йому заподіяв.

— Я не хотів би цього,— сказав Менелай,— ви-йде родинна сварка. Сподіваюся, ти не сказав йому нічого лихого?

— Боюсь, що сказав... Він хотів знати, що робиться в господі та чи не покинула нашої оселі найзвичайніша чеснота. Він, пригадую, запевняв мене, що від нашої огидної поведінки може занудити богів, і вдався до деяких подробиць, яких я не хочу повторювати. Він зауважив навіть, що, почавши з такої порівняно прощеної помилки, як зрада твоєї дружини, ми знизимось колись до того, що забудемо про гостинність. Я запевняв його, що для нас, як для всіх цивілізованих народів, не може бути нічого святішого за право гостя, але що віднедавна ми почали дбати й про права господаря теж! Я казав, що тільки з того часу, як ці права в нас було порушено, ми з деяким упередженням ставимось до вродливих і невідомих молодиків і гадаємо, що такої пори трохи перебільшена обережність з нашого боку не може видатись за нечемність.

— Я не бачу в цій розмові нічого образливого для нього,— мовив Менелай.

— Гаразд,— відповів воротар,— але це ще не все. Коли він висловився так про твою дружину, я відчув, що пошана до твого дому змушує мене сказати щось. Я поспитав про здоров'я його матері.

— Це буває інколи,— зауважив Менелай,— і навіть серед найкраще вихованих людей.

— Гадаю, що так,— сказав воротар.— Я спитав також, чи не було б чемніше, якби жінка раніш, як зрадити чоловіка, покинула його дім, а не скакала в гречку біля його власного вогнища, коли чоловік відсутній? Це влучило саме враз, бо Орест розсердився.

— Коли Орест зрозумів тебе,— сказав Менелай,— то це більш, ніж я сподівався.

— Я гадаю, що ти про це вже чув,— сказав Етеон.— Уся Спарта знає про скандал. Твоя невістка Клітемнестра — твоя подвійна родичка: вона ж сестра твоєї дружини та ще братова на додаток з Егістом з того часу, як Агамемнон вирядився до Трої. Отже, йому вже треба повертатись.

— Так! Я ніколи не любив її! — скрикнув Менелай.— Мене це обурює, але не дивує. Егіст пожалкує за свою зухвалість. Мій брат повернеться. Він, може, і не хотів би, але тепер він напевно повернеться. Останній час він мав доволі вправ у поводженні з чоловіками, що крадуть чужих жінок.

— Спарту найбільше цікавить у цьому, чи впрається він з Клітемнестрою,— сказав воротар.— Вона страшна жінка, навіть коли була невинна, і не робить ніякої таємниці з свого теперішнього життя. Вона гадає, що її виправдують деякі вчинки самого Агамемнона. Звичайно, вона не має сумніву, як і ти, що він повернеться. Думають, вона зустрине його досить привітно.

— Це жахливо! — простогнав Менелай.— Та кінець - кінцем може це тільки плітки? Такі вродливі

жінки, як оці сестри, платять за свою вроду лихо зичливими чутками, які плітуть з заздрощів. Справді, Етеоне, я не дивуюсь, що Орест розгнівався!

— Я й сам не дивуюсь,— сказав Етеон.— Та розгнівався він чи ні, а він нічого не заперечував. Як він міг?! Такі чутки поширюють про дуже вродливих жінок часто із злости чи з заздрости, як ти кажеш,— але вони рідко перебільшені.

— Не будьмо сперечатися про такі тонкощі,— попросив Менелай.— Значить, Орест поїхав додому? Відверто кажучи, Етеоне, я хотів би вислухати його в цій історії.

— Це ви можете зробити досить просто,— сказав воротар.— Він завітає сюди через певний час і... хіба звички його змінились, а то він повинен бути тут завтра, чи десь коло того.

— Сподіваюся, ти не дав йому дозволу увійти всередину дому?

— Я не давав, та тільки він ніколи й не питав його, а просто увіходив. Мушу додати, він завжди приходив побачитись із Герміоною, і вона якось умовлялась із ним. Я ніколи не міг дізнатись, як саме. Їй я подобаюсь не більше, як і йому.

— Я не можу думати нічого непристойного про свою дочку,— сказав Менелай,— і ти допустився серйозної помилки, забравши собі таке в голову. Я мав намір розпитати в тебе про інші справи. Звичайно, я довго був відсутній. Вона ж зовсім виросла, але вдача її, здається мені, не змінилась. Я завжди думав, що вона — сама порядність.

— Так і я... Так і я думав,— сказав Етеон,— і коли йдеться про пристойність звичаїв, то Орест швидше занадто стриманий. Я часто помічав, що діти своєю поведінкою наслідують батьків і поводяться цілком пристойно — надто, коли вони не дуже вродливі.

— Моя дочка, кажуть, подібна до мене, і я певен, що ми з нею чудово порозуміємось. Але коли їхні зустрічі були цілком пристойні, то про що ж більше балакати? Чому ти заборонив йому заходити на початку? Їх призначали одне для одного ще перед тим, як наше родинне життя було розбито. Тепер ми повернулись, і, мені здається, вони незабаром поберуться, коли того хочуть.

— Менелаю,— сказав Етеон,— дуже важко дати пояснення тому, хто необізнаний з моєю професією. Я зроду - віку воротар у вашій родині і почуття відповідальності змушує мене пильнувати за тим, кого я впускаю. Відчиняючи ворота Парісові, я мав передчуття, що то входить кохання, і це чуття підказало мені, що дужа велика пристрасть збаламутить твою господу. Ти ж не почував небезпеки. Тепер Орест, я цілком певний того, вносить із собою нові ідеї. Коли ти розумієш, що значить для твого дому впустити нові ідеї, мусиш матись на обачності.

— Етеоне,— промовив Менелай,— відколи я покинув Спарту, я чув багато красних промов, і хоч зле розбираюсь у цих справах, проте починаю

почувати деякі натяки в сказаних словах. Багато з того, що ти мені сказав, брешуть для мене, як прихована образа.

— Я може перебільшив свої наміри,— вів далі воротар,— але я хотів розбудити в тобі увагу до тієї завдачі, яку тільки ти й можеш розв'язати. Ми всі віддані тобі, але ми не знаємо, на яку стати. Було б корисно, щоб жінку, яка покинула чоловіка й дітей і збездистила себе, було покарано. Ти думав про це, коли плив на Трою? Тут, вдома, ми всі ці роки готувались до того, щоб розважити так, як могли, тебе самотнього будь-коли, якби ти повернувся до...

— Хіба ти не сказав чогось подібного ще передніш? — спитав Менелай.— Ти повторюєш і відбігаєш головного. Я гадав, ти хотів дати мені звіт про мою господу від того часу, як я покинув її!

— Воно майже так я й зробив, Менелая,— сказав сгарий воротар,— і коли я зайшов зокола, то це був тільки тактичний засіб. Я намагався з пошаною й не гостро говорити, про деяку небезпеку від нових течій, що прослизнули до твого дому, і хотів довідатись, чи знаєш ти про них, чи вони до смаку тобі, і чи ти поділяєш їх. Я страшенно боявся, що ти їх поділяєш, і коли це так, то хоч який я старий, а мені довелось би покинути тебе. Я вже надто старий, щоб мінятись, і мав підстави підозрювати, що ти сприймеш ці нові ідеї. Ну, а коли корабель стало видно на обрії, ми дізнались, що ти не сам; Гелена

повертається з тобою. Ось це й є нова ідея, Менелаю. А втім—ми звикли до цього й казали собі, що треба з пошаною ставитись до каяної полонянки, що повертається додому й чекає на неласку. Але вона не має вигляду людини, що знає про будь-яку неласку, і не виявляє ні щонайменшого наміру каятись. Вона... та, власне, і ви поводитесь так, ніби вона...

— Слухай, Етеоне,— сказав Менелай,— я дізнався про все, що мені треба. Ти дбав про мої господарські справи та про Ореста й поширював шкідливі чутки, які завдають більше сорому тобі ніж йому. А чого ти дійсно прагнеш, так це пускати поговір про мою дружину. Тепер я знову вдома й поведу всі справи по-своєму. Ставай на своє місце й вартуй біля воріт... Слухай, зажди хвилину!.. І коли тебе знову нападе божевілля плести таке про Гелену,— роби це де хочеш, але щоб воно не доходило до мене!.. Ти дивуєш, чому я її не вбив?— Вона надто вродлива. Ти не схожий на неї в найменшій мірі. Будь же розсудливий!

— Хай будуть прославлені боги, Менелаю,— сказав воротар,— ти промовляєш так, як давніш розмовляв. Чи можу я говорити далі про те, що був почав?

— Кінчай про Ореста й забирайся,— звелів Менелай.

— Я повернувся назад, щоб підібрати нитку,— сказав Етеон.— Ну, ось. Ми розмовляли, звичайно,

з людьми з корабля, але вони відповідали так, ніби ми були божевільні. Навіть тих, хто одбув увесь Троянський похід і всі його нещастя, Гелена, здавалося, цілком причарувала. Ми спитувалися дістати розгадку від тебе. А ти, скільки я можу судити, хоч у деякій мірі збентежений і хоч тебе дратує, що я зважився піднести це питання,— ти теж, здається, дивишся на Гелену, як на непохитний авторитет, що сповнює життям увесь дім. І тут ще — сюди ж з'явився й Орест... Я звик вірити Герміоні, що вона ставиться до всього по-старому. Вона була зворушена, думаю, чутками, зв'язаними з відсутністю її матері,— чутками, що, якби їм повірити, зробили б з невинної Гелени радше жертву,— та покиньмо це. Я захоплювався доччиною відданістю, хоч набувала вона 'фантастичних форм, і, звичайно, був певний, що вона не вірить своїм власним вухам. А тут Орест навів їй у голову нові думки, що й тебе мусіли б збентежити. Якось одного дня я говорив з нею про нього, розповів про відносини між Клітемнестрою та Егістом і застеріг її, щоб вона й себе не збезчестила, породившись з цією сім'єю. І— чи повіриш? — вона завзято боронила Клітемнестру! Я догадувався, що докази її— від Ореста. Вона казала, що хоч тітка її й не права, але й Агамемнон теж не правий: він бо попросив, щоб Клітемнестра пустила їхню меншу дочку, щоб віддати її заміж за Ахілла, а коли захоплена мати погодилась і вирядила доньку до Уліса,— батько забив її на офіру вітрам,

щоб фльота могла вирушити. І Герміона питала в мене, яка прихильність може бути після цього в Клітемнестри до Агамемнона? А я не міг вигадати годящої відповіді. Я сказав, що релігія не ухвалює поведінку Клітемнестри, як ухвалює священну офіру. Вона насміялася з мене. І ось маєш, Менелая. Я зву це небезпекою. І коли ти не змінився, ти будеш вдячний мені, що я звернув на це твою увагу.

— Тепер нарешті ти сказав, що треба,— зауважив Менелай.— Не маю наміру говорити тобі, що я справді змінився. Я не боюся нових думок, як боявся давніш і як ти їх і тепер боїшся. Ми довго були відсутні, бачили багато країн та інших народів і мусимо поширювати наш світогляд. Доки я не відпливав, я не цікавився, наприклад, Єгиптом, але то славетна країна, і люди там знають далеко більш, ніж ми. А згадай: ми були там тільки через війну! Ніщо не може знову стати тим самим. Коли чуття твої протягом довгого часу збуджувалися в надзвичайнім напрямі, ти вважав, що й думки твої змінилися і конче не на гірше. Ті, хто ходив на війну, здається, мають більше нових ідей, ніж ті, що сиділи вдома. Я не сказав, що мені подобаються нові ідеї в Ореста, але вони не лякають мене. Перше, доки я не ходив на Трою, якби ти сказав мені, що Ахіллес поверне тіло Гекторове, щоб його поховали родичі, і війну буде припинено на дванадцять днів, аби не заважати погребові,—я не повірив би тобі. Але воно було

так. Коли Гелена втекла з Парісом, я погнався, щоб убити їх обох. Тепер вона знову вдома, зо мною. Ти не можеш знести цього? Це й є перша нова ідея, яку ти почув за останні двадцять років,—приємна для тебе несподіванка, що моя дружина вдома, а не на кладовищі. Я й сам дивуюсь із себе, але не так сильно, як ти. Я не можу цього пояснити; можу тільки сказати разом з тобою, що ідеї змінилися.

— Не розумію я порівняння між Гекторовим тілом і твоєю дружиною,—сказав Етеон,—але, Менелая, я помічаю, що, на твою думку, війна була дуже корисна не для троянців, і не для Гектора, і не для Патрокла чи Ахілла, а для тебе самого. Як на тебе, то виходить, що твоя дружина добре зробила, втікши з іншим мужчиною!..

— Я гадаю, що мої ворота потребують саме тепер щонайпильнішого догляду, — перебив його Менелай.— Чи не доводилось тобі колись мати з моєю дружиною розмови ще до того, як вона втекла звідси до Трої? Я часто питаю себе, що погнало її звідси? Паріс сам не міг бути достатньою причиною...

VI

— Як добре це з твого боку, Гелено, так швидко віддати мені візиту!—мовила Харіта.—Я боліла серцем, коли тебе не було вдома, а скоро почула про твоє несподіване повернення, пішла просто до тебе. Так зробила б кожна подруга

дитячих літ. Мені хочеться такого багато почути!..
Ця сторона саду тінява — перейдімо туди!

— Ти змінила сад, Харіто, я його й не впізнала б, — зауважила Гелена. — Тут було дуже мило й давніш, але ти його зробила кращим відтоді, як я бачила його востаннє.

— Час робить дива, — сказала Харіта. — Гелено, твоя служниця може почекати там, у сутіні... Тобі ж вона не потрібна?

— Ні, нехай вона застається зо мною, — відповіла Гелена. — Я з Адрастою жила добре. Адрасто, йди сюди! Я хочу, щоб тебе побачила моя стара подруга — подруга мого дитинства.

— О, Гелено, яка вона вродлива! Навіть дивно, що ти тримаєш таку вродливу дівчину коло себе!

— Я не маю ніяких упереджень проти краси, — мовила Гелена, — і чому б не мати мені Адрасти поруч із собою?

— Ну, очевидно, твій чоловік не дуже чутливий, і ви не маєте сина, на своє лихо. Мій хлопчик, Дамастор... ти пригадуєш його? Ну, розуміється, ні! Він народився в ту приблизно пору, коли ти вирушила до Єгипту. Дамастор вродливий, як сам Аполон, і любить усяку красу. Це жахливо. Я старалася добре його виховати. Він з природи артист, і я боюсь, що його потягне до краси, так само, як і брата в перших мого батька. Я вживала заходів, щоб розум його ніколи не був, вільний, але тут, у Спарті, мало нагоди для цього. Правда, тут є Герміона, і я була б дуже вдоволена

якби він покохав її. Я зацікавила його садівництвом — роботою, що найбільше припала йому до смаку. Тільки я не думаю, щоб це на довгий час затримало його.

— Ти боїшся, — сказала Гелена, — що, побачивши вродливу дівчину, він закохається в неї?

— Ти розумієш, на що я натякаю? — сказала Харіта.

— Ні, не розумію, — відмовила Гелена.

— Я хотіла, щоб він цілком довірив мені своє виховання і слухного часу закохався в добру дівчину, — сказала Харіта. — Ми з тобою знаємо, що людей недосвідчених врода часто призводить до путанини.

— Вона часто призводить до кохання, я певна, — виправила приятельку Гелена, — і перед великою вродою всі чоловіки здаються недосвідченими. Але я гадаю, цього ще не досить, щоб зав'язувати хлопцеві світ. Ти хочеш, щоб твій син був пристойний і покохав порядну жінку? Чи збираєшся законно одружити його з тою, кого він зовсім не кохає?

— Як брутально ставишся ти до цього! Скільки пригадую, ти не казала так перед тим, як виїхала звідси.

— Перед тим, як я виїхала звідси, — заперечила Гелена, — ми ніколи й не згадували про такі речі, бо твого сина ще й на світі на було; але я гадаю, що й тоді я казала б те саме. Сподіваюсь, що так було б. І це не брутально, — це просто чесно!

Ти, як і я, добре знаєш, що цілком пристойно буде одружитися з тим, кого поважаєш, але не кохаєш. Громадянство ніколи не зречеться тебе з-за цього. І ти знаєш, що поезія починається тільки тоді, коли твоє серце цілком віддано твоїй парі, нехай вона буде навіть і не вродлива. Це — більше, ніж пристойно, це чудово. Гадаю, про щось подібне до цього ти мрієш і для свого сина?..

— Це трохи не збігається з моїми поглядами, — сказала Харіта.

— Та й я не зовсім цього дотримуюсь, — призналася Гелена. — Мушу додати, що ці дві формули' — кохання без вроди, і шлюб без кохання, хоч би то йшлося про поважних і певних людей, — дуже небезпечні. Врода — це не звичайне явище; коли бачиш її, нічим не можеш захиститись од неї, а коли бачиш красу — мусиш любити її.

— Я не знаю, чи це так потрібно, — відповіла Харіта, — дехто з нас має попередні зобов'язання.

— Коли ти ніколи не захоплювалася красою, — сказала Гелена, — значить, ти не мала попередніх зобов'язань.

— Виходить, ти й не спитувалася б перешкоджати хлопцеві покохати першу вродливу дівчину, яку він побачить?

— Я спробувала б уберегти його від кохання з першою - ліпшою жінкою, — сказала Гелена, — але коли він зустріне вродливу дівчину, то він мусить покохати її. В усякім разі він покохає вродливу дівчину, взяв він на себе чи ні певн

зобов'язання щодо поважної та невродливої дівчини. Проте я радше бачила б його вільним і щирим. Шлях, яким ти йдеш до цього, Харіто, примусить твого сина соромитись любови до краси, і він ганятиметься за нею зрадливо, як боягуз. Ти пишаєшся тим, що тримаєш сина в пристойних умовах, але це може призвести його до неморальних учинків.

— Ти в такий же спосіб говориш і з Герміоною?— зацікавилась Харіта.

— В мене було дуже мало нагоди говорити з нею про такі справи,— сказала Гелена,— та сказала б те саме й їй. Сподіваюсь, вона покохає найпринаднішого чоловіка, якого тільки знатиме,— і я хочу, щоб вона закохалася з першого ж погляду! А втім, вона покохає, мабуть, як звелить їй доля, і в це встрявати не годиться. Кожен поводитьсь так, як радить його голос серця.

— Тобі треба згодитись на те, щоб Адраста чекала в тім кінці саду,— повторила Харіта.— Я хотіла де про що сказати тобі пошепки.

— Адраста чекатиме кінця нашої розмови в тім кінці саду,— погодилась Гелена.— Але тепер, коли вона пішла, я мушу сказати, Харіто, що не бачу підстав говорити пошепки. Коли чогось не можна висловити вголос, тоді краще не казати нічого.

— Гелено! Добре тобі бути одвертою, але, може, для інших це було б жорстоко!.. Ти не повинна говорити таких речей перед дівчиною і в присутності мого сина. Не забивай їм голови такими думками!

— Люба Харіто! Чи можуть бути новими наші думки для тої молоді, що слухається природи? Я згадала про твого сина тільки тому, що зичу йому щасливої долі. Ти, здається мені, показала його з гіршого боку: при дівчині ти показала недовір'я до нього. В такого, яким ти його змалювала, вона не закохається. Ти, дійсно, мусиш прислати незабаром до нас свого сина, щоб довести, що він кращий, ніж ти намагалась описати його! Мені цікаво б побачити хлопця...

— Нещодавно він був у вас кілька разів, щоб побачитись із Герміоною,— відповіла Харіта,— тільки я не могла сказати цього через твою служницю. Я буду цілком вдоволена, коли він покохає Герміону. Ніхто і слова сказати не може проти неї.

— За певних обставин вони, дійсно, можуть покохати одне одного,— мовила Гелена,— бо не в людській натурі кволіти. Тільки я думаю, цього ще не сталося. Хіба ж вона виявила який інтерес до Дамастора? Батько завжди хотів одружити її з братом у перших — Орестом.

— При мені вона ніколи не згадувала за Ореста,— сказала Харіта,— не згадував за нього і мій син, мушу признатися. Вона не робила б цього через його матір. Ще недавно вона бувала тут доволі часто. І, подумай же, вона говорила про...

— Кажі далі,— попросила Гелена,— про що?

— Та про тебе ж! Вона роз'яснила все, і, мушу сказати, зняла тягар з мого серця.

— Ти, очевидно, гадаєш, що я тебе розумію?— спитала Гелена.— Але я цілком приголомшена... Що ж вона роз'яснила? І що ти думала про це?

— О, Гелено! Я, дійсно, не хотіла згадувати, про що саме вона казала... в усякім разі так скоро... Але тепер я вільно можу сказати далі. Вона говорила про Паріса й про тебе, і я була дуже вдячна їй, дізнавшись, що ти була невинна.

— Невинна — в чім? Хіба ми говорили про злочин? Гарна думка! Може Герміона пояснить це своїй матері тепер, коли я вже повернулась додому?

— Ну, не про злочин, коли хочеш,— сказала Харіта,— але, я розумію, ми всі говорили... що ти втекла до Трої з Парісом, що він був твій любовник, і що ти... ніби ти кохала його!.. Признаюсь, я повірила цьому, Гелено. Твій чоловік допустився такої самоприродної помилки. Паріса ж, як царенка, ми вважали за порядну людину. Але тоді ж таки Герміона пояснила, що в нього підла вдача, розповіла мені, як дивно врятувало тебе небо, і я довідалась, що ти була невір'яна жертва, спочатку й до кінця. Ми були такі раді, що Менелай так само дивився на це і простив тебе.

— Менелай?— повторила Гелена.— Ну, повернімось до Паріса. Чому Герміона була такої поганої думки про його вдачу?

— Він викрав хатні речі,— пояснила Харіта.

— Що?!— закричала Гелена.

— Так-так, я довідалась про це від Герміони,— вела далі Харіта,— він примусив тебе втекти з ним. Герміона казала про це дуже обережно, як мусила була казати молода дівчина, але в мене залишилося вражіння, що ти опиралася йому всю дорогу аж до Єгипту, і там тебе визволено. Справді, Гелено, то була зворушлива пригода!..

— Харіто,— мовила Гелена,— мене страшенно цікавить, як саме розповідала про це моя дочка? Коли вона говорила тобі про все це?

— Задовго перед тим, як ти повернулася додому, а дещо й по тому. На другий день по твоєму приїзді вона спинила мене, щоб сказати, що тепер, коли ти повернулася, вона може ствердити деякі подробиці про Єгипет.

— Що?! Вона говорила про Єгипет?!— перепитала Гелена.— Того дня після обіду, як я повернулася додому, ти згадала про цю країну, і я не могла здогадатись, звідки ти довідалась, що я була там!

— О, Герміона назвала мені ймення подружжя, в якого ви спинились. Тон... Тоніс... Чи не так? І... Ну, і Полідамна...

— Що я спинялась у Єгипті в Тоніса й Полідамни, ти так кажеш?

— А хіба ні?— спитала Харіта.— Герміона каже, що ви там спинялись.

— Ти краще розкажи мені все, що вона говорила,— попросила Гелена,— а я поправлю тебе там, де вона помилилася.

— Мені здається, нерозумно повторювати всі ці дрібниці, Гелено. Краще коротенько розповісти про те, що сталося. Ти ж знаєш, ми думали, що ти втекла з Парісом, доки Герміона не пояснила, що він забрав тебе проти твоєї волі і пограбував у Менелая деякі коштовні речі, показавши тим самим, хто він був! Потім вітер повіяв тобі на Єгипет замість Трої, — я певна, що боги охороняли тебе! — там ти благала про допомогу, і Тоніс забив би Паріса, якби його не зв'язував священний звичай гостинності. Він вирядив Паріса самого до Трої, а ти з викраденими речами перебувала в Тоніса й Полідамни, доки чоловік твій не прибув і не забрав тебе додому. Це правда ж, так було?

— Ні, це так тільки думала Герміона, — відповіла Гелена. — Хіба не було війни під Троєю?

— Люба моя... Ні... тобто так! — мовила Харіта. — Війна, за словами Герміони, сталася через прикру, але природну помилку. Твій чоловік із своїми друзями вирядилися до Трої й вимагали, щоб тебе віддали назад, а троянці сказали, що тебе в них нема. Річ ясна — наші тому не повірили. Троянці сказали, що ти чекаєш на Менелая в Єгипті й порадили напитати тебе там. Це звучало занадто дотепно, бо вони ж не заперечували, що Паріс повернувся додому! Тоді нічого кращого й не залишалось, як тільки битись. Розуміється, якби ти була там, то, як казала Герміона, троянці охоче віддали б тебе.

— Це так вона сказала? вона? — захвилювалася Гелена.

— А так, щоб врятувати місто! Це мало певні підстави. Вони не могли боронитися. А коли їх атакували, місто впало, і правду виявлено, то було запізно. А скільки часу загинуло марно! Отже, Менелаєві не лишалось нічого іншого, як тільки повернутись до Єгипту та привезти тебе додому. Скільки я знаю твого чоловіка, Гелено, він був страшенно роздратований.

— Був, — ствердила Гелена. — Подорож з Єгипту була все що хочеш, але не втіха... Що казала ще Герміона?

— Оце і все, здається.

— Харіто! Ти розказувала про це комунєбудь із своїх друзів?

— Всякому, кому тільки могла. Я знала, що вони були щасливі виправдати тебе від погрому. Ми дуже любимо тебе.

— Я бачу, мені доведеться витратити деякий час, — сказала Гелена, — щоб виправити всю цю нісенітницю, — і це добре, що я можу почати саме з тебе, Харіто. Ти, звичайно ж, повірила Герміоні?

— Авжеж повірила! Це було цілком правдоподібно, і, заради твоєї безпеки, я ладна повірити всьому. Я не була б тобі друг, якби не робила всього для тебе!

— Ти гадаєш — це правдоподібно? — спитала Гелена. — Правдоподібно, що Герміона знала, як я залишила дім, коли вона була ще дитиною?

Значить, ради моєї безпеки ти хотіла вірити, що я чекала двадцять років у Єгипті, бо не могла повернутись додому без Менелая? Ну, дозволь мені виправити твою помилку. Ми з Менелаєм пливли до Єгипту, вертаючи назад. Я ніколи не спинялась у Туніса й Полідамни, дарма що ці люди продавали нам харч та всякі речі. Ми з Парісом поїхали просто на Трою. Мені це було приємно й подорож не здавалася дуже довгою. Я певно кохала його. Він ніколи не взяв би мене з собою, якби я того не хотіла!.. І він не вкрав ніякого з хатнього збіжжя. Деякі речі загубилися, я гадаю, через метушню, але вони могли бути й денебудь тут, у Спарті. Паріс нічого не взяв до Трої, а Тоніс нічого не повертав Менелаєві, коли ми їхали назад.

— О, Гелено, не кажи мені цього! Я сподівалася чогось кращого,— мовила Харіта.— Я не можу вірити цьому, коли дивлюся на тебе. Ти виглядаєш так ... не ображайся на ці слова!.. так безневинно! І ти сама суперечиш правдивій історії і настоюєш на тім, що вона була... була так, як ми вважали спочатку!.. І до того ж я не можу тебе зрозуміти! Мені не зрозуміло і тепер, чому ти повернулася з Менелаєм?

— Або чому він повернувся додому зі мною? — перепитала Гелена.— Це дивна справа. Всі родичі й друзі клопочуть собі цим голову. Я не дозволю собі давати будь-кому пояснення про його поведінку. Він не хотів, щоб я повернулась; він намі-

рявся вбити мене, а згодом змінив свій намір. Коли тебе цікавить, чому він так повівся, а не інакше, — спитай його самого, коли він буде тут! Я можу давати пояснення тільки про саму себе. Дякую тобі, люба Харіто, за твої слова, що я виглядаю невинно. Я й справді невинна. Тут є що хочеш, oprіч кохання. З того, що ти сказала сьогодні по обіді, я роблю висновок, що кохання є злочин. Погодьмося і скажемо, що це є велике нещастя, нещастя, якому не можна запобігти. Ми повинні сміливо зустрічати нещастя і відверто визнавати свої провини, бо наші нещастя й помилки завдають лиха й іншим людям. Отже, дозволивши тобі повірити в ту нещасну вигадку про Єгипет, я була б відхилила від себе відповідальність за всі події, що спричинились до зруйнування Трої. Я була там фактично, і була причиною всього. Заперечувати це — це значить заперечувати мене саму, немов і буття моє — тільки вигадка.

— Ради бога, Гелено, — сказала Харіта, — я збожеволію від таких метикувань! Тобі охота, щоб увесь світ знав, що ти спричинилася до зруйнування Трої? А від нас ти вимагаєш щоб ми вважали тебе за невинну, яку ти вдаєш з себе!.. Як же ти сама думаєш про невинність?

— Мене не легко підвести, Харіто, — відповіла Гелена, — але насамперед я хочу знати, що ти вважаєш за пристойне? Ось ми сидимо у твоїм садку серед білого дня. Твоя челядь, а то й сусіди побачать, що ти приятелюєш з ославленими

людьми. Може, мені зараз же піти звідси? А може, тобі інгересно почути кінець мого оповідання?

— Не ображайся, Гелено, і кінчай твоє оповідання. Звичайно, мені хочеться почути все до кінця. Я сподіваюсь, усе буде з'ясоване.

— Цього ти не дочекаєш від мене,— сказала Гелена,— у нас з тобою різний життєвий досвід, і наші погляди, напевне, розбігаються. Але тепер я хотіла б висловити свою думку про невинність. Я звикла, щоб біля мене були поклонники, але я ніколи їх не шукала, і ніколи за свого життя ні до якого чоловіка не залицялась. Я просто жила, цього було досить. Я ніколи не хотіла кохання. Одружитись — так. Я радо побралася з Менеласем, але я була згодна з твоїми поглядами, що одружитись і жити в шлюбі — багато легше, ніж закохатися. В Паріса я закохалась проти своєї волі. Так мені судилося, і я не вважаю себе за винну в цьому. Але я, принаймні, була щира — це тільки й дано мені на волю, а решта, то—моя доля. Та коли випало мені закохатись, я взнала це чуття до краю. Харіто, щирість була єдина моя чеснота, яку я зберегла в усім цім божевіллі. Проте я зовсім втратила розум... я мала досить розуму, щоб знати, що кінець буде лихий. Я кинула свою дитину. Що могло статися з її вдачею, коли вона росла на самоті, а в неї на очах скоївся такий випадок! Коли ми прибули до Трої, я була певна, що троянці не приймуть нас із Парісом, щоб не зчинилась війна. Проте, троянці цього не зробили.

Вони були дуже привітні до мене. Коли ж війна пішла для них на гірше, вони не раз казали, що зате я залишаюсь із ними. Харіто! Жінка, що вчинила кривду, чуває, що нічим не може виправити її та чекає й готова понести кару, нібито була тільки її провина,— така жінка, на мою думку, морально вища за середній рівень! Мені здається, ти вважаєш, ніби троянці з моєї провини втрапили чуття моральної відповідальності. Оповідання Герміони врятувало б їхню славу, але навряд чи було б справедливе щодо мене. Я пишаюсь своєю готовністю платити за все, що потерпіли інші від мого нещастя. Без цієї моральної певности я була б не спокійна. І я думаю, що і Менелай і троянці почували себе ніяково морально. З самого початку облоги я передбачала, що переможуть наші і Менелай, певно, мене вб'є. Але — на! — він привіз мене додому, як бачиш. Навіть боги, коли можна так сказати, були винні в тім, що вагалися, не знавши, чи не слід їм знищити мене! Тепер же я мушу терпіти від своєї занехаяної дочки, яка виросла для того, щоб мати пристойну, але нечесну уяву про події. Якби я була тут, я б навчила і її любити правду.

— Ну, як послухати тебе,— сказала Харіта,— то мені незрозумілий Менелай так само, як і ти. Я запряглася б, що він не тямився з жадоби помсти. Він завжди був такий відданий тобі чоловік.

— Був! — сказала Гелена.— Він прийшов до мене з ножем, чи мечем, чи, може, з чимсь іншим.

Я цього добре не помітила; мені тоді було до всього байдуже. Я цього сподівалась і не зробила навіть спроби втекти. Я ще полегшила йому роботу, скинувши з себе сукню.

— О, і він вирішив тоді, що не вб'є тебе! Бідний чоловік... Гелено, та ти ж неможлива!

— Чому неможлива, Харіто? Мені здається, я щира й невинна,— сказала Гелена.— Далеко моральніша я, вважаю, ніж те суспільство, серед якого я спитувалася пристойно жити. Коли б ти мала мій досвід і звикла б, як я, до тих несподіванок, що інколи трапляються в житті, ти сказала б, що наші думки про справедливість не мають жадних підстав на практиці; або що наші нещастя—це робота сил вищих за нас, які використовують нас у своїх власних інтересах! Наприклад, кохання. Тобі слід було б молитись до нього. Воно жахливе, а разом з тим і прекрасне! Це зовсім не те, що ти думаєш про нього, Харіто,— і нема майже слів переказати, що відчуваємо ми кохаючи!..

— Я ніколи цього так глибоко не переживала, як ти,— мовила Харіта.— Безперечно, ти часто говорила про кохання з Парісом. А мені ти дуже мало говорила про нього.

— Ну, що ж! Я кохала Паріса,— сказала Гелена,— але він уже мертвий. Що ти хотіла б почути від мене про нього?

— Ти не сердисься, що я розпитую тебе?— спитала Харіта.— Мені дивно, як то він погодився

з твоїми поглядами. Ти кохала його так сильно, що втекла з ним, а тепер говориш про його смерть, спокійно. Можна подумати, що в тебе нема серця. Ти повинна, принаймні, хоч удати смуток.

— Коли я скажу тобі правду, ти не зрозумієш мене,— відповіла Гелена,— але правда в тім, що я кохала не Паріса; я любила когось іншого, якого він нагадував мені. Спочатку я думала, що кохаю його, а згодом і дійсно покохала і завжди кохатиму. Те, що я думала, було Парісом. Спершу я кохала, а пізніш жаліла його.

— Через те я й проти романтики,— сказала Харіта.— Після захоплення неодмінно настає розчарування.

— Ах, ти знаєш це?— спитала Гелена.

— Так,— сказала Харіта,— і в твоїм випадку розчарування мусіло переконати тебе, що то була прикра помилка. Ось чому я не бачу нічого доброго в твоїй філософії невинности, Гелено.

— Коли ця ілюзія була прикра помилка, Харіто, то й більшість шлюбів є фатальна помилка. Зрозумій, будь ласка, чому я сумувала за Парісом. Я почувала, що й він не тямився з кохання і не через мене, а через те, про що я примушувала його мріяти: через почуття, якого він ніколи не знайде, втративши його, як і я його втратила... Таке точнісінько бачимо ми і в шлюбнім житті, коли воно починається з кохання. Багато путніх чоловіків — загиблі люди!.. І хіба ж не те саме трапляється і з жінками? А тепер і мені охота

спитати, як витримало твоє серце протягом цих років?

— Мені здається, що навіть з тобою я не можу говорити щиро про те, Гелено! А до того ж, мені нема чого й казати. Ми з чоловіком були цілком вірні одне одному.

— Але цього могло й не бути,— сказала Гелена,— коли б у твоїм домі була вродлива дівчина-служниця. Щождо тебе самої, Харіто, то ти ще й досі живеш чаруванням кохання, або ж почуваєш себе чесною тільки тому, що інші мужчини подобались тобі менше навіть, ніж твій власний чоловік.

— Не кажи так, Гелено, це ж образа. Признаюсь, я людина старих традицій і визнаю тільки відносини між чоловіком та жінками, які існували й за давніх часів.

— Адраста теж визнає тільки їх,— сказала Гелена,— вона, здається, мала зустрічі із своїм другом у кінці твого саду. Він говорив з нею більше, ніж довірливо, а останні п'ятнадцять хвилин навіть палко.

— Добрі боги! — скрикнула Харіта.— Та це моя дитина — Дамастор!.. Ну, не казала я тобі, Гелено, хіба ж я не казала тобі!..

VII

Герміона була дочка Гелени, але батько їй був Менелай. Вона мала його темне волосся, його чорні очі та його царську поставу й трималася

так, як людина, що знає — хто вона. Гелена була цариця з походження; Герміона ж — спадково. Сама вона не була вродлива, але нагадувала про вроду, і мала чудову вдачу. Світ, на її думку, міг чесно жити за допомогою самого розуму та рішучості. І вона намірилась робити для того все, що було їй по силі. Тепер вона стояла перед Геленою, висока, струнка й цілком спокійна, дивуючись, чому це мати послала по неї.

— Герміоно! Я довідалась, що тут, у Спарті, про мене пущено скандальну поголоску. Чи не можеш ти пояснити її?

— На що ви натякаєте, мамо?

— Отже, і ти чула про це? Я мушу знати, звідки вона виходить, щоб, коли це можливо, припинити її. Скандал — завжди неприємний і здебільшого непотрібний.

— Інколи його не уникнеш, мамо.

— Нічого подібного, — відповіла Гелена. — Я зустрічала людей, що думали так, але сама ніколи не додержувалась такого погляду. У всякім разі питання стосується тільки нас. Я хотіла б дізнатися про джерела всіх цих пльоток, де про мене говорять непристойності. Коли ти вперше звернула на них увагу?

— Я радше хотіла б забути це, ніж говорити про них, мамо.

— Мусимо спочатку розібратися в них, а тоді вже забувати, — сказала Гелена. — Історій понавигадувано багато. За яку ти чула вперше?

— Були чутки,— відповіла Герміона,— ніби ви кинули свого чоловіка і втекли з Парісом до Трої. Я вперше почула про це зараз же по тому, як ви виїхали.

— Але тут нема нічого скандального,— зауважила Гелена,— це правда.

— Коли це не скандал, то я не знаю, що ж це таке?!

— Я й бачу, що ти цього не знаєш,— сказала мати,— в скандалах завжди є щось фалшиве, щось зловмисне, щось обмовне. За скандал, на мою думку, можна вважати те оповідання, що я вчора по обіді почула від Харіти. Вона сказала, ніби я ніколи не була в Трої; Паріс, мовляв, вивіз мене проти моєї волі й забрав чимало моїх коштовностей; вітер погнав нас до Єгипту,— ти знаєш цю безглузду казку? І чи згодилася б я виїхати з Парісом, якби він був злодій?

— Проте, дещо з наших речей зникло,— сказала Герміона,— і ви мусите визнати, мамо, що Паріс винен у всьому з того часу, як він... ну, як він зробив... те, що він зробив...

— Що ж він зробив?— звідалась Гелена.— Ти була тоді ще дитина, але я хотіла б знати твій погляд на цю подію. Може, ти оминула найбільше наклепницьку частину цього скандалу? Паріс не викрав мене, як тобі переказувано. Я була цілком вільна. А якби він і викрав мене, то волію думати, що він ані трохи не цікавився б нашим манаттям.

Герміона не сказала нічого.

— Ну? — напосідала Гелена.

— Мамо! Це жахлива річ, і я хотіла б уникнути розмов про неї,— сказала Герміона.— І зовсім не личить дівчині говорити з своєю матір'ю про таке.

— Про що саме? — спитала Гелена.

— Про вдачу людини, що... що спокусила вас, — пояснила Герміона.

— Ніхто не спокушав мене, і я не хочу знати твоєї думки про Паріса. Тобі було тільки рік, коли він бачив тебе востаннє. Все, що я хотіла б знати, це те... чи не могла б ти сказати мені, як почалися ті скандальні поголоски?

— Коли ви так настоюєте, що ми порозуміємося,— мовила Герміона,— то, по-моєму, вам не слід збивати обговорення з його природного шляху. Я не хотіла б казати нічого, але коли вже говорити до кінця, то це питання стосується насамперед Паріса. Звичайно, коли він поїхав собі, я нічого не думала про нього, а тепер я маю певну думку,— і то не дуже похвальна думка. Він помер— і по всьому. Але його вчинок здавався, та й тепер ще здається мені обурливим.

— По-моєму, він не міг виправити його,— сказала Гелена.— Ти ж візьми на увагу, що мені тоді легше було зрозуміти його. Та не в тім справа. З чого пішла ця поголоска? Ти знаєш?

— Коли вже ви конче хочете знати,— відповіла Герміона,— то я сама вигадала всі ці поголоски.

— Я випитала це від Харіти,— призналась Гелена,— і дуже рада, що ти маєш відвагу не заперечувати.

чувати своїх вчинків. О, Герміоно, як могла ти сказати таку неправду? Можеш не відповідати — це є наслідок того, що я кинула тебе, що я тебе не виховала.

— Ви ображаєте мене! — скрикнула Герміона. — Ви ображаєте мене цими жорстокими словами й цим байдужим тоном! Я намагалась виконати свій обов'язок. Я називаю вас матір'ю, але ми чужі. Бувши людяніша, ви зрозуміли б, чому я так зробила: щоб врятувати ваше ім'я; щоб мати якусь, нехай неймовірну, підставу вважати, що то була помилка; щоб підтримати, нарешті, добру думку про ваш вчинок, коли б ви повернулись назад! Не дивіться на мене так — ви не маєте права на це! Коли б я мала дочку, що сказала б мені таку правду, яку сказала я вам, я почувала б сором, я не могла б бути ясною й спокійною!

Гелена справді лишалась спокійна й ясна.

— Пристойність, побудовану на неправді, — сказала вона, — ось що любов до мене змусила тебе зробити. Я бачила, що й давніш інші люди пробували діяти так. Герміоно, ти дуже схожа на свого батька. Схожа ти й на сестру мою, хоч мені це й прикро бачити. До речі, ти бачилась з Орестом, коли нас не було вдома?

— Подеколи бачилась, — відповіла Герміона, — але не дуже часто.

— А коли б навіть і часто бачилась, — спитала Гелена, — це не було б злочином? Справді ж?

Герміона нічого не відповіла.

— Ти не повинна червоніти,— сказала Гелена,— з тобою розмовляє не твоя дочка. Це тільки твоя мати, що надокучає тобі своїм потягом до щирости. Правду сказати, я не маю ні щонайменшого сумніву в тім, що ти часто бачилася з своїм кузеном. Герміона знову не відповіла нічого.

— Нема чого соромитись, коли ви й бачитесь,— провадила її мати далі.— Ми колись плекали думку, що ти повинна одружитися з ним і, мені здається, він тебе кохає. Я згадала про це просто для того, щоб трохи краще познайомитися з твоєю вдачею. Тобі бракує мужности, коли йдеться про мене, та я дарую це: ти молода, а випадок, що трапився зі мною,— незвичайний. Проте, мусиш мати досить відваги, щоб сказати мені правду про своє власне бездоганне життя. Ти гадала, що мою добру славу можна відновити такими незвичайними казками. Скажи ж мені, що виграє твоя власна добра слава, коли тобі бракуватиме щирости?

— Орест, можна сказати, вчащав до мене,— мовила Герміона,— але, мені здається, не дуже. Мабуть, це тому, що я кохаю його, як і він кохає мене. Я могла б сказати вам про це й передніш, але боялась, що він вам не по душі.

— Я не люблю його,— сказала Гелена,— і не маю наміру одружити тебе з ним. А ти хочеш одружитись? Бачиш, у який тісний кут загнала ти саму себе! Якби ти хотіла побратися з ним, а потім відмовилась, тому що я проти цього,— я знала б, що ти вважаєш на мою думку і зрозуму-

міла б, що ти не дуже закохана в нього. Але коли ти за всяку ціну хочеш одружитись із ним і не сперечаєшся зі мною тільки, щоб потаїти свої наміри, то мені це не подобається і я передбачаю, що ваше подружнє життя не буде щасливе. В шлюбі більш, ніж будь-де, потрібна вірність власним переконанням, принаймні, спочатку.

— Ви ображаєте мене,— скрикнула Герміона,— і підводите на спокусу говорити так брутально, щоб вдовольнити навіть вас! Не знаю, чи це впертість моїх переконань, чи це тому, що я сердита, але я не захоплююсь ні вашою відвагою, ні людиною, з ким ви втекли, ні вашими думками про те, що таке скандал! У мене все ще є намір,— не знаю, чого я так держуся його,— оберезити вас і потаїти від вас те, що вам не подобається, але уникнути чого дуже важко. Мені не так багато літ, як вам, але я не почуваю себе молодою. Я виросла, спостерігаючи те, що ви називаєте своїми незвичайними успіхами, і, признаюсь без найменшого сорому, що я далеко старомодніша, ніж ви! Я люблю пристойність, якої ви жахаєтесь; я хочу кохати людину, з якою можу ґрунтовно осісти й бути їй вірною; матиму добре впорядковану господу. Шкодную, що пробувала врятувати вашу репутацію—ви бо волієте поводитись по-іншому,—але великої шкоди я вам не заподіяла, бо ніхто з ваших друзів, у дійсності, мені не вірив. Те, що я робила, я робила з почуття обов'язку, бо в мене нема підстав любити вас, і нема

за що вам дякувати. Ви ніколи не спитувалися зробити мене щасливою. Ви нікого не зробили щасливим, навіть тих, що кохали вас: ні мого батька, ні Паріса, ні будь-кого іншого. Паріс мусів був бачити, що пошився в дурні, укравши вас.

Герміона почувала себе трохи ніяково, але в цілому була задоволена. Вона почувала, що то був великий момент. Гелена й собі, як не дивно, здавалася вдоволеною.

— Тепер ти кажеш правду,— зауважила вона.— Дякувати богу, тепер ти починаєш говорити правду. Ми часто починаємо говорити правду тільки тоді, як доводиться казати комусь неприємні речі. Але я скорше ладна слухати все це, ніж твої дурні вигадки. В цілому маєш рацію. У тебе нема причин любити мене, і бути мені вдячною. Щождо Паріса, то я сама дивувалась, чому він кохав мене. З тих же причин, я думаю, з яких твій батько не вбив мене тієї ночі в Трої. Я сказала Парісові те, що й ти мені кажеш: що я нікого не зробила щасливим. Я сказала також, що жаден чоловік не зробив мене щасливою; що та сила, яка здавалася невмирущим екстазом, жила тільки одну мить, одну коротку раптову мить; що наша пристрасть принесе з собою лихо, і що для Паріса ця пристрасть напевне скінчиться смертю. Знавши це все, він все ж вибрав мене,— і, мушу сказати, не був дурний, зробивши такий вибір. А може тут і не було вибору. В усякім разі, твій батько знав усе про мене найгірше, коли наскочив до

мене з мечем у руці і з наміром убити мене. Він мав цілковите право вбити мене, і я гадала, що він так і зробить. А може я й не думала цього...

Герміона була спантеличена тим, що її мати не сердилась на неї. Тепер прийшов їй ряд говорити, але вона не могла зібрати своїх думок і раптом відчула себе дуже стомленою. Увесь цей час вона стояла; а тепер сіла на ліжку, біля матері.

— Факти, які ти подаєш, правдиві,— казала Гелена далі,— але ти надто юна, щоб зрозуміти деякі подробиці їх. Це я мала зробити тебе щасливою; кожна дитина мусить бути щаслива! Коханець не дасть тобі щастя; та, по-моєму, це зовсім не його обов'язок. Якби ми тільки знали заздалегідь, то погодились би з тим, що щастя — це остання річ, яку можна вимагати від кохання. Божественне здійснювання життя, чутливіше сприймання зовнішніх збуджень, глибше зазираання в свій унутрішній світ,— але це не є щастя. Герміоно, я хотіла б тепер же переконати тебе, що чоловік і жінка люблять тільки власні марення. Що дужче кохання, то ясніші й подібніші до дійсности здаються нам наші мрії. Зробити твого милого щасливим! Та це ж іде всупереч коханню,— бо коли він справді твій милий, він бачитиме в тобі далеко більше того, що є в дійсності, а якби виявилось, що ти гірше за те, що він в тобі бачить, він буде нещасний.

— А вам не здається, що це тільки з вами сталося? — спитала Герміона.— Може, не тільки для вас кохання — такий неприємний клопіт: в інших

людей, скільки я спостерігала їх, це цілком нормальне і певне щастя. Принаймні, вони не кажуть як ви, а виглядають задоволеними й вітають молодих, що погодились одружитись.

— Моя люба дитино,— сказала Гелена.— Я виняток — як і кожен, хто спізнав справжнє кохання. І тут лежить головна мудрість кохання, що нею я й хотіла поділитися з тобою, коли б могла. Але надаремно й пробувати,— ти сама дізнаєшся про все, коли закохаєшся!

— Я закохана й так,— сказала Герміона,— в Ореста.

— Так, дитино, ти закохана... але не дуже сильно. Мені здається, він досі не завдав тобі жадної неприємності.

— Ніколи!

— Це найперша стадія,— сказала Гелена.— Мусимо створити собі мариво очарування, перед тим як розчаруємось.

— Тепер я по-іншому дивлюся на скандал,— зауважила Герміона,— і зроблю все, що від мене залежить, щоб засвоїти ваші погляди на кохання. Чи можна й мені спитати дещо про вас? Я гадаю, що ці погляди ви повинні були застосовувати так до себе особисто, я і до тих людей, що кохали вас. Невже й для вас кохання була та ж таки помилка?

— Ніколи не було помилки,— сказала Гелена,— а тільки очарування.

— Отже, коли ви втекли з Парісом, то ви кохали не його, а як стало вам ясно згодом?

— Справді, можна й це сказати — то не був справжній Паріс.

— Мусите погодитись, що вам не бракувало досвідчености, як мені, — сказала Герміона. — Ви вже кохали мого батька і, мабуть, вважали, що він теж був не той, кого вам треба. Значить, вдруге ви не повинні були помилитись.

— Я одружилась із твоїм батьком, — відповіла Гелена, — але я ніколи не казала, що кохала його. Щоб не дуже вразити тебе і не брехати самій собі, мушу сказати, що Менелай мені завжди подобається, бо він — бездоганна дружина. Проте, твої доводи не мали б підстав навіть тоді, якби я пристрасно кохала його. Я так само призналась би, що розчарувалась у своїм коханні до Менелая, як і до Паріса, хоч, може статись, я воліла б очаруватись і в більшій мірі Парісом. Ти закохуєшся в очарування. І справа не в тім, як часто це трапляється, і не в тім, чи досить ти мудра, щоб передбачати, який з того буде кінець, а в тім, що всяке нове очарування приємне, — і доки воно тягнеться, ми можемо спізнавати кращу частину самих себе. З цього погляду, як я це розумію, кохання є хвороба, якої вилікувати не можна.

— Ну, — сказала Герміона, — а коли хтось допоможе вам уздріти в самій собі божественну природу, чи можете ви затримати це щастя, не побачивши ніколи цієї людини знову?

— Це незвичайна здібність, — сказала Гелена, — бути такою мудрою — не під силу людині.

— Ще одне питання, мамо: батько думають так само, як і ви?

— Сумніваюсь, але нічого певного сказати не можу. Твій батько давно вже не говорив мені про кохання.

— Я певна,— сказала Герміона,— що він не погодився б з вами, як і я. Ви вихваляли правдивість—і це дає мені мужність признатись, що, на мою думку, не всі люди, кого я знаю, не праві,— за винятком вас,—і те, що здається їм щастям зовсім не є тільки обман. Щодо мене самої, то я хотіла б собі такого щастя, яке, по-моєму, вони мають. Я ніяк не зрозумію, як то ви, така вродлива й розумна, вибравши собі чоловіка серед багатьох, що вас сватали, могли поміняти його на когось там в Азії!? Я намагалась уявити собі те, що ви думали, коли тікали з ним,—але не могла!

— Ну, щодо цього,—сказала Гелена,—ти швидше помиляєшся. Вертаюсь до того скандалу, що чутки про нього ти поширюєш. Ти сказала Харіті, ніби я втекла, бо була безпомічна, і Паріс узяв мене силою.

— Це здавалось мені найкращою вигадкою.

— О, ще треба було вибрати вигадки, чого ж зникла!.. А які ж були інші?

— Яка вам з того користь, мамо?—спитала Герміона.—Я настоювала на всіх тих вигадках, і коли вони не подобаються вам, дуже шкодую, що так робила. Ви тільки дратуєте мене, перевіряючи мої слова. Я намагалась робити все по правді, а ви лише принижуйте мене.

— Якби ти старалась робити по правді, то не мала б причин принижуватись,— сказала Гелена, але я гадаю, ти ніяковіла навіть тоді, як вигадувала це. Я вважаю тебе за досить розумну й думаю, ти знала, про що казала.

— Я знала, що я робила,— я говорила неправду для вашого порятунку і для порятунку всіх нас. Я не могла сказати нічого, як тільки неправду. Я намагалась вибирати краще. Спершу я думала, що не треба було б цього робити,— я знала це з старої поезії,— ті умови, в які й ви попали, трапляються часто, коли боги обплутують коханця чарами, і він не знає, хто прибирає його до рук; але згодом зір йому прояснюється, і він узнає, хто його обдурив. Спочатку я була в розпачі, думавши, що то Афродіта навела на вас чари, і ви брали того чоловіка за Менелая, а вийшло, що то був Паріс. Не смійтесь,— я не марно тратила час на ту шиту білими нитками поезію! Я могла сказати, що ви виїхали з Парісом добровільно, але це було так до очевидности зневажливо для вас, що я не могла зважитись на це. До того ж, це збігалося з тим, що думали люди. Я побачила, що Паріс мусів був узяти вас силою.

— Може й дивно все те, що я допіру сказала про кохання,— мовила Гелена,— але це не поезія, шита білими нитками. І якби ти раніш розповіла мені це, я ніколи не назвала б цього скандалом проти моєї волі. Я пішла з власної волі. Але в суті своїй історія твоя правдива: то були чари.

— Ну, справді, мамо, це вже занадто... Тільки не це, не цей останній термін.

— Правда, Герміоно, глибока правда... Завжди думалося, що ти в обіймах Менелая, а воно, виходить, був Паріс.

— Слово честі, мамо, я ніколи за життя не чула цинічнішого признання!..

— Навпаки,— сказала Гелена,— це найкраще з признань, які ти будь-коли чула зокрема з тих, які чула від мене. Ти ще зрозумієш,— і багато з тих, хто повинен знати, здається, не хотіли пояснювати тобі цього!.. Але в коханні завжди є природне очарування навіяної на нас пристрасти, а коли очарування, як то й повинно бути, вмирає, то по ньому залишається розчарування, чи красива дійсність, приязнь товаришування, гармонія. Правда, такого я особисто не бачила, але я завжди шукала його й глибоко переконана, що це може бути.

— Не уявляю, що було б з людьми, якби ми всі жили за вашими порадами,— сказала Герміона,— ми не маємо права влаштувати наше життя так...

— Коли ми самі не житимемо в згоді з нашими поглядами,— сказала Гелена,— то небезпечно радити й інших, як треба жити.

— Я хочу сказати, що ми не сами в світі,— пояснила Герміона.— Ви можете переспорити мене, але мені дивно, що ви не розумієте, які у вас дивні погляди: ви напались на мене, бо я поширювала чутки про вас,— фалшиві, мушу визнати, але фалшиві з особливої великодушності та при-

хильности до вас. Тепер ви своїм спокійним голо-
сом і з вашими невинними очима заносите сюди
думки, що опоганили б нас усіх, якби ми їх послу-
хались. Коли ми з добрими намірами кажемо трохи
неправди — це видається мені не таким лихом, як
руйнування хатнього життя людей, війна та ни-
щення людей.

— Це не видалось би тобі таким лихом,— ска-
зала Гелена,— якби ти поспитала, з чого поча-
лась та руйнація хатнього життя, та війна і смерть.
Ти мусіла б погодитись, що віддаленою причиною
їх була маленька неправда з добрими намірами.
„Якби всі жили за моїми порадами“— кажеш ти!
Немає в мене інших порад, як ті, щоб усі були
по змозі щирі. Ми, справді, не самі на світі, і пер-
шою умовою мирного життя з людьми, я гадаю, по-
винна бути цілковита правдивість з ними. Як і що
може бути доброго, коли є хоч трохи неправди?
Хіба ж ти не бачиш, що сталося б з людьми?!
Ну, що діється з ними тепер? Повернувшись,
я спостерігаю, що добрі вчинки наших батьків
і заходи мудрих людей до загального щастя можна
повернути на дуже низькі цілі. Щойно я приїхала,
до мене зараз же прийшла побачитись Харіта.
Що може бути кращого, як привітати старого
друга по його повороті додому? Хіба вона могла б
повести чесно в моїй господі, якби не прийшла
як друг? Я, з свого боку, відвідала її, і знаю її
наскрізь. Вона розповіла мені легенду, яку поста-
ралась поширити. Звичайно, вона вважала, що це

було не вірно, і сподівалася чогось гіршого. Чого вона хотіла, коли прийшла сюди? Зірвати першу квітку кумасевих новин? Почути про мою досвідченість у сердечних справах, а тоді поплескати з сусідами язиком про мою безбожність? І до всього ж бідна жінка сама ніколи не мала ніяких пригод! Я розчарувала її. Вона не дістала жадних новин і я пояснила їй, що я цілком моральна жінка.

— Мамо! Як могли ви зробити це? — здивувалась Герміона.

— Я не стану пояснювати цього тепер, — сказала Гелена. — Я обридла вже собі самій, бо про мене весь час базікають, і буду говорити про тебе. Я хочу переконати тебе, що з усіх тих, хто ходив до Трої заради мене, я єдина повернулася з незменшеним чуттям моральності. Коли наша розмова з'ясувала тобі дещо хоч у найменшій мірі ти можеш спостерігати тепер людей навколо та вдивлятися в саму себе — і зрозумієш тоді, що я хочу сказати. Ми маємо право влаштовувати наше життя кожен по-своєму... Ти маєш право навіть одружитися з Орестом, хоч я все ще сподіваюсь, що цього не буде. Але це право тягне за собою й інше — терпіти наслідки. Коли б я була вдома і вчила б тебе як слід, я не сказала б тобі тепер, що для розумних люди каятимуться в прийдешньому. Роби, як краще, і коли помиляєшся, то не ховай нічого, а будь готова терпіти все заради цього. В цьому і вся моральність. Я не багато бачу її навколо.

— Треба зазначити раз назавжди, — сказала Герміона, — що за твоєї відсутности Харіта була мені добра приятелька. Вона дуже здивувалася б, узнавши, що ти про неї думаєш.

— Вона вже знає й дуже дивується, — сказала Гелена. — Я вважаю її за небезпечну жінку. Пригадай мої слова — вона накоїть мені багато клопоту! Що то за хлопець, її син?

— Дамастор? О, доволі гарний хлопець, — відповіла Герміона. — Він не має такої стійкої вдачі, як його мати, але він не лихий. Він відданий Харіті.

— Що ти хочеш сказати цим — „не лихий“?

— Ну, він доброї поведінки, вихований і спокійний, трохи юний — навіть як на свої літа.

— Ти мусиш захоплюватись такою людиною!

— Ким, Дамастром?

— Його мати каже, що він відданий тобі.

— Мені? Я ледве його знаю! Ну, я бачила його в його матері, та не часто. Він, дякувати богові, не показує й знаку відданости. Я дивлюсь на нього просто як на дитину.

— То він не буває в тебе останнього часу?

— Ніколи. Хто тобі це сказав?

— Харіта. Вона каже, що він говорив їй про це. Я сама думала, що цього не було. Вони дуже пристойні люди і брешуть, сказати б, не більш за звичайне. Ти, здається, робиш гірше.

ЧАСТИНА ДРУГА

МОЛОДША ГЕНЕРАЦІЯ

I

— Менелаю,— мовила Гелена,— чи можу я поговорити з тобою ?

— Я невільний. Чого тобі треба ?

— Я хотіла поговорити про Герміону.

— Ну? Яке ж лихо її спіткало ?

— Ніякого лиха. Я хотіла тільки порадитись із тобою про її майбутнє,— ми до цього часу мало за це думали; ти ж, як і я, мусиш почувати, що ми повинні подбати про щастя нашої дитини.

— Це може й почекати,— сказав Менелай.— У мене буде сила люду цього ранку. Твоя справа не така вже невідкладна. В усякім разі Герміона не нещасна.

— Але мені це потрібнр, Менелаю! Може й не бути нещаслива — вона, сподіваюсь, і справді не нещасна,— але її було дуже занехаяно, і тепер, коли ми знову вдома, ми мусимо придивитись до неї та забезпечити їй таке життя, що розвинуло б найкращі сторони її вдачі й дало б їй задо-

волення, коли вона стане старшою. Не розумію, як можеш ти відкладати свої обов'язки на такий довгий час!

— Ну, мені так подобається,— сказав Менелай.— Коли її й було занехаяно, то поясни мені, хто її занехаяв? Ти кажеш так, ніби це моя провина!..

— Ми обоє покинули її, хоч і з різних причин,— сказала Гелена.— Я ладна взяти провину на себе, коли тобі хочеться, але тепер ми тут знову, і давай виправимо лихо. І в тебе є честолюбство, я певна. Для мене ж нема нічого значнішого за сьогоднішній ранок, і коли ти дуже невірний, щоб подумати про це тепер, то признач час, коли ми можемо поговорити. Але насправді ж ти вільний, Менелаю! Коли я зайшла до тебе, ти стояв там, визируючи з-за дверей...

— Я хочу, щоб ти пересвідчилась, що мужчина може бути страшенно невірний, навіть стоячи й визируючи з-за дверей. Ти не довіряєш мені, Гелено? Якби я не думав так уперто й так часто, то наше господарство не держалось би купи. Це воно занехаяне до небезпеки. Я думаю, що роблю на добре для своєї дитини, коли налагоджую наш добробут.

— Ти добре господарюєш, Менелаю. Ніхто не складає цьому такої ціни, як я. Через те я й хочу поговорити з тобою про Герміону. Твоя порада нам притьмом потрібна, бо інакше наша дочка у своїх справах зайде надто далеко.

— Зайде? До чого?

— Ну, скажімо, зробить таку річ, як одружаться.

— О, з Орестом?

— Це одна з можливостей, я гадаю,— сказала Гелена.— Вона думає, що кохає його.

— Дуже добре!— сказав Менелай.— Тоді все вирішено. Що там у тебе ще?

— Але, ми не покінчили ще з Орестом,— до-
рікнула Гелена.— На мою думку, нема нічого гар-
ного, коли вона гадає, ніби кохає Ореста. Я не
певна, чи знає вона, що таке кохання? Вона по-
клала побратися з ним.

— Я знов можу сказати „дуже добре“! Чого ж
ти тоді питаєш моєї поради? Чому не можуть
вони побратись? Пригадує, ми давно погодились
на цім.

— Вірно! Давно вже. Але з того часу ми багато
чого навчилися. Для чого тоді б і служив досвід?
Орест не може бути чоловіком моїй дитині.

— А, ти вже говорила з нашою дитиною? Я хо-
тів би, щоб і на мене вважали, коли питають
моєї поради. Я знаю вже, до чого це все ведеться,
Гелено! Ти вирішила щось зробити і тепер при-
носиш цю новину мені? Моєї поради треба було
спитати передніше, а тепер, будь ласка, зрозумій
раз назавжди, що Орест підходить мені, коли
Герміона хоче його. Я не чув, щоб у нього були
будь-які суперники. Подумай, як довго ми не
бачили його! Та ми й не впізнали б його, якби
зустріли. Герміона знає його далеко краще, ніж
ми. Скільки я розумію, вони були зв'язані спіль-

ними інтересами через відсутність батьків. Що вона каже про хлопця?

— Каже, що кохає його. І більш нічого особливого! Я, дійсно, не знайома з ним близько, але знаю його матір, а ти знаєш його батька: це найчемніший спосіб познайомитись із ним. Він повинен скидатись на когось із них.

— Не можу сказати, щоб мені будь-коли подобалася твоя сестра,— сказав Менелай.— Але ти, я думав би, мусиш бути кращої думки про Агамемнона. Ти часто згоджувалася з його поглядами; принаймні, ти здебільша стояла разом із ним проти мене, і він був завжди й занадто чемний з тобою. Це, по суті, один з твоїх прихильників. Та хоч би що ти думала про нього й Клітемнестру, було б проте несправедливо привиняти їхні вади Орестові.

— Кров сама промовить,— сказала Гелена.— Я завжди зважала на цю хистку сторону їхнього дому.

— Клітемнестра хистка?!— скрикнув Менелай.— Хіба ти не знаєш своєї сестри? Дивно! Колись я назвав Агамемнона відважною людиною за те, що він одружився з нею. Він повірить мені тепер, якщо покінчить з тими своїми офірувальними ватрами й повернеться додому. Тої ночі, як ми з ним розлучились, я сказав йому, що він напевне не дуже поривається до своєї жінки. Він пригадає ці слова.

— А що ж це в дійсності значить?

— Ну, я спершу не хотів казати тобі... все ж вона тобі сестра... Про це саме я й думав, коли ти входила. Етеон говорить, що Клітемнестра зраджує Агамемнона. Вона цілком одверто живе з Егістом і має намір признатися в тім моему братові, коли той прибуде додому. То дуже жахлива сутичка. Мені дуже шкода Егіста, який би не був кінець. Якби я знав тільки, де тепер Агамемнон!.. Коли ти входила, я саме роздумував, як допомогти йому, не вмикуючись у хатні справи Клітемнестри, хоч це і ніяково робити.

— Вона ніколи не знала, як поводитись із чоловіком,— сказала Гелена.— Я, щоправда, не люблю Агамемнона, але завжди почувала симпатію до нього. Кожен чоловік заслуговує на певну увагу з боку своєї дружини. Коли це неможливо для неї, вона повинна кинути його. Тільки я не бачу, в якій мірі поведінка Клітемнестри може бути у зв'язку з одруженням нашої дочки з її сином?

— Звичайно, ні в яким,— сказав Менелай.— Не може воно й стати на перешкоді їхньому шлюбові. Не ганьби Ореста, доки ми не познайомимося з ним. Чому б нам не послати по хлопця й не подивитись на нього? Або зачекати, доки він прибуде сам? Етеон запевняє, ніби він хутко буде тут.

— Звідки він це знає?

— Він гаразд цього не знає, але переказував мені, що Орест навідується сюди через приблизно

однаковий час, і на нього треба чекати незабаром.

— Виходить, Етеон підохочував хлопця до цього, коли мене не було вдома!?

— Ти не думала б так, якби чула його розмову,— сказав Менелай.— Йому, здається, подобається Орест ще менш, ніж тобі. Вони посварилися, кленуть один одного, наче злодії, за словами нашого воротаря,— і все ж, мушу визнати, він нічого лихого не сказав мені про Ореста. В цілому в цій справі він на твоєму боці.

— Тоді він, певне, одкрив тобі справжню причину, чому він не співчуває Орестові. Що він каже про хлопця?

— Ну, раз ти вже так домагаєшся цього...— завагався Менелай.— Він боїться, що Орест дуже схожий на тебе... думками, звичайно.

— Це говорить в нім його мати,— сказала Гелена.— Етеон ніколи не розумів мене. Я певна, що хлопець всіма сторонами схожий на Клітемнестру.— Діти, як загальне правило, скидаються на батьків іншої статі.

— Дурниці! — розсердився Менелай.— Не можна так просто рішати такі складні проблеми! Тобі довелося б складати на дітей відповідальність за своїх батьків, а це — нечесно. В дійсності, діти тримають тепер себе далеко обережніш.

— Таку чесноту дається бачити в них дуже рідко,— сказала Гелена.— Це слід приписати їхній недозрілості або неправильному вихованню.

— Ну, поїхала! — гукнув Менелай. — Знову починається в домі божевілля! Як можеш ти думати, що здорова людина повірить, ніби розсудливість є наслідок поганого?

— Вони не повинні бути такі розсудливі, — сказала Гелена. — Це погана ознака. Це початок поганого кінця. Юність мусить любити жити. Розсудливість — то вже форма обережності; це контроль наших почувань. Та спочатку ж мусять бути почування, а потім їхній контроль! А може це своєрідна завбачливість? Тільки як же можна передбачати, доки не спізнаєш життя! І якої можеш ти набути досвідчености, коли почав з того, що уникаєш спроб? У молоді нема нічого кращого за любов до життя. А вони тільки її й не мають і їхня розсудливість, на мою думку, через те — порожня річ.

— Скільки я чув про молодиків, — сказав Менелай, — вони близькі до всього того, що спричинює любов до життя. Етеон думає так і про Герміону з Орестом, і, смію сказати, він правий.

— Відколи став ти ходити до воротаря по свою філософію, Менелаю? Етеон дуже відданий робітник, — так я й завжди про нього думала, — але зовсім темна людина! Він знає про життя стільки, скільки можна знати, вигадаючи його з-за ліси. Я бачу, що ти глузуєш з мене! Справді ж, ти несерйозно це говориш?

— Цілком серйозно. А можу й іще серйозніш, якщо ти цього бажаєш... Але перше, ніж ми почнемо говорити, мушу зазначити, що не я ходив

до Етеона в будь-якій справі,— то він прийшов до мене. Інколи він кидає двері, аби побути бодай кілька хвилин у моїм товаристві, і хоч його я не обирав собі в товариші, та він — далеко не дурень. Ні, справді: звідки це ти забрала собі в голову й не даєш мені спокою, що Герміона погано вихована, що їй не прищеплено любови до життя і що вона не може жити без мужчини? Я хотів був приділити цей ранок новинам про Агамемнона, і інші справи проти цього здаються мені зовсім неінтересними. Чого тобі ще треба?

— Мені треба уваги,— сказала Гелена.— І коли я не можу мати її тепер, то почекаю, хоч і гадаю, що Герміона в небезпеці, з якої ми можемо врятувати її, коли швидко все розміркуємо. Боюсь, до небезпеки тої спричинився мій од'їзд, і тепер я не хочу нехтувати жадним способом, щоб спасти її. Коли ми не запобіжимо цьому, вона одружиться з Орестом, і цей шлюб, я певна, не принесе їй нічого, окрім злиденного життя. Вона не бачила ніякого іншого чоловіка іншого віку; тільки Ореста та Дамастора — знаєш, Харітиного хлопчика? Він не багато чого вартий. Проти нього Орест може здатись і богом. Звичайно про людей судять з порівняння. Колись вона зустрине справжнього чоловіка і шкодуватиме, що одружилась передчасно.

— Ну, що тобі завжди спадає в голову? — обурився Менелай.— І вигидаєш таке!

— Чого їй потрібно, так це досвіду... досвіду,— вела Гелена далі,— і яко мога швидше.

— О, невже ж по-твоєму їй тільки цього й потрібно?— здивувався Менелай.— Звичайно, я не можу влаштувати так, що вона втече з кимнебудь не одружившись, а пізніш зможе вибрати собі чоловіка, від якого їй не потрібно буде тікати. Нехай все це вгамується! Чи єсть у тебе хто для пробної втечі?

— Ти тепер не в серйозному гуморі,— сказала Гелена.— А знаєш, це не погана думка, якби її можна було здійснити! Та це неможливо, я думаю, і йде ще далі, ніж я сама міркувала. До того ж, це не дасть нічого доброго. Вона нічого не навчиться, коли нема того, з ким вона хотіла б утекти, а я не думаю, щоб такий у неї був.

— А все ж тобі стало вже легше,— мовив Менелай.— Ти казала так, що я вирішив, ніби вона має втекти сьогодні ж по обіді. По-моєму, Герміона тверда, чутлива й на неї можна звіритись. Вона для мене велика радість. Чому б не дозволити їй жити власним життям, як ти живеш своїм?

— Менелаю! Невже ти не можеш бачити?! Це саме те, чого я хочу для неї, але й те, чого вона ніколи не зробить. Мала б Герміона мою вдачу, я не турбувалась би про неї, бо була б певна, що вона живе своїм власним життям, як ти кажеш, і чи робить помилки чи ні, а бере від життя все. Але в неї сила упереджень і забобонів. Вона думає, що світ чекає чогось від неї, ніби він цікавиться нею. Вона вигадала якісь зобов'язання для себе, немов у житті є борги. І скільки ж знає

вона про той світ, чи про саму себе? І думки неглибокі, сантиментальні й суто формальні. Вона засвоїла схему речей у невеличкім колі в себе на батьківщині і вважає, що знає весь світ. Бідна дитина! Її серце не спить. Коли вона згодом прокинеться—її може поняти жах. Клітемнестра дівчиною була така сама поважна й дурна й чутлива. Вона одружилася з Агамемноном головне тому, що ти одружився зі мною. Цей сумнівний зв'язок здавався їй принадним. Я певна, що Герміона думає, ніби є щось зворушливе та красиве в шлюбі з її кузеном, бо це зв'яже рід до купи. Я не поклядалася б на її розсудливість; вона сліпа! Якби цією стороною вона була подібна до своєї тітки, я не турбувалася б. Дівчина без прихованої сили волі може одружитися з ким їй заманеться, а потім поволі викрити свою помилку і знайти собі притулок в дуже вигіднім, хоч і трохи задушливим місці, як Харіта. Світ повний таких людей, і вони принаймні безжурні. Але Герміона, я знаю, викриє свою помилку, відчувши в собі сильну пристрасть, не знатиме, що робити з нею, і зовсім стеряється. Для таких людей дуже зле, коли любов до життя захопить їх, а вони думатимуть, що це вже надто пізно.

— Я не певний, чи розумію я, що таке любов до життя,— признався Менелай.— Це слова, яких ти часто вживаєш, і, подібно до інших твоїх слів, це певне лезо, вигадане немов для того, щоб перетнути мені дорогу. Ти, здається, натякаєш на щось таке, чого, на твою думку, мені бракує!

Проте, я завжди гадав, що люблю життя в такій мірі, як і треба, бо ніколи не хотів помирати. Я любив свій нарід, свою господу. Якийсь час я любив тебе Гелено, як умів. Я дуже люблю Герміону. Чи не оминув я ще чоگونهбудь?

— Я думаю, що по-своєму ти кохав і мене,— згодилась Гелена.— Не заперечую це більш, ніж я заслужила. Але я не дякую тобі, Менелаю. Кохання—це те, перед чим ми стоїмо безпорадні, коли воно трапиться, а справжня пристрасть—то не комплімент, чи подарунок, чи прояв великодушності любого. Твоя доброта й терпеливість за тих часів, коли ти не розумів мене,—ось за що я можу бути тобі вдячна! Ми живемо нарізно, але не далі, ніж більшість чоловіків і жінок. І коли дійдемо вже останніх своїх днів, то з приємністю згадаємо, як довго жили в товариській злагоді. О, Менелаю! Я хочу, щоб Герміона визнала найголовніше. Відчувати пристрасть і сердечний біль, коли людина ще молода, коли її тіло й розум ще непритуплені, коли в чуттях є ще екстаз і, здається, є він і в душі!.. Коли ж тіло кволіє й старіє, знайти нарешті екстаз духу, де дві душі розтанули б у тім палкім щасті! А в разі їй бракуватиме радості, вона принаймні завжди тепло згадуватиме про те, що була близько до неї, і це прикрашатиме її існування! Це трапляється з кожним, Менелаю, і я хочу, щоб воно сталось і з нашою дочкою. Хто переживе таке—ніколи не старіє, ніколи не втрачає ні відваги ні інтересу

до життя. Вони можуть багато потерпіти, але світ зостається для них дуже гарний. Вони можуть дати своєму серцю волю і воно не охолоне, не зменшиться, не зіпсується.

— Ти щира жінка,— зауважив Менелай,— і я дуже радий, що ти сказала мені — здається, що радий. Тільки я підозрюю, що ти говориш не про наймолодше покоління... Ну! Так он що значить твоя любов до життя?

— Ні, це кохання,— відповіла Гелена.

— Раз ми почали вже, то мені хотілось би почути про все до кінця,— сказав Менелай. — Чи можеш ти хоч коротенько вказати, чого бракує нашій молоді?

— Я просто думаю,— вони не люблять життя так, як вони повинні б любити,— сказала Гелена. — Ми звичайно гадаємо, що вони кохаються в житті, бо нам здається природним радіти світом, коли ми молоді. Але вони беруть його дуже обережно й серйозно. Чи не помітив ти, що перш за все вони викривають його хиби? І як гостро вони їх засуджують! Любов до життя — це не тільки випадок, як, скажімо, любов до чогось іншого! це, мистецтво, яке засвоюють лише на практиці і протягом довгого часу. А коли ми нарешті обізнаємось із ними, то тут кінчається вже й наша молодість. Навряд чи можуть ці діти полюбити те, що вони так мало знають. Вони бояться життя, бояться, що не матимуть в нім успіху, що не одружаться, або ще чогось. Коли вони позбавляються

страхів, то почувають таке полегшення, що осідають, і не хочуть уже наражатись на небезпеку вдруге. Тільки так можу я пояснити вчинки більшості людей, яких зустрічала.

— Але як можеш ти пояснити в такий спосіб вдачу Герміони? Скільки я можу бачити, вона полюбить життя, коли їй пощастить! Мусиш визнати, що досі вона мала через нього більше клопоту, ніж перший-ліпший молодик її віку. І, хоч я й не маю наміру бути за суддю в цих справах, мені здається, що вона розбирається в житті дуже добре. Коли ж цього й нема, то певне Орест навчить її. Я уявляю собі його, як завзятого молодика з новими ідеями.

— О, Менелаю, ти на цьому не знаєшся зовсім! Орест надто серйозно й до небезпечности рішуча людина, недосвідчений, не має хисту влаштуватись як слід, позбавлений усякого чуття гумору. Кожен скаже тобі те саме. Ти певне судиш за нього на підставі сприятливих шуток? Він з тих юнаків, що бачать хиби в житті раніш, ніж побачать саме життя. Він надто сумлінний для того, щоб не виправити раз назавжди всяку хибу, яку побачить. Він виконуватиме свої обов'язки виключно коштом інших. Він увільнятиме те, що здасться йому волею богів, нехай для цього йому довелось би вбити людину. Звичайно, він вбиватиме лише з найкращих почувань і дуже неохоче. Я знаю таких. Він не з тих чоловіків, що можуть навчити чогось Герміону, і сам не навчиться

нічого. Ти можеш уявити, яке нещасне буде життя для всякої жінки, що одружиться з ним! Менелаю, мусиш допомогти мені врятувати Герміону!

— Дуже прикро, що поблизу нема яскравих прикладів, що стали б їй за зразок, бо не можна ж переконувати її брати в усьому приклад з тебе!

— Та я їй не хочу, щоб вона в усьому брала приклад з мене,— сказала Гелена.— Я хотіла б, щоб життя її було блискучіше та щасливіше й щоб вона закохалась у нього. Вона не захоплюється мною, і я невинувачу її. Ось якби вона мала більше Адрастиної вдачі! Ця дитина справді закохана в життя. Я виховувала її дуже дбайливо.

— Хай їй бог помагає! — сказав Менелай.— На мій погляд, ця дівчина набереться клопоту швидше ніж Герміона.

— Я сказала б, що небезпека майже рівна, хоч і з різних причин. Той нерозумний Харітин хлопчик пристає до Адрасти доволі бридко й хитро. Він говорить своїй матері, що кохається з Герміоною. Я боюсь, що Адраста переконає себе, ніби вона закохана в нього в більшій мірі, ніж воно є в дійсності.

— Як це часто буває, нитка твоїх думок цілком вислизає з моєї голови,— мовив Менелай.— Ти не хочеш, щоб Герміона закохалась, бо вона не любить життя? Але ти їй проти того, щоб закохалась Адраста, бо вона занадто любить життя! Хто ж тоді повинен закохатися?

— Для жінки, — сказала Гелена, — закохатись, значить закохатись у чоловіка. І, своїм звичаєм, ти пропускаєш найголовніше в цьому питанні. Дійсно я не хочу, щоб хоч одна з тих дівчат далася на оману будь-якому непевному чоловікові! Орест і Дамастор мало в чім подібні один до одного — за винятком того, що обидва вони нічого не варті. Орест не любить життя, — Адраста за хвилину розпізнала б його наскрізь. Дамастор хоче любити життя, але в основі своїй він боягуз, бо таким виховує його мати. Я сподіваюсь, що згодом Адраста розшолопає і його. Я хотіла б, щоб тут був Пірр.

— Пірр? Ахіллесів син?

— Так.

— А що треба тобі від Пірра?

— Я хотіла б, щоб він був мені зять, — пояснила Гелена.

— Так ось у чім заковика! — зрадив Менелай. — А хіба Герміона хотіла б мати його собі за чоловіка? Я гадаю, що ми повинні дати їй перевагу в виборі. Вона вже доросла жінка — і ніколи в житті не бачила Пірра.

— Ах! Але завжди буде небезпека, що коли-небудь вона зможе побачити його. Краще, щоб вона побачила його тепер, доки ще не пізно. В ній є все те, про що я говорила, і коли Герміона вздрить його, це вона зрозуміє, дарма що ніхто про це нічого їй не скаже. Коли ще її можна врятувати, вона віддасть своє серце йому.

— Я не раз бачив його,— сказав Менелай,— і не віддав йому мого серця. В Піррі нема нічого особливого.

— О! хіба ж нічого? — згукнула Гелена.— А я гадала, що дещо є. Мені здавалося, що ти й Агамемнон шукали його допомоги по смерті його батька!.. Може нічого особливого не було й в Ахілла? Ми не будемо сперечатись за слова. Пірр— це та чудова людина, якої я хотіла б для Герміони. Коли я думаю про палку пристрасть, про живу душу в людині, я згадую цього молодика. І тут є своя причина: він дитина великого кохання.

— Нажирована дитина — хочеш ти сказати? — Ти думаєш— Ахіллес укусив таки гріха? Його народження було скандальне.

— Ні, то не скандал.

— Звичайно, скандал!

— Ні, не скандал!..

— Ну, гаразд! Мені здається, ти дивишся на це, як на щось високо-моральне. Він перебрався дівчиною, пройшов у Лікомедів дім і став подругою дочок старого, а одна з них незабаром стала матір'ю Пірра. Ну, що ж, познайоммо його з Герміоною,— і якнайшвидше!

— Ти не правий, Менелаю. То Ахіллова мати пробувала виховати його як дівчину, бо знала, що він загине на війні, і в розпуці сподівалась обдурити долю. Мене не захоплює її вчинок, але кожен зрозуміє її. Ахілл і хвилини не залишався пе-реодягнений, скоро збагнув, що його обдурювано.

Він ніколи не хитрував та й Дейдамію зовсім не було обдурено лестощами.

— Звичайно, не її обдурено,— сказав Менелай,— а її батьків. Ці двоє знаменитих молодиків були погані люди...

— В тебе лихе серце, коли ти кажеш так, і ти сам добре це знаєш,— сказала Гелена.— Хлопчик і дівчинка росли разом, змалку зв'язані тісніш, ніж брат із сестрою. Коли настала пора кохання і тайна пройняла їх обох, вони зворушливо впали в обійми одне до одного, бо їхні серця і мрії давно вже були з'єднані. Ахілл кохав її до самої смерти. Він кинув її тільки тому, що ти закликав його битись за тебе з братом, і залишив її батька Лікомеда, що завжди поважав Ахілла. Вона навчила свого маленького хлопчика шанувати батька, як бога. Ахілл тільки й жив звістками про дитину! Я не вбачаю тут і тіні ганьби. Я бачу юнака - героя, що волів прожити недовго, але славно, і не хотів животіти довгі обережні безглузді роки. Я бачу коханця, який, знаючи свою подругу, взяв її, був цілком щасливий сам і зробив щасливою її. Якщо дитина, що знайшлася в них, не диво — а вона близька до того,— то їхнє кохання було завершене чудесно.

— Тепер моя черга говорити. Кажі собі все, що хочеш, про любов до життя і визначай її так, щоб довести, ніби в мене її нема, але коли йде мова про Ахілла, то я знав його краще за тебе. Принаймні, таке моє переконання. Я ніколи не вірив

поголосці, що поширювалася серед армії, ніби ти потай зустрічалася з ним підчас облоги.

— Я ніколи за життя не зустрічала його,— відмовила Гелена.

— І я певний, що не зустрічала,— ствердив Менелай.

— Але охоче зустрічалась би з ним, якби це було можливо.

— Я певен і цього,— сказав Менелай.— Та коли б ти знала, ти не хвалила б його так щедро. Ахілл став легендою. Він підтримав дух армії і з цього погляду був потрібний,— але тільки для психологічного ефекту. Той Ахілл, якого ти знаєш, був міт. Хіба він кохав Дейдамію через ціле своє життя? Адже наша сварка знялася саме з приводу його жінки, Брізеї!

— Звичайно; а може ти хочеш сказати, що там ішлося про Агамемнонову жінку Хрізею? — спитала Гелена.— Сварилися з-за здобичі, і то були жінки, але ніхто ж не закохувався в бранок! Зрештою ж, ти знаєш дуже добре, що Ахілл не зробив нічого лихого тій Брізеї. Твій брат, одібравши її, притоптав його честь, а не серце. Вона любила Ахілла. Очевидно, то було неминуче.

— Ми з тобою напевне не дійдемо згоди,— сказав Менелай,— і до того ж це давня історія. В усякім разі, навіть коли Ахілл і мав усі чесноти, то до чого ж тут те захоплення Пірром? Ти не можеш одружити Герміони з Ахіллом — і цілком можливо, що Пірр буде опиратись твоєму намірові

одружити його з Герміоною. Можливо, що ми йому не подобаємося ще більш, ніж мені його родина. Перше, ніж покладати забагато надій на нього, ти повинна зважити, що Ахілл — не його батько.

— Я зважаю на те, що він після батька найкращий чоловік,— сказала Гелена,— а набувши досвіду, може стати навіть видатніший за нього. Він показав такий самий високий дух, як і його батько, коли Одиссей хотів узяти його для тебе, а мати не пускала хлопця, щоб той не помер смертю свого батька. Ти пригадуєш, як він настоював на своїм праві жити за велінням долі, і казав, що жити в безпеці, в той час як він потрібний тобі, було б ганебно? Його старий дідусь досить пишався ним і, поблагословивши, вирядив його до тебе. Ти не заперечуєш, що він допоміг тобі закінчити війну і повернувся додому з великою славою? Коли він не заробив її, то звідки ж міг він її здобути? Якби ви з Агамемноном не були доброї думки про нього, то не дали б йому, серед іншої здобичі, Гекторової дружини Андромахи. Я хотіла б, щоб Герміона познайомилася з Пірром. Принаймні, порозмовляла з ним, зустрічалася протягом кількох днів тут удома запросто і віч-на-віч. Тоді нехай вона сама зробить вибір. Ти цілком правий: може вона й не сподобається йому, але по його гостюванні вона не буде вже така недосвідчена. Попроси Пірра прибути сюди, Менелаю, — попрохай його приїхати зараз же.

— Я сам знаю, що мені робити, — сказав Менелай, — ми з ним не можемо бути під одним дахом.

— Чому ні, прошу?

— Я не хочу, щоб він був у мене в господі! Я дивуюсь, що зійшовся з тобою... з тобою!.. Я не можу пробачити собі, що слухав твою безстыдну розповідь мені... Твою розповідь мені!.. Твої святі ідеї про вдоволене кохання й щасливий дім!.. Твоя краса одвела тебе далеко від того, чого ти сама заслужила — нехай добрі боги простять це тобі!.. Але й те не було б твоєю провинною, якби ти не зайшла занадто далеко!.. Ти не маєш основних інстинктів пристойної жінки! Ти одібрала в мене початок цього ранку з твоїм піклуванням про майбутнє Герміони! Багато ти піклуєшся про майбутнє своєї дитини!? Раніш чи пізніш, ти сама вкидаєшся в ці любовні розмови — і це про твої любовці, а не про Герміоніні, маємо ми говорити. Ти всякого можеш пошити в дурні, старого чи молодого, простого чи значного, — кожного і всіх, коли тебе нападе відповідний настрій! Ти кохала Ахілла й кохаєш його й досі — однаково, живий він чи мертвий, а я маю закликати сюди його сина, як найкращого по нім! Для того, щоб Герміона побачила його? Яке велике щастя, що вона його бачитиме! Паріс... Гектор... Ахілл!.. Я не можу пригадати, скільки тобі років, але невже тобі не ясно, що дні твої поминули? І які дні! Є міра всім речам; нехай же безчестя буде обмежено одним поколінням!

— Менелаю,— сказала Гелена,— те, що ти так погано поводишся, коли втрачаєш спокій, не новина для мене, але я ніколи не думала, що ти такий ревнивий! Ревнощі є нездорове явище, що тільки принижує тебе. Вони спричиняються до примхливого перекручування фактів. Якби я колинебудь і дала тобі привід до ревнощів і якби ти будь-коли думав добре про мене, ти шкодував би про свої великодушні, але нерозумні помилки. Ти не кляв би мене тільки тому, що я лишаюся сама собою, бо за це мене вже вдосталь проклинали. Якби ти думав, що я кохаюся з Пірром, ти не захотів би жити зі мною! Ти не заспокоївся б, доки не взнав би, що Пірр одійшов від мене геть далеко. Ти не міг би знести життя зі мною, коли б ти думав, що сказав! Ти нагадав мені про наші літа, — значить, запізно вже виправляти нам свої звички. Але я викриваю неправду, про який би вік не йшлося. Спробуй бути чесний із самим собою, Менелаю! Спробуй бути щирий зі мною, як щира я з тобою! Я не потерплю від тебе ніяких образ і ти мусиш зрозуміти, що ніяка правда для мене не образлива. Моє життя дуже добре відоме; головне, через мої власні зусилля нічого не таїти. Твоє життя, на жаль, мушу я сказати, темніше. А втім, на цей раз підім на те, щоб зрозуміти один одного до кінця й обопільно. Чи хочеш ти, щоб я залишилася тут, як твоя дружина, в пошані й повазі? Даного моменту питання стоїть не про когось, а тільки про тебе та мене. Чи я тобі

потрібна? Чи хочеш ти вбити мене? Коли я справді тобі не потрібна, я не останусь тут і одного дня далі. Коли ти почуваш, що краще вбити мене, я радо принесу тобі твого героїчного меча! Ти залишив його в ідальні, здається? Тільки треба вибирати те або інше. Чого саме ти бажаєш?

— Я просто сказав, що не хочу, щоб тут був Пірр!

— Чого саме ти хочеш, Менелая?

— Як чого саме?

— Ти помиляєшся, не відповідаючи мені, Менелая! Один раз я кинула вже цей дім, але можу зробити це й удруге. Коли ж цього разу я залишу його на твою просьбу,— ти більше не повернеш мене назад. Я зостануся тут лише з умовою, що ти мене більше не ображатимеш. Чи хочеш ти, щоб я зісталася?

— Питання доволі складне,— відповів Менелай.— Чи можу я поміркувати про це?

— Це — складне питання?! — сказала Гелена.— Але буде ще гірше, коли ти будеш його обмірковувати. Краще зважитись уже на щось і покінчити з цим.

— Коли ти покинеш... тепер...— почав Менелай.

— Або коли ти вб'єш мене...— додала Гелена.

— ... Буде дуже важко пояснити все це людям,— сказав Менелай.— Це свідчитиме за деяку нерішучість.

— О, ти можеш пояснити це дуже просто,— відповіла Гелена.— Скажи їм тільки правду. Правда

перемагає все. Чи може це тільки кохання перемагає? Правда повинна була б бути так само переконлива. Скажи їм, що я кохала Паріса, втекла з ним... покинула тебе... багато літ прожила в його обіймах... а ти прости мене й привіз знову додому. Далі скажи їм, що я захоплювалася Ахіллою, який помер уже і якого я ніколи не бачила... Отже, звичайно, ти повинен або вигнати або забити мене, щоб змити пляму зі своєї чести. Вони зрозуміють тебе.

— Сумніваюсь, щоб вони зрозуміли,— сказав Менелай.— Паріс чи хтось там інший, хто мав багатий досвід у твоїй здібності дурити людей, може й зрозуміти б, але більшість, я певний, глянувши на те, будуть завжди думати, що з тобою легко жити. Краще я поставлю це питання перед самою тобою. Залишайся або йди звідси — як хочеш. Коли ти залишишся й не будеш дуже дратувати мене, то я спробую не говорити того, про що думаю

— Це не годиться,— мовила Гелена,— ти не повинен навіть і думати про те, чого не хочеш сказати.

— Я спробую,— сказав Менелай,— більш я нічого не можу зробити.

— Я більше нічого й не хочу,— сказала Гелена.— Я навчилася бути розсудливою. Тепер з'ясуємо до кінця мої відносини до інших чоловіків. Я кохала Паріса. Це завжди і всі розуміли. Я поважала, навіть шанувала, Гектора, але я не могла його кохати. Він був найкращий взірець ідеальної вдачі, яку я будь-коли зустрічала, яка мені не до

смаку. Він не був веселий,— навіть перед війною. Тої життєрадості, про яку ми щойно говорили, в нього не було й на крихту, на все він дивився похмуро, як на свою повинність. Кожна неприємність дуже прикро вражала його, і він усіляко уникав їх. Звичайно, він мав утіх більше, ніж йому хотілось би признати. Він завжди казав, що війна,— то велике лихо, і що нічого доброго вона не принесе. І разом з тим він молився, щоб його маленький хлопчик виріс і став ще кращий вояка, ніж він сам. Щождо Ахілла — будь ласка, не хвилюйся! — то, коли б я знала його, напевне, покохала б його; тільки його й назавжди. Ми повинні любити найкраще,— нема гіршого гріха, як не кохати того, хто вищий за всіх,— а він був найкращий серед усіх вас! Коли б він був посватав мене і коли б я тоді гаразд знала життя, я взяла б його. В цім нема моєї провини. Мусиш визнати, що я думаю про нього тільки те, що думає й увесь світ. Я сподіваюсь також, що ти будеш справедливий до мене, й зрозумієш, як хочу я його сина; не для себе, а для моєї дочки.

— Може й ти будеш справедлива до мене,— сказав Менелай,— і згадаєш, що і в мене можуть бути власні погляди на життя та кохання? Що я хоч і менш видатний за Ахілла й за тебе, а проте теж маю право на свою долю в світі, важливу, принаймні, для мене самого? Коли люди поберуться один з них буде знаменитим, то досить вимагати від непомітної половини, щоб вона пишалася

своєю дружиною, допомагала їй у її успіхах і благородно трималася десь у тіні. Я гадаю, що такий чоловік заслуговує на нагороду.

— Заслуговує,— погодилася Гелена,— і напевне дістане ту нагороду, якої заслуговує! Він утратить свою дружину! Бідненька, вона гадала, що бере шлюб з людиною, з великою людиною, такою, що буде їй рівня, а не раб! Вона напевне перебільшувала його заслуги, як і він її, але вона дбатиме якомога довше про те, щоб показати, ніби вони в нього єсть. Коли ж він почне настоювати на тім, що він проти неї ніщо, то всьому кінець.

— Чому саме? — зацікавився Менелай.

— Їхньому спільному життю,— відповіла Гелена.

— Але припустімо, кажучи абстрактно,— сказав Менелай,— припустімо, що покинутий чоловік вирядився по неї й повернув її назад. Це де в чім виправить думку про нього,— справді ж? Вона буде кращої про нього думки, чи не так?

— Абстрактно — так,— ствердила Гелена,— а надто, коли б йому пощастило зробити все це самому без сторонньої допомоги.

— Слово чести! — сказав Менелай.

— І ти попросиш Пірра приїхати зараз же? — спитала Гелена.

— Ні тепер, ні пізніш,— відказав Менелай.

— Нам він саме тепер потрібний,— напосідала Гелена.

— Його й нога ніколи не буде в моїм домі,— заявляв Менелай.

— У дрібницях ми погодимось і пізніше,— сказала Гелена.— Головне, щоб він приїхав сюди якнайшвидше!

II

— Герміоно! Дитино моя! Йди сюди! — покликав Менелай. — Мушу де про що спитати в тебе. Сідай. Чи ти любиш життя?

— Авжеж,— відповіла Герміона.

— Ну, гаразд. А чи ти досить любиш його?

— Як я можу знати?! Як то — досить?

— А от ми зараз спробуємо взнати,— сказав Менелай.— Ти серйозно хочеш одружитися з Орестом?

— Серйозно,— ствердила Герміона.

— Це і є відповідь. Ти не любиш життя!

— Не розумію, звідки цей висновок,— сказала Герміона.

— І я так само не розумію,— відповів Менелай.— Але це стає за доказ для твоєї матері, яка краще розуміється на таких справах. Сподіваюся, що ти поводитимешся в належний спосіб.

— Тату, я хотіла б, щоб ви не глузували з того, що я, як і всяка людина, вважаю за серйозну справу!

— Про що ти кажеш? — звідався Менелай.

— Про шлюб, звичайно.

— Це, безперечно, серйозна справа,— згодився її батько,— але я ще не дійшов до шлюбу. Я тільки хотів довідатись, чи любиш ти життя. Бо, якщо ти

його любиш, ти можеш одружитися, як схочеш, навіть з нелюбою людиною; а коли в тебе тої любови нема,— із шлюбом треба зачекати, навіть коли то людина цілком підходяща.

— Я хотіла б знати, про що ви власне кажете? — спитала Герміона.

— Все в свій час,— сказав Менелай,— мушу поставити тобі ще одне чи два питання. Чи є в тебе хтонебудь, з ким би ти хотіла втекти?

— Я не хочу тікати. Я хочу одружитися з Орестом.

— Знову вискакуєш наперед,— сказав Менелай. — Ти мусиш спочатку втекти. Твоя мати каже, що ти повинна це зробити, але боїться, що ти цього не зробиш.

— Моя мати хоче, щоб я втекла?— здивувалась Герміона.— Для чого?

— Вона, здається, вважає, що рано чи пізно кожен мусить утекти, а що твоя мати зробила це пізніш, уже одружившись, то вона вважає, що краще це зробити до шлюбу. Та годі про це. Чи хотіла б ти побачитись на кілька днів з Пірром?

— Хто такий Пірр?

— Ти ж знаєш,— Ахіллесів син.}

— А для чого мені з ним бачитись на кілька днів?

— Це буде корисно для тебе; для твого знайомства із світом взагалі. Пірр — це ліки від твого спокійного життя. Коли наша висока думка про тебе справдиться, то ти мусиш закохатися в нього.

— Але я кохаю вже Ореста, тату!

— Ну, в такім разі ти повинна тікати з Пірром, визнати свою помилку, а тоді одружитися з Орестом.

— Мене це мало тішить,— відповіла Герміона,— мене це ображає! Можна піти?

— Ні, доню, не можна. Повернись назад і сідай. Дай мені отямитись. Я вже розмовляв з твоєю мамою про тебе й Ореста й у мене в голові все запаморочилося. Вона турбується, що він не підходить тобі, і, мені здається, ми повинні обміркувати цю справу. Свої думки твоя мати, напевне, висловить тобі сама; я тільки намітив їх у загальних рисах. Щодо мене, то я цілком погоджуюся з тобою й з Орестом і настільки розумію кожного з вас, щоб обміркувати все без обмежень і без хвилювання. Скажи мені, що він за людина?

— Він доволі високий на зріст і, справді, дуже вродливий — відповіла, Герміона.— Він дуже приваблива людина. Не думаю, щоб я перебільшувала. Я певна, що й вам він сподобається.

— Звичайно,— не заперечував Менелай.— Але досить про його принадний вигляд, давай поговоримо про його чесноти. Що в нього за вдача — смаки та все інше?

— Він дуже задумливий,— відповіла Герміона,— і сказати б, у деякій мірі занадто серйозний; але це те, що вважають за гарну ваду. Він далеко проникливіший, ніж можна б сподіватись від такого молодика, і в нього глибоке чуття обов'язку. Я почуваю себе дуже легковажною, коли я з ним. Він надто гарний для мене.

— От тут я вже сумніваюся,— сказав Менелай.— Слухай, Герміоно! Твій звіт цілком достатній для мене, але не подавай його в такій формі матері. Краще буде, коли ти опишеш їй його дикі вибрики й розповідатимеш про його вади. Які в нього найгірші вади?

— Він не має їх!.. Ні, я не кажу, що він не має жадних вад,— кожна людина їх має,— але він такий добрий і уважний до мене, такий відданий своїм батькам, такий уважний до моєї чести, як і до своєї власної, що я, справді, не бачу, в чім саме можна вбачати в ньому велику хибу!

— Ясно, що він чудовий юнак,— сказав Менелай; — але тепер я мушу попередити тебе, що мати ніколи не погодиться, щоб він став тобі за чоловіка. Отже, ти мусиш вибрати між своєю матір'ю та Орестом.

— Ну, так я вибираю Ореста,— сказала Герміона.

— Я буду на твоїм боці,— пообіцяв Менелай,— але непевний, що твоя мати не поставить на своєму. Він відданий своїм батькам; так я зрозумів тебе?

— Він обожнює свого батька,— ствердила Герміона.

— А як ставиться він до своєї матері?

— Значить, ти чув про це! — згукнула Герміона. Я не знала, що про це пішла вже поголоска, і воліла не передавати її першою. Звичайно, він засмучений поведінкою своєї матері. А проте вона йому мати — й Агамемнон не дуже добре повопився

з нею. Орест страшенно нещасливий! Я завжди була йому за порадицю: йому не було з ким поговорити...

— А що сталося з його сестрою... як там її звуть — Клектрою? — спитав Менелай.

— Він не може бачитись із нею, — сказала Герміона.— Вона дома і в дуже небезпечнім стані. Сподівається попередити свого батька й допомогти йому, коли той повернеться назад. Вона зразу ж випроварила Ореста геть, скоро Егіст почав господарювати в них в домі. Вона каже, що Егіст не дасть Орестові вирости, щоб не помстився. Ось чому він веде таке непосидяче життя. Він ховається й очікує моменту, коли батько його повернеться, щоб просити в його допомоги.

— Як давно все це сталося, Герміоно?

— О, вже кілька років тату! Коли власне почала Клітемнестра кохати Егіста — ніхто, звичайно, не знає, але кажуть про них уже давно, і вже щось із три роки, мені здається, вона знайомить з ним, як із своїм справжнім чоловіком. Ось коли він одверто привласнив Агамемнонове майно, а Електра безпеки ради вирядила Ореста, — він приходив і питав мене, що йому робити. Наш старий воротар не хотів упустити його.

— А проте, скільки я знаю, це побачення, як і інші, все ж відбулося! — сказав Менелай.— Етеон шкодує, що вчинив тобі цю неприємність. Та мушу сказати, коли ти цього не знаєш, що Орест не справив на нашого воротаря гарного

вражіння. І справді, твій кузен не користується тут прихильністю. Як ти це поясниш? Ти ж не хочеш одружитися з чоловіком, що не вміє жити в добрій злагоді з людьми? Коли твоя мати осуджувала його, я, звичайно, стояв на його боці: не їй судити людей. Але ввесь час мені не сходили з голови Етеонові слова — а цього старого приятеля можна вважати за хитромудрого! Зрозумій мене, Герміоно, я не проти Ореста, але ти мусиш оглянути речі з усіх боків!..

— Клопіт мені з тим Етеоном, тату! На нещастя, він уже старий. Він думає, що може впорядкувати справи всього світу, а бачить він того світу не більш, як крізь двері. Він живе самими поголосками. Ще перед тим, як Орест сказав мені про це хоч одне слово, Етеон пошепки розповідав уже всім про Клітемнестру, і тільки підбурював челядь. Як може він зрозуміти погляди молоді, вихованої, скажімо, так, як я чи Орест?

— Я хотів би, щоб ти сказала мені, як тут виховували тебе,— промовив Менелай.— Це може заспокоїти твою матір.

— Нас було кинуте на призволяще,— відказала Герміона,— і ми сприймали все так, як підказував нам наш власний розум. А тепер надто дивно було б за якийсь один день повести нас на поводах. Наші батьки переплутали всі речі— і ми справді відстали. Як міг Етеон, з головою, повною всяких етикетів, полегшити тягар, що його несе Орест?

— Це до певної міри вірно,—ухвалив Менелай,—але ти не відповіла на всі питання. Навіть, коли погодитися, що Орестові сутужно не з своєї вини, і що він знає, чого прагне,—все ж він може бути й непідходящим для тебе чоловіком. Що з усього цього вийде? Як можу я влаштувати весілля для вас обох? Я не хочу мати нічого спільного з Єгістом і не бажав би, щоб мене бачили десь разом із Клітемнестрою. Нам треба почекати, доки повернеться Агамемнон і приведе все до ладу. Тоді стане видно, що робити. А тимчасом, чи не краще було б, щоб ти перестала думати про Ореста? О, так! я знаю, що ти його кохаєш — не заперечуй цьому! Але не квапся з цією справою. Я не дозволю, щоб на мене впливали всякі забобони Гелени, але що більше думаю я про Ореста, то більше хочу, щоб він належав до нашої родини! Мусиш бути щаслива, коли ми з матір'ю тобі допоможемо. Признаюсь, що мені хотілося з'ясувати все до кінця ще перед тим, як ми з нею вдруге посваримось.

— Та слухайте, тату, що навіяло вам з мамою думки про наше з Орестом одружіння? За п'ять років перед тим, як ви повернулись, я не думала про шлюб так багато, як примушуєте ви мене думати протягом останніх кілька днів! Я піклувалася за вами й за мамою, турбувалася вашими турботами й дбала про те, щоб підтримати добру славу родини. Був тут і Орест із своїми неприємностями, і треба було думати і розмірковувати, яку йому дати пораду. Справді, про себе тоді я зовсім

забула. Правда, я знала, що одружуся з Орестом колись у майбутньому, тоді, як усі інші клопоти буде цілком поладжено,— а тимчасом він був мені найвірніший друг, мій єдиний приятель. Ми створені один для одного, я певна того; коли мама спитала мене, чи хочу я його, я відповіла, що хочу, і повідомила її, що маю намір побратися з ним. Мені було трохи соромно розповісти їй все по правді, але вона настоювала. Я всім серцем почувала, що вона не похвалить його. Він і собі цілком засуджує її. Але найбільше була я здивована, коли мама налаяла мене за те, що я не признавалась їй у своїх намірах. Невже ви не чули, як вона каже, ніби справжня чеснота полягає в тім, щоб бути абсолютно щирою. Але мушу сказати, тату, що з вами мені говорити майже так само важко, як і з нею! Ви питаєте мене, чи люблю я життя,— і ставите інші жартовливі питання. А потім раптом переходите на серйозні розмови й радите мені подумати про все і не квапитись на шлюб з Орестом! Чому ви думаєте, що я так поспішаю одружитись із ним? Чи не сказали б ви мені щиро, як сказала б мама, чого ви дійсно від мене хочете? Може ви взагалі не хочете, щоб я побралась будь з ким? Гаразд,— не поберуся, коли я потрібна вам удома!.. Мушу сказати, що Орест не може думати про шлюб який ще час... Може ви такі жорстокі до Ореста тільки тому, що його батьки живуть нещасливо? Я, звичайно, вбачаю жадної справедливості в таких міркуваннях.

— Сказати тобі правду, — відповів Менелай, — я сам не багато думав про твій шлюб; та може й не досить серйозно думав, доки Гелена не заговорила про нього. Ми сподівалися, що рано чи пізно ви поберетеся з Орестом, але я був дуже радий тому, що ти тут. Твоя присутність в цім домі дуже мила мені. З другого боку, я сказав би, що ти досить доросла, щоб мати власну господу й жити по-своєму. Для мене з твоєю матір'ю дуже легко забути, скільки років уже проминуло, і думати, що ти все ще дитина. Тим то я справді хотів, щоб ти одружилась. Я нічого не маю проти Ореста, зовсім нічого, і, правду кажучи, не ганьблю його за батьків. Тільки треба сказати, що Клітемнестра все це мені псує. Я хотів, щоб ти знайшла цілком надійного молодика, мати якого була б не дуже гарна.

— Марно клопочетесь, тату, — просто не хочу виходити заміж за Дамастора!

— Ну, а хто ж цього хоче?

— Мама пропонувала це, і з останніх слів я бачу, що й ви — не від того...

— Твоя мати хоче, щоб ти одружилась з Дамастором?

— Ні, я не можу сказати цього, тату. Вона тільки радила мене й казала, що я зроблю гірше, коли не послухаюсь. Тільки я не певна, чи подобається він їй, думаю, що вона говорила це скорше глузуючи. Я не дуже добре знаю маму, щоб розуміти всі виткі ходи її думок.

— Я те мало знаю,— сказав Менелай,— але одної з її думок я певний: не з Дамастором хоче вона одружити тебе.

— З ким же тоді?

— Вона краще скаже тобі сама. Пам'ятай, що страшенно здивуєшся, коли вона викладе свій план. Але щоб підготувати тебе до нього, я дам тобі тільки натяк. Вона має намір одружити тебе і з Пірром.

— Та я ж не знаю цієї людини!! Я не хочу його! І він, напевне, не хоче мене.

— Дивна річ,— згукнув Менелай.— Такі самісінькі думки спали й мені в голову, коли вона висунула цю пропозицію.

— Тоді чому ж вона так уперто тримається цієї божевільної витівки?

— Поспитай краще її, чому надумала вона все це зробити,— порадив Менелай.— Я думаю, що твоя мати вже старіє. Треба сказати, що сама вона не помічає цього, але їй вийшло сорок років, і вона багато чого пережила. Всі ці розмови про любов до життя — дуже погана ознака. Так само й з цим сватанням. Згадай тільки, що питання про шлюб для неї самої вже вичерпано! Ось чому вона й починає зводити до шлюбу інших. Відігравши свою роль, ми намагаємось грати роль бога й контролювати нових акторів. Це прощальний жест.

— А Пірр уродливий? — спитала Герміона.

— Дуже,— відповів Менелай.

— Я не цілком певна, що то прощальний жест,— сказала Герміона.— Коли б мама випадком покохала його, я сказала б, що молодість її ще не зовсім пройшла.

— Ти теж думала про це?

— Чому теж, тату?

— Я хочу сказати, чи не думала ти, що вона, може, покохає Пірра?

— О, я знаю тільки те, що ви мені казали, але я не згодна, що мама старіє! Зовсім навпаки,— вона така... як це назвати?..— вона така, така жвава й енергійна, що після розмови з нею я думала, що мала справу з якоюсь окриленою істотою!

— Я зовсім не хочу, щоб тут був Пірр, і ось у чім справа,— сказав Менелай.— Пізніше, це може було б і безпечно, але як ти кажеш...

— Строго кажучи, це не зовсім те, що я хотіла сказати,— перебила йому мову Герміона.— Вона людина, з якою дуже важко говорити точно. Щодо мого шлюбу, я дійсно певна, що вона дуже серйозно до нього ставиться. Я вірю, що вона робить це щиро. Але мама не уявляє собі того вражіння, яке вона справляє на декого! Ви це теж мусите визнати. Мені здається, я бачила слабкість її надто ясно, щоб підпасти під владу її чар, але, з другого боку, я рада, що можу відчувати її палкість. В дійсності, мама надто завзята. Справжнє лихо її в тім, що їй не вистачає гумору. Ви його маєте; дещо, дякувати богам, дістала і я собі в спадщину, а в неї його—ні крихти.

— Не таке це вже й багатство,— зауважив Менелай.— Хотів би знати про це тоді, як вона мала справи з молодшим поколінням. Це цілковита правда, Герміоно: вона страшенно серйозна, але що в неї немає гумору, то серйозність ту завжди скеровано не на те, що треба.

— Вона надзвичайно енергійна,— повторила Герміона.— Коли вона нарешті одружить мене, то я не знаю, про що клопотатиметься вона далі! Не розумію, як то людина, з її яким, навіть інколи побожним виглядом, може мати таку дивовижну енергію! Щирість, про яку вона завжди говорить, тільки виправдання для того, щоб почати щось нове. Тепер я розумію старі оповідання, де пишуть „спустошливу“ вроду.

— Так, твоя мати справді така,— підтвердив Менелай.— Я вважав її вроду за божественний дар. Мушу признатись, що я марно витратив час, засуджуючи її за це.

— Але вона повинна була й сама скласти собі належну оцінку,— сказала Герміона.— Вона мусіла зрозуміти, як захоплюються нею вразливі люди й наслідують її. Хоч ви поступаєтесь їй усім, чим можете, проте ви не маєте права цілком пробачити їй за те, що вона збиває з правої стежки невинних і довірливих людей.

— Ну, це вже занадто сильно,— образився Менелай.— Не збила ж вона з правої стежки тебе, яку я вважаю за невинну! Й ніхто з тих, хто знає її, не здається мені таким довірливим! Кожен,

починаючи від нашого воротаря й до сусідських кумась, завжди чекає на гірше. Дивно також, що найчастіше вона принаджувала досвідчених людей. Принаймні, вони були одружені. Паріс теж не був ні невинний, ні довірливий.

— Я думала про Адрасту — ту дівчину, яку вона так любить, — сказала Герміона. — Я не прихильниця таких типів, але дівчина справді віддана моїй матері, і я думаю, що вона наслідує її в усіх її недобрих вчинках.

— Якої ж удачі та Адраста? — зацікавився Менелай. — Кожен раз, коли ти говориш як твоя мати, ти висловлюєш деякі думки, нібито — непохитні істини, яких не розуміють самі дурні. Щодо мене, то я не знаю, що то за дівчата і яка з них Адраста.

— О, я гадаю, вона має те, що мама зве любов до життя, — мовила Герміона. — Проте, кажучи, вона видається мені... може й неприємно говорити таке про дівчину, але я думаю, що вона надто пристрасна... ви знаєте, що я хочу сказати? — це неприємна риса!.. Якби знайшовся чоловік, в якого вона закохалася б, то, я думаю, вона пішла б за нього зразу ж, не чекаючи на залицяння.

— Якийнебудь чоловік? — повторив Менелай. — Хіба в неї є певний чоловік?

— Знайдеться, я думаю. Тільки, будь ласка, не забувайте, що я не казала про неї нічого. Справді, я не обвинувачую її — то винна мама. Якби мама привчала її стримуватись, бути не гострою, а справжньою жінкою і чекати, щоб любов сама ввійшла

їй у життя! Але з деяких Адростиних зауважень, висловлених у моїй присутності, мені здалося, що вона думає, ніби закоханість виправдує все. Звичайно, я не могла з нею сперечатись, маючи на оці приклад мами й усе інше.

— Аджеж і твої власні відносини з Орестом де в чім виходили від шабљону, правда? — спитав Менелай.

— Ну, тут є різниця, — заперечила Герміона. — Наші відносини були виключні, але цілком чисті. Я навіть не сказала б, що ми деякий час любилися — так швидко перейшли ми до взаємних порад про родинні труднощі. Ти не знаєш, що за розкіш той Орест! Я дуже рада, що взнала його відразу ж, скоро ми зустрілись. Він увесь пройнятий найкращим пориванням! Звичайно, ми бачилися з ним на самоті, коли Етеон не знав ще цього, — але вас не було вдома, і нам здавалось, що ми назавжди призначені одне для одного.

— Ти мусиш нагадати своїй матері про фатум, — сказав Менелай. — Тимчасом, повертаючись до Адрасти, я радий, що поблизу нема іншого чоловіка, коли не вважати на Дамастора. Гелена гадає, що він може закохатись в Адрасту.

— Дурниці, — відмовила Герміона. — Його мати багато разів говорила мені, що Дамастор кохає мене. Ви сказали б, що це нерозсудливо з його боку, але це, принаймні, показує, якої вдачі дівчиною він захоплюється. Він добре вихований і до того ж він тільки хлопчик. Я сумніваюсь, чи міг

би він одружитись, зламавши традиції! Якби навіть він і думав про це, то в його вдосталь сили волі, щоб покохати Адрасту на очах у своєї матері. Може такою людиною міг би бути Пірр? Тоді пошліть до нього й одружіть з ним Адрасту. Тоді й мама мала б його в родиннім колі, як вона того бажає, і я могла б спокійно побратися з Орестом.

— Я не хочу, щоб тут був Пірр,— відповів Менелай.— Я знову це скажу їй як побачусь із нею.

— Скажіть їй зараз же,— порадила Герміона,— вона йде сюди.

III

— Гелено, мовив Менелай,— я, знову заявляю, не хочу, щоб Пірр приїздив сюди.

— Добре, що ти згадав про Пірра,— сказала Гелена.— Я хотіла була трохи згодом поговорити про нього з Герміоною, а тепер, виходить, можна просто підійти до мети, не гаявши часу.

— Тоді дозвольте мені ще раз сказати вам, мамо,— вкинула слово Герміона,— я не хочу виходити заміж ні за Пірра, ні за Дамастора.

— Дамастора? Хай боронить небо!— сказала Гелена.

— Хіба ти не радила їй одружитись із ним?— зауважив Менелай.— Вона гадає, що це твоє бажання.

— Ніколи в світі!— відповіла Гелена. Я переказала їй слова Харіти, ніби Дамастор закохався в неї, і зауважила, що вона могла зробити дещо й

гіршого, ніж заручитись із ним. Вона таки і зробила! Але ж я зичила їй кращої долі, а не гіршої. Тепер я дізналась, у якій мірі Дамастор був зацікавлений Герміоною. Як я й підозрювала, хлопець дурив свою матір. Та я дуже мало цікавилась Дамастором. Щодо Пірра, то я не говорила Герміоні про шлюб із ним, і ніколи цього не скажу. Вона мусить одружитися з тим, кого сама вибере. Вона так і зробить, що б там не було! Я зовсім не набивалася до неї з Пірром, а лише хотіла сказати їй, що вона повинна з ним познайомитись раніш, ніж остаточно вибере собі чоловіка. Ти розповів їй нашу розмову, правда?

— Так,— ствердив Менелай.— Я сказав їй, що ти хотіла мати Пірра собі за зятя й домагалася, щоб я запросив його до неї у гостину.

— Там, безперечно, була чимала частка твоїх власних вигадок,— запротестувала Гелена.— Це — занадто родинна форма співробітництва. А що думаєш ти про це, Герміоно?

— Герміона погоджується зі мною,— сказав Менелай,— і думає, що Пірра небезпечно кликати сюди.

— Небезпечно? — перепитала Гелена.— Хто ж чинитиме йому в нас які прикrostі? Гості завжди в безпеці!

— В таких разі,— небезпечно для господаря,— поправився Менелай.— Ми вирішили здійснити твою щирість. Ми з Герміоною думаємо, що приїзд Пірра нічого доброго нам не дасть. В твоїй присутності вона не багато бачилась би з ним. Він,

звичайно, був би зачарований тобою, і так глибоко зачарований, що не помітив би інших осіб, як твоя дочка... або твій чоловік. Це не годиться, Гелено. До цього часу все йшло добре, а тепер ми хочемо, щоб було ще краще.

— Мамо! Це зовсім не те, що я казала! Я...

— І я певна, що це не так, доню,— сказала Гелена.— Кажі далі, Менелая!

— Більше казати вже нема чого,— відповів Менелай.

— А треба б сказати більше,— дорікнула Гелена.— Жаден чоловік не говорив би так із своєю дружиною та ще в присутності своєї дочки! То спосіб, яким ти останнього часу ображаєш мене, коли ми з тобою сперечаємось у цій справі. Я казала вже тобі, що не зостанусь тут, коли ти й далі так ображатимеш мене. Тепер я піду. Мені шкода, Герміоно, що ти стаєш за свідка цих нещасливих сварок між батьками, але відтоді, як батько твій поводить ся так зі мною, може тобі й слід знати про це з перших рук. Я прохала твого батька покликати Пірра сюди, щоб ти могла набути ширшого досвіду в суспільнім житті, раніш остаточно вибирати собі чоловіка. Твій батько обвинувачував мене в тім, що я ніби була закохана в Ахілла. Я казала Менелаєві, що ніколи не бачила Ахілла, який тепер уже в могилі, але визнала, що напевне закохалася б, якби зустріла його. Він бо був найбільший чоловік свого часу й найприродніший. Ми мусимо любити величезне, коли бачимо

його. А коли ми не хочемо любити, нам краще його й не бачити. На мою думку, Пірр схожий на свого батька. Скільки мені відомо, він тепер найвродливіший мужчина в світі. Ви, доню, з Орестом, очевидно, вдоволені одне з одного, і краще може було б не закликати його сюди, якби ми були певні, що ти ніколи, навіть випадково, не побачиш його десьінде. Але колись, і станеться це майже напевне — ти побачишся з Пірром, і що ж буде тоді, коли ти почуватимеш себе зв'язаною з іншим чоловіком? Я хотіла сказати це тобі цілком одверто і просити бути чемною до Пірра. Хочу додати, що, на мою думку, він вищий за Ореста, хоч, правда, я ніколи не бачила Ореста й можу помилятися. Мабуть, зустрівши Пірра, ти знайдеш, що він не такий принадний, яким я його собі уявляю. Чи то я помиляюся через свій зіпсутий смак, чи ти; в усякім разі питання буде вичерпано. Тоді вибирай, кого хочеш. Але, Герміоно, не зрїкайся цього. Побачимся з Пірром, а потім можеш вийти заміж і за Ореста. Коли ти так не зробиш, твою вірність чоловікові буде отруєно з самого початку. Ти завжди пам'ятатимеш, що не порівняла його до іншого чоловіка й думатимеш про те, що могло б трапитись, якби ти зустрілась із Пірром. Спочатку ти багатимеш богів, щоб тобі не зустрілись із ним, потім бажатимеш зустріти його і, нарешті, неодмінно зустрінеш. Оце саме я й мала тобі сказати. Але ти з батьком мусиш влаштувати цю справу так, як вважаєш за краще.

Я залишаю цей дім назавжди. Ми умовилися з Менеласом, що, коли він знову буде говорити зі мною так нечемно, я повинна піти.

— Але, слухай, Гелено,— сказав Менелай,— я був необережний.

— Ні, ти не був необережний,— відповіла Гелена.— А проте й це не виправдувало б тебе, бо мені не легше знести образу, знаючи, що вона трапилась несподівано. Але ти ухилився від розмови зі мною, від обіцянки не вживати таких виразів, знову сказав те саме моїй власній дочці, а тепер в її присутності кажеш мені, що вона згодна з тобою, а дитина, захищаючись, запевняє, що вона не говорила цього. Ми підходимо до кінця, Менелая. Я піду своєю дорогою, а ти йди своєю. Герміоно, звертаюся до тебе, до твоєї честі: не дозволяй ти своєму батькові знімати будь-які розмови про мої любовні справи з Ахіллом. Або ширити вигадки про причини, з яких я залишила цей дім: я йду тому, що батько твій завжди думає по-своєму.

— Я гадаю, що безчестя, яке впаде на нас з тобою, мало важить в твоїх очах,— сказав Менелай.— Але тобі в усякім разі слід би поміркувати про безчестя, якого зазнає безневинна Герміона.

— Ніяке безчестя не впаде на неї,— одмовила Гелена.— Це буде просто другий ступінь нещастя, заподіяного їй від її батьків. Безчестя, коли яке й буде,— а воно, звичайно, буде,— цілком впаде на мене.

— Так би воно і справді повинно бути,— згодився Менелай,— але воно не так буде . . . не зовсім так буде. Дещо припаде й на мою пайку.

— Нічого, зовсім нічого,— заспокоювала його Гелена.— Твоя дружина просто покине тебе вдруге. Вона буде збезчещена, а ти смішний.

— Я цього не думаю,— сказав Менелай.

— Ні, ти будеш смішний,— повторила Гелена.— Коли чоловік чи жінка втікають, так званій покривдженій стороні тільки співчують, але не захоплюються нею. Та й те буває не відразу. Людей, що можуть опанувати кохання, не кидають. А коли те кидання обертається на звичайне явище, то ніхто тобі не стане і співчувати. З того, кого кидали кілька разів, завжди сміються.

— Ти не повинна відходити, Гелено,— сказав Менелай,— далєбі ти не повинна йти!

— Я відходжу,— затялась Гелена,— і прошу тебе дати мені від'їхати без лайки, так, як вимагає того гідність твоєї дружини. Ми з Адрастою можемо бути готові хоч завтра. Я знаю кілька місць, де нас напевне з радістю приймуть. Це Ідоменей..

— Гелено!— мовив Менелай.— Я не стану силоміць затримувати тебе. Може мені й взагалі не пощастить умовити тебе, раз ти маєш намір зробити так, як кажеш. Але я прошу тебе залишитись. Я здаюся без вимовок. Я признаюсь перед Герміоною, що був цілком неправий. Я поводився нечемно. Я маю. . .

— Прощай,— сказала Гелена.— Ти „маєш“, а я йду.

— Мамо,— промовила Герміона.— Коли ти залишишся, я зроблю так, як ти просила мене щодо Пірра. Мені приємно буде його зустріти тут. В цім будинку, перед тим, як я поберуся з Орестом.

— Ти повинна зробити це для своєї власної користі, незалежно від того, залишусь я тут, чи ні,— відповіла Гелена.— Я сказала, що твій батько закличе його зараз же, скоро я виїду. Тоді це буде безпечно.

— Він не захоче прибути сюди, довідавшись, що тут удруге зчинилася сварка,— сказала Герміона.— Він напевне подумає, що батько попросить допомоги ще для якоїсь війни.

— Не сумніваюсь і я, що він подумає саме так,— згодилась Гелена.— Я й тепер чую, як він каже це. Він сміється так само сердешно, як і його батько.

— Ну, мабуть, доведеться пристати на це,— сказав Менелай.— Коли ти залишишся тут, Гелено, я зараз же пошлю Піррові запрошення.

— Ти повинен послати його негайно, однаково залишусь я, чи ні,— мовила Гелена.— Ти добре знаєш, що мушиш так зробити. Я не стану складати з тобою угоди ніколи вдруге. Посилай, а хочеш,— не посилай по нього. Вирішити тепер повинен ти сам. Годину тому я була ще тобі за дружину і намагалася разом з тобою обміркувати майбутнє нашої доньки. Тепер ти вільна людина, з необмеженим правом вибору й відповідальністю.

— Я все це зроблю по-іншому,— сказав Менелай.— Коли я пошлю по нього, ти залишишся?

— Ти хіба не чув, що я сказала? Надалі я не складатиму з тобою ніяких угод.

— Дуже добре,— скорився Менелай.— Ти виграла. Я негайно посилаю по Пірра. Це тобі ясно? Зараз же! Це мій намір — остаточний. Я вирішив все це сам. Ніхто не міг мене переконати! Цю хвилину відряджаю посланця... Ти зостанешся?

— Ти розумно вигідав,— сказала Гелена.— Іди ж і відряди посланця.

— А ти зостанешся? Тільки з такою умовою...

— Ах, так! — розсердилась Гелена.— Ти ще торжишся! В такому разі я не хочу залишатися...

— Слово честі, що то за жінка! — скрикнув Менелай.— Я посилаю посланця!..

— Мамо, ти не покинеш мене? не покинеш, аж доки прибуде Пірр? — спитала Герміона.— Я не могла сказати цього, доки тут був батько. Мені жаско, коли на мене дивляться, як на його наречену, а після цієї розмови мені й поготів не охота бачитись із ним. До того ж, я почуватиму себе зрадницею, бо звикла вже до думки про шлюб з Орестом.

— Я обіцяю залишитись, принаймні доки приїде Пірр або Орест,— сказала Гелена.— Я, власне, додержую правила, що слід вважати на обидві сторони. Коли ти побачиш Пірра, я, дійсно, повинна буду дати можливість Орестові показати, що він справді такий, за якого ти його вважаєш. Твій батько послав по Пірра, але він живе далеко і не

скоро прибуде. Тимчасом я бажала б, щоб тут був твій брат у перших. Хочеш ти, щоб він прибув?

— Нічого більшого я б і не хотіла,— відповіла Герміона.— Тільки я не знаю, де він є. Я ніколи не знаю, де він є. Він ховається від Егіста. Ми повинні чекати, доки він прийде сам.

— Невже він не довіряє тобі своїх таємниць? — здивувалась Гелена.— Мені це зовсім не подобається. Він утратив найкращу нагоду, яку будь-коли мав, якщо ми не можемо знайти його критичного моменту. Невже ти не маєш змоги передати йому звістку?

— Аніякої,— відповіла Герміона,— тільки ти не повинна засуджувати його. Він хотів сказати мені, де він ховається, та я сама не дозволила йому цього. Я знаю дуже багато його таємниць, але його життя залежить від цієї одної. До того ж, я надто хвилювалась, коли він таємниче приходив і зникав. А втім, такі й повинні бути взаємини між закоханими, не впорядковані звичайними повідомленнями, що бачаться лише випадком.

— Я знаю твою вдачу,— сказала Гелена,— і для мене теж знати, де мій любий, це значить не зірвати цвіту з кохання. Отже, нам слід почекати, доки прибуде Орест. Сподіваюсь, це станеться швидко. І я хочу, щоб ти знала, Герміоно, наскільки я ціную твою готовість задовольнити моє прохання — побачити Пірра.

— Раніш, ніж піти,— сказала Герміона,— я хо-

тіла б довідатись — я страшенно цікава — хто такий Ідомей? Тато дуже обурився, почувши це ім'я.

— Це один із женихів, що колись сватали мене, — пояснила Гелена, — може тобі й треба було б знати про нього. Тоді ти напевне зробиш усе, щоб якнайскорше побачити Пірра. Коли я була на виданні, женихи були ще зв'язані звичаєм не приходити до молодої особисто, а освідчувались, посилаючи їй подарунки й покладаючись цілком на волю батьків дівчини. Ясна річ, вибирали того, кого знали, або хоч чули про нього. Ідомей був зовсім не звичайна людина. Він випереджав свій час. Він прийшов сам із своїми подарунками і сказав, що якби йому поталанило здобути моє серце, то ніхто інший, окрім нього, не мав би щастя почути слово згоди від мене й ніхто інший не мав би чести привести мене до його господи. Знаєш, Герміоно, я була тоді страшенно наївна і вважала його за людину дуже брутальну, що йде проти заведених правил заради якогось сантиментального шлюбу. Я відштовхнула його перша і відрядила його зовсім. Далі я сумлінно зважила відсутніх женихів, обмірковувала всі умови, і, як мені здалося, сердешно вибрала Менелая. Ідомей — дивна людина. Він так і не одружився. Ось чому я й думаю, що дівчина повинна бачити всі можливості, — однаково, матиме вона женихів, чи ні, — перед тим як віддатися. Навіть і за таких обставин ми багато чого не помічаємо.

IV

— Цілий день думав я про тебе, Адрасто,— сказав Дамастор.— Ти звучиш мені в голові, ніби пісня яка: хоч що навколо мене діється, я завжди мовчазно слухаю ту пісню...

— Любо мені, коли ти говориш так, Дамасторе. Як чудово і красно говориш ти щоразу, коли ми зустрічаємось, і ніколи не повторюєшся! Ти для мене образ, а не музика! Я мрію про тебе, і мрії такі веселі, що я сливе боюся, щоб челядь не побачила цього, не викрила моєї тайни...

— Що ж ти бачиш, Адрасто?

— Ти ще питаєш мене, любий?.. Дамасторе губи твої холодні. Бідний хлопчику!

— Ходімо далі в тінь, Адрасто,— вони побачать нас, коли ми ходитимемо в місячнім світлі. Я ніколи не бачив такого великого місяця. Ми можемо сидіти на цій садовій лавці і тихо розмовляти.

— Ніколи не було такого місяця, Дамасторе але мені здається—світ іде від тебе!.. Такими ночами я приходила сюди одна, щоб дивитись на сад, який видавався мені за казку, і думати про... про що ми думаємо... Але ніколи ще не було так світло! Якби я могла, я світила б ще ясніше, щоб усі бачили, як ми тут гуляємо. Наше щастя занадто велике, щоби з ним ховатися! А так—пишаюсь тобою, Дамасторе... Дамасторе, чи кохаєш ти мене так, як ти казав?

— Я кохаю тебе, Адрасто, більше — о, далеко більше... Невже ти не почуваш, як шалено я кохаю тебе?! Невже нам потрібні слова?

— Як люблю мені, коли ти говориш до мене, Дамасторе! Ніхто не вміє говорити так, як ти. Коли ти вперше сказав, що кохаєш мене... — я ніколи не забуду того, як ти сказав це!..

— Я не згадую жадного слова, Адрасто! Я пригадую тільки, як ми потім мовчали. Я так боявся, — може є хтось, хто тобі подобається... А коли ти дала зрозуміти, що такий єсть, я мало не помер і врятувався лише, дізнавшись, що той, кого ти кохала, був я сам.

— Дурненький! Він дізнався! Я мусіла була сама сказати це тобі.

— Ти мусіла сказати мені?! Як це вам подобається? Адже ми тільки перевірялися і нічого не говорили! Ніколи, за все своє життя не був я такий щасливий; і ніколи вже й не буду.

— О, а я буду, Дамасторе! Я не раділа з тих мовчазних хвилин. Я знала, що ти мене кохаєш — ти, невинна дитина — і мусіла чекати, доки ти змагався із своїми думками. І для мене, як і для тебе, не була новина, що моє серце належить тобі. Дійсно, мені було прикро бачити, як ти стояв, приголомшений своїм величезним відкриттям, і не знав, що робити далі.

— Коли я й був приголомшений і німий, Адрасто, то це було від щастя... І потім я попросив у тебе тільки один поцілунок, ти не пригадуєш?

— Пригадую. Це було точне число, про яке ти й прохав мене.

— А ти дозволила мені поцілувати тебе більше, ніж один раз, Адрасто. Я не знав, які то бувають поцілунки.

— Вони трохи налякали тебе, бідний Дамасторе, правда? Ти, здається, гадав, що лише стільки й було поцілунків у світі, якби ми того дня забрали їх усіх, то на дальші дні нам нічого не лишиться. „Ми краще збережемо їх трохи надалі“— сказав ти. І ми обіцяли чекати один одного довгий-довгий час.

— Яким юним усе це здається! Ми обое були такі юні, Адрасто!

— Так, але то було кілька місяців тому. А тепер ми, мій любий, вже дорослі. Так постаріли, що я озираюся вже назад збентежена і прошу тебе сказати знову, чи кохаєш ти мене, як кохав, коли я була юна?

— Я повинен бути поетом, Адрасто, щоб сказати...

— Ти й є поет, мій любий!

— Е, ні. Коли б я був поет, я міг би вкласти свій сердешний біль у слова! Це сердешний біль, а не поезія. Я дивую, що це завдає того болю? Чому щастя, як я його розумію, приносить щось таке близьке до болю? Я не можу опанувати свого кохання, Адрасто! Я не наважуюсь навіть доторкатись тебе. Моя рука на твоїх маленьких пальцях, на твоїх щоках, ніжних і свіжих,— вся твоя

ніжність у твоїх руках... А ти уникаєш мене, ти, кого я дійсно кохаю! Тут, у сутені, ти існуєш для мене в більшій мірі, ніж тоді, коли я бачу тебе серед білого дня! Сидячи поруч тебе і чуючи твій голос, я можу повірити в радість, що оточує мене. Серед білого ж дня ти здаєшся мені мрією! Я дивлюся на тебе, пробуєю пригадати все, що сталося, і не можу поняти йому віри! Але я можу пригадати твоє обличчя, яким воно було давно, в пам'яті чи в мріях... Ясний образ нашого кохання... але дійсність часто видається за марево. Чи буває так і з тобою, Адрасто?

— Я завжди кажу, Дамасторе, що ти поет. У тебе така буйна уява, ти бавишся з своїми фантазіями, допитуєшся їх, пробуєш знайти для них слова!.. А я дуже проста людина. Я тільки кохаю тебе... Я вся в коханні! З мене досить помріяти про те, щоб побачити тебе тут, у тіні, чи в місячному світлі, чи серед білого дня. Тільки бачити тебе, бути коло тебе, почувати тебе поблизу...

— Адрасто! Чи пригадуєш ти, як ми зустрілись уперше? Справді, пригадуєш? Коли моя мати попросила мене піти принести кухоль води, а тебе — допомогти мені, і ти прийшла така засоромлена?..

— Тепер твоя мати не попросила б мене допомагати тобі! Правда, не попросила б? А пригадуєш, — трохи пізніше? Коли Гелена привела мене до твоєї мами і твоя мати послала мене в інший кінець саду і, не думаючи, улаштувала так, щоб ти вийшов і розмовляв зі мною?

— Чи я пригадую?! Моя мати ніколи не буде такою знову. Ми вчинили їй тоді таку неприємність прикрости! Вона все ще думає, що передніш я не зустрічався з тобою. Вона запевняє, що ніколи не просила тебе допомогти мені принести кухоль води.

— Ну, якби ми навіть і не зустрічалися, ти все ж таки міг би вийти.

— Мама не так думає. Вона вважає, що ти причарувала мене, дала мені якогось зілля. По-своєму вона має рацію. Але вона не повинна казати, ніби не просила тебе допомогти мені того, першого разу!..

— Мені здається, вона не помітила мене, Дамасторе! Розум їй посідав той кухоль з водою.

— Ти хочеш сказати, що вона не помітила, яка ти була вродлива? Коли вона побачила це вдруге вдень, у садку,— вона злякалася.

— Я така страшна, Дамасторе?

— Фатально, я сказав би!..

— То кохання все робить фатальним, Дамасторе... Дамасторе, чи думаєш ти колинебудь про наше кохання? Що маємо робити далі?

— Я думаю про це весь час, Адрасто, і найкращим мені здається — почекати ще трохи й берегти наше щастя, нашу щасливу таємницю для нас самих! Ми не могли б бути щасливіші, ніж ми вже були; хіба не так? Відповідальність тут моя, і мені здається, що я схилю на свій бік батька скорше тоді, коли не вражу їх так раптово новинами. Вони обоє страшенно проти будь-яких

несподіванок, не люблять їх. Не знаю, що можна ще зробити.

— Дамасторе, мій любий! Це щаслива таємниця, як ти кажеш, але я не можу берегти її довше.

— Що ти хочеш?.. Ти хочеш... сказати?..

— Звичайно, я це і хочу сказати. Тільки не лякайся так. Я казала тобі давніш, а тепер ти й сам почуваш, що це й є кохання. Чи не так? Незабаром всі знатимуть про це. А чому б їм не знати? Я щаслива й горда, Дамасторе. В цім уся краса. Я хочу, щоб це не було більше таємниця! Чому не можемо ми порушити звичаю й сказати кожному, що Дамастор і Адраста віддаються один одному, віддаються довіку? Не знаю, що можуть вони зробити опріч того, що заздритимуть нам! Щождо твоєї матері, то вона не спершу не любила б мене,— вона занадто любить тебе, щоб полюбити якусь дівчину, що забирає тебе від неї!.. Але згодом я зробила б так, що вона полюбила б мене, і твій батько був би добрий до нас.

— Батько був би добрий, якби він був сам,— сказав Дамастор.— Але переконати маму важче, ніж ти думаєш. Їй насамперед не подобається твоя врода. Вона думає, що всі вродливі жінки лихі і,— чула б вона те, що ти тільки но сказала мені!— вона впевнилася б, що погляди її вірні. Дуже шкода мені, Адрасто, але це так! Вона не зрозуміла б цього. Я плекаю надію, що коли ми перечекаємо, то це все якнебудь злагодиться. А тепер нічого не вийде, коли я й скажу.

— Скажи мені, Дамасторе, невже й ти думаєш, що я лиха жінка? Невже ти співчуваєш усьому тому, що допіру назвав поглядами твоєї матері? Невже ти шкодуєш, що ми любимось?

— О, Адрасто, як можеш ти питати мене про це?!.

— Як я можу питати тебе, любий? А так, що ти сам викликав це питання. Ти вже не говориш так, як говорив давніш, коли тобі хотілось бачитись зі мною, кояи ти казав, що ми мусимо йти у життя разом; коли ти був певний, що єдине тільки має вагу — те, що ми повинні належати одне одному. Тоді ти не був такий розсудливий: принаймні, ти не був такий розсудливий щодо мене. Хіба не так? Я не кажу, що ти не хотів кохати мене. Я не хочу сказати, що ти був шляхет тоді, коли взяв мене, взяв до своїх рук все моє життя, всі мої думки — і не злякався злиднів, не злякався навіть гніву своєї матері, аби бути самим собою. Чи зробив би ти це знову, Дамасторе, якби це треба було б зробити?

— Адрасто, я страшенно кохаю тебе, і коли ти кажеш це, то завдаєш мені великої прикрости, немов обвинувачуєш мене в невірності! Хіба можна зробити ясніш, як зробив це я, доводячі тобі, що хочу, щоб ти вся належала мені, щоб у нас все життя було спільне? Хіба ж я накоїв чогось такого, що розчарувало тебе?

— До деякої міри зробив, Дамасторе. А, може то мені лише здається — і я хочу, щоб ти довів мені, що я помиляюсь. Я думала, в тебе були

певні плани, коли ти просив, щоб я віддалася тобі. Думаю, що й ти також віддався мені! З такою людиною я могла виступити, де і як хочеш. Ти не уявляєш собі, як я вся, до кінця, захоплююсь тобою, Дамасторе! Я знаю, що твоїй матері я не подобаюсь, але ми погодились, що маємо право жити своїм власним життям. Я гадала, що ти підеш до неї і просто, але з цілковитою любов'ю і пошаною скажеш, що ми кохаємо одне одного, і що це вже вирішено. Ти сказав би це так розумно, що твоя мати хоч і шкодувала б, а подивилась би на це нашими очима. А якби й не подивилась, то ти мав би розраду в тім, що був правдивий і щирий з нею. Я розчарувалась через те, Дамасторе, що ти нічого не зробив, нічогісінько! Ти тільки чекав і не мав ні сміливості, ні мудрости, на які я сподівалася!.. Інколи я боялася навіть, що в тебе немає певности в самім собі. Хіба, по-твоєму, я невірнo про тебе думаю? Чи ти тільки кохав мене раніш, а потім зрадив?

— Як я кохаю тебе, Адрасто, покаже моє життя. Я забарився з усім цим, та не тому, що я боягуз. Щоб говорити з моєю матір'ю, потрібна відвага, і коли я буду певний, що слухний час настав, я поговорю з нею. А ти говорила про це з Геленою?

— Ні слова.

— Але вона здогадується?

— Гелена, здається, знає, що діється навколо неї, і давно вже догадується, хоч і не каже мені нічого. А я, звісно, і собі мовчу.

— Коли ти поводишся так з Геленою, то повинна зрозуміти, чому і я хотів таїтись із цим, яко мога довше.

— Я не хочу таїтись із цим ні від кого, Дамасторе, і бажала б, щоб і ти це сказав! Я хочу, щоб ти пишався цим, як я пишаюсь тобою!

— Невже ти пишаєшся мною, Адрасто?

— Дамасторе, я сказала б, що жаден чоловік ніколи добре не знає, в чому кохає його жінка. Скільки я бачу з твоїх слів, у тебе зовсім нема того, за що я кохаю тебе. Я кохаю тебе за відважність, яку я вгледіла в тобі з першого погляду і яка властива твоїй вдачі і судилася тобі від долі. Більшість людей наслідують один одного, не звертаючи уваги на те, чи треба їм те, що вони роблять. У тебе є те, про що часто говорить Гелена: ти маєш любов до життя; ти з природи своєї намагаєшся бачити речі такими, які вони є; ти ненавидиш викрути й лицемірство; ти міг би бути щирий з самим собою і з іншими!.. Через те я і люблю тебе, Дамасторе! І ніколи не зможу кохати людину противної вдачі. Ти не повинен втрачати своїх чеснот, Дамасторе: якби ти змінився, я не пишалася б тобою. я не кохала б тебе більше, хоч... о! мені було б так шкода тебе!.. Та бачиш, це не одне якесь питання,— тут все життя твоє поставлено на карту, бо коли ти почнеш ховатись із своїми думками й почуваннями і заплазуєш перед поглядами інших людей, ти загинеш навіки;

я певна цього, Дамасторе! Це просто страшно, і мені здається, що з усіх людей тобі це найвидніше. Коли ти зробив щонебудь таке, що тепер вважаєш за несправедливий вчинок, ти мусиш переробити все так, як ти вважаєш за правильніше. Ось чому я й поспитала тебе, чи не шкодуєш ти, що ми покохалися. А коли ми, на нашу думку, зробили це правильно, нема ніяких підстав, щоб нам з цим треба було ховатися від усіх. Коли ми самі й наші вчинки не подобаються комусь, це, звичайно, неприємно нам. Але рано чи пізно, ми маємо вирішити, хто ж саме контролюватиме наше життя — сторонні люди, чи ми самі? Думавші, що ми з тобою самі зробили наш вибір, я пишалась тобою, Дамасторе!..

— Я не дорікаю тобі за твої неправдиві думки про мене, Адрасто, але все ж ти судиш невірнo. Не раз я казав тобі, що не дозволив би нікому, навіть своїм батькам, втручатись у моє життя. Якби я міг піти до них тепер, як ти того хочеш, і сказати, що подобаєшся ти їм, чи ні, — а я вибрав тебе, як майбутню дружину, і коли б вони скорилися цьому, як ти цього сподівалась, ти переконалась би, що я маю тверду вдачу. Але, коли я скажу про це своєму батькові й матері, такій запеклій в її заботах — вони виженуть мене з дому! І куди ми тоді підемо? Я не вбачаю в цім ніякого героїзму. Любов до життя — це так, але насамперед ми мусимо жити... Який час, принаймні, нам краще перебути нарізно, ніж жити разом... А не то батькі

зашлють мене зовсім, і я не матиму змоги запропонувати тобі ні пристановища, ні захисту!..

— Невже конче треба жити, Дамасторе? Хіба це так багато важить? Як живемо ми, коли правду сказати? Я гадаю, що в любові до життя мусить бути певна байдужість, намір не платити дуже дорого за звичайне існування; не платити душею, хочу я сказати. На мій погляд, ми повинні піти одне поруч одного й сказати їм все про наші відносини. Насамперед, ми повинні знайти Гелену і розказати їй. Тоді ми підемо до твоїх батьків, і коли вони зречуться нас, як ти чекаєш, то ми й справді вийдемо разом на життєвий шлях, доки на щось натрапимо,—на щасливу долю, а може й на лиху. Я певна, що це було б щиро і дуже добре. Хіба не хотів би ти бути щасливий сам і мене зробити щасливою? Дамасторе, хочеш ти зробити це тепер, цієї ж хвилини?

— Що за божевільна думка, Адрасто! Вийти з тобою геть, на дорогу, як волоцюги якісь? Та ти ж не витримаєш цього! Ти померла б раніш, ніж ми зайшли б далеко!..

— Я помру тут! Я скорше помру тут, з людиною, якій, на мою думку, віддала всю себе, Дамасторе... Я знаю, що цієї ночі я загубила тебе...

— Я ніколи не залишу тебе, Адрасто. Вночі у тебе повна голова всяких тьмяних думок і страхів,—дарма, що для них нема ніяких підстав, за винятком хіба того, що ти трохи несамовита сьогодні... Ти спочинеш, прокинешся ранком, пригадаєш усі

ті страшні речі, за які ти мені говорила, і сама засмієшся з свого хвилювання! Я завжди кохатиму тебе, Адрасто, і кохатиму всім моїм єством! Я зроблю так, щоб ти пишалася мною, коли прийде слушний момент, щоб говорити, і ти побачиш, на решті, що я мав рацію... Ну, годі! Ми витратили цілу годину на ці дурняні розмови... Я думав, що ми сходимось до купи тільки, щоб бути щасливими, а ми тут посперечалися.

— Чи підеш ти додому зі мною, Дамасторе, чи волів би, щоб я повернулась сама? Дуже можливо, що нас побачить Гелена або Менелай чи Герміона.

V

— Це коли я послав уже по нього,— сказав Менелай,— я хотів сказати про одну річ. Я був неправий і все таке інше, але ти не мала права ставити питання так гостро в присутності нашої дитини. Не може бути ніякого ладу в домі, де мешканці заходять у такі суперечки. Я ненавиджу родинні сварки, бо тоді можна чекати найгіршого у відношеннях між батьками та дітьми, що прислухаються до тих суперечок.

— Я шкодую так само,— відповіла Гелена,— але це здавалось мені кращим, ніж без протесту прийняти образу, якої я зазнала від тебе перед дочкою. Ти маєш дивні погляди, Менелая! Ти привіз мене додому, здається, для того, щоб натішитись довіку, дорікаючи мені різними непри-

стойними речами. З якихось причин думаєш, що я потерплю це? На твою думку, дуже корисно буде, щоб твоя дитина і твоя челядь слухали такі людські непристойності з твоїх вуст!? Коли не помиляюся, ти, здається, гадаєш, що це навіть вельми пожиточне для твоєї власної вдачі. Щоразу ображаючи мене, ти хочеш показати, що почуваш свою моральну зверхність наді мною...

— Гелено! Я не сказав і слова в присутності моєї челяді! Ніяка людина, що поважає себе, не зробила б так. Навіть коли Етеон знімає про це розмову зі мною, я не дозволяю йому говорити.

— Про що саме знімає розмову Етеон?— звідалась Гелена.

— Та то давня історія — сказав Менелай.— То дурниця, якої не варт і згадувати.

— Але ти ж згадав!— зауважила Гелена.— А коли ти згадував із ним, то, сподіваюсь, скажеш і мені, що саме Етеон хотів сказати?

— Мені шкода, Гелено, але я не можу. Це не варто уваги.

— Я підозрюю, що то була дуже важлива справа, Менелаю. В усякім разі вона стосується мене, і, очевидно, такого характеру, що ти волієш ховатися з нею від мене.

— Ну, я не міг би сказати, що все в ній стосується лише тебе. До того ж, коли я повторю тобі його зауваження, ти знову скажеш, що я ображаю тебе, і примусиш мене запросити до нас ще когось у гості! У нас не досить харчів у коморі, щоб

ще когось там приймати... Цього року не добре вродило, коли ти пригадуєш.

— Я не хочу, щоб мене збувалися таким способом,— сказала Гелена.— Коли ти не зважуєшся сказати це мені сам, я спитаю в Етеона.

— Відколи це ти, Гелено, стала ходити до воротаря розпитуватись у нього про свою вдачу? Далєбі, ти не могла б зробити нічого ганєбнішого, як говорити про свої хатні справи з чєлядником!

— Я не маю наміру обмірковувати з ним свої справи, а просто звідаюсь, що то за таємнича річ, яку він казав тобі про мене.

— І він тобі напевне скаже,— погодився Менелай.

— Не знаю, скаже він чи ні, але спитати мушу. Звичайно, мені зручніш спитати тебе, але затим, що чєлядь пошепки розповідає про мене ка-зна-що, і що ти не хочеш ділитись зо мною всякими новинами, я зрікаюсь залишатись надалі в невідомості.

— Гелено! Я бачу, що вдаюсь у всякі дрібниці. Ну, гаразд, я перекажу тобі трохи з того, що чув од нього. Коли я повернувся додому, Етеон спитав мене тільки, як має ставитись до тебе чєлядь. Вони були здивовані, сказав він, що ти повернулася зовсім, надто тим, що ти трималася так, ніби... ну, ніби ти ніколи не виїздила звідси... Вони були приготувались розважити по моєму поверненні моє самітне життя, але не знали, як реагувати на таке становище, коли я, виявилось, був і не самотній і не потребував, щоб мене розважали. Вони почували, сказав він...

— Але тут ти спинив його й не дозволив говорити більше,— перепинила Гелена.— Це вже справжня промова!

— Він робив це проти моєї волі, і скорше уривками,— виправдувався Менелай.— Я кілька разів навертав його знов на ту тему, але він все ухилився і...

— Про що ж він говорив, що ти знову навертав його на те саме? — спитала Гелена.

— Ну, він став говорити про Герміону,— сказав Менелай.

— Про що?

— Про Герміону й Ореста,— пояснив Менелай.— Він був засмучений, що вони зустрічаються потай.

— Я не можу поняти сама собі віри! — скрикнула Гелена.— Ти, що ніколи не говорив з челяддю про свою дружину,— попустив їх розводитись про твою дочку та її сердешні справи! Я гадаю, що це не погано, але я не можу чути цього! Менелаю, я думаю, ти втратив чуття прекрасного! А колись мав його... Що сталося з тобою? І що станеться з усіма нами? У твоїм віці коли така хвороба почне розвиватись, її вилікувати буде важко. Вона дуже шкодитиме тобі і твій вплив на Герміону буде ще шкідливіший.

— Якби ти була в кімнаті, коли говорив Етеон,— відповів Менелай,— ти побачила б, що я не плів пліток ні про кого з моєї родини: ні про мою дружину, ні про дочку, ні про свого брата, його дружину чи сина. Я говорив тільки, щоб мене

не обвинувачували в тім, що я ухиляюсь від розмови, Етеон не любить Ореста і прийшов, щоб підбурити мене проти хлопця. Отже, Орест заінтригував Герміону, і воротар переказував мені, що молодики раз-у-раз зустрічалися, коли нас не було вдома. Я сказав йому, що вони призначені одне одному вже здавна, що я повинен ставитися з цілковитим довір'ям до розсудливості своєї дочки, і що він нахабно вмішується в чужі справи. Я послав його назад на місце, але він — упертий старий, і я ледве відкараскався від нього. Він увесь час намагався випитати щонебудь про тебе. Я одмовився слухати його, але раніш, ніж я його вирядив, він устиг доволі ясно висловити свій погляд. Те, що я кажу тобі тепер в загальних рисах, далеко коротше, проти його слів. Етеон бачить, що все в світі відходить од традицій, в яких він зріс, і прийшов власне порадитись зо мною в справах сумніву та поговорити про наслідки старости.

— Щодо Ореста, він, певне, правий, — сказала Гелена, — і світ справді міняється. Мені шкода цього! Старі звичаї, — та умовності, кінець - кінцем, кращі. Може, і потрібно було відійти від них, але ті, хто відійшов, я думаю, мусять дорого платити за те. Ось через що мені шкода бачити, як ти забуваєш стару гречність, Менелаю! То був один із найщасливіших твоїх талантів. Хоч брутальна та одверта поведінка і стає звичаєм, але вона, здається, ніколи не пасуватиме до твоєї вдачі. Я примітила зміну зразу ж, того вечора, як ми

зустрілися в Трої. Я була страшенно рада, що Агамемнон залишився там, щоб справити свої жертви. В усьому цьому було щось — я не можу висловити точно — почувався, так би мовити, вплив його виховання... Я шкодувала, що ти не зостався там і не зробив того самого. Наше повернення, як і прибуття додому, не було б таке нещасливе. Ти почав з дуже поганого гумору.

— Я зовсім не помічаю цього, — сказав Менелай. — Наші хвилювання, я гадаю, залежать від нашої власної вдачі. Приносити офіри — це дуже добре; я приносив їх разом з Агамемноном цілий день. Але коли переборщуєш у таких справах, то перестаєш бути людиною релігійною, — по суті, чи хоч формально — стаєш просто фанатиком, тобто нерозсудливою особою. Війну було закінчено. Наш обов'язок, як я розумів його, полягав у тім, щоб відновити ввірване підчас війни життя. Не знаю, що сталося з Агамемноном. Він, звичайно, не дуже вважає на всякі там обряди та церемонії, я настренив його трохи проти Клітемнестри і навіяв йому такого страху, що він побоявся йти додому й зустрітися з нею. Щождо подій в його домі, то я шкодую, що не сказав йому більш. Він згадає це, коли прибуде додому, і, може, гадатиме, навіть, що я на боці його дружини. Та він ще не повернувся; пам'ятай це, Гелено! Ми прибули додому щасливо й досить своєчасно, не зважаючи на вітер, і про нього нічого не чули. Якби нашу зневагу до офірування поставили нам на

карб, він повинен був прибути додому перший,— хіба не так?

— Я ніколи не бачила зв'язку між офірами й швидкістю корабля,— сказала Гелена.— Питання, як це розумію, полягало в тім, чи слід нам було вирушати додому разом. Ти ж не зважився рушити далі, доки ми не виконали тих формальних офір в Єгипті? Агамемнон незабаром повернеться назад—я не маю ніякого сумніву—і ми довідаємось тоді, чому він забарився.

— Коли він влаштує всі свої справи,— сказав Менелай,— ми закликаємо його сюди поговорити про Герміону й Ореста.

— Це вже буде другий гість,— сказала Гелена.— Менелая, ти, напевне, послав уже по Пірра, як обіцяв?

— Авжеж! Посланця виряджено того ж таки дня за якусь годину. Пірр прибуде сюди, як приятель,— на цім ми ж усі погодились,— а ми покличемо ще Ореста. Звичайно, не на ту саму пору— може, трохи раніш?

— Мені хотілось би бачити Ореста, якби його можна було розшукати,— сказала Гелена,— та Герміона не знає, де він є. Я розумію твої слова так, що ми зустрінемось із ним ще перед тим, як зважимося на щось певне. Я не заперечую проти Агамемнона. Ми самі сказали вже все одне одному про шлюб дітей, і я вважаю, що тепер обидві сторони можуть взяти участь в обговоренні... Сюди підходить воротар. Може, мені залишити вас удвох?

— Залишайся тут,— сказав Менелай,— я не знаю що йому треба. Ти сама побачиш, чи занадто я близький з ним.

— Чи можу я поговорити з ним про те, що ти казав мені, Менелаю?

— Ні, не треба,— відповів Менелай.

— Чому ж ні? Хіба ти мені неправдиво розповів.

— Що? що я зробив? О, ти гадаєш, що я все це тільки вигадав? Вважай так, коли це тобі подобається, але я сказав тобі правду...

— Менелаю,— почав Етеон.— Я сподівався застати тебе самого... Вибач, будь ласка!

— Може, я заважю?— спитала Гелена.— Я повернуся, коли ти звільнишся.

— Слухай, Етеоне. Що ти мав на думці, коли сказав, що сподівався побачити мене самого? Що найшло на тебе? Ти вбачаєш щось незвичайне в тім, що я в своїм власнім домі розмовляю із своєю власною дружиною?

— Я, здається, не сказав нічого образливого для тебе, Менелаю,— відповів Етеон,— а про що я сам собі думаю, то вже моя справа.

— Це погано, Етеоне,— мовив Менелай.— Я казав уже тобі, що ти мусиш бути чемним, коли йдеться про когось із моєї родини. Ти добре зрозумів мене, я сподіваюсь?

— Ні, Менелаю,— відмовив воротар.— Я виразно чув слова, але не зрозумів тебе. Так краще нам і не говорити про це в присутності господині.

— Етеоне,— взяла слово Гелена,— я буду рада почути все, що ти побажаєш сказати. Розмовляйте собі так, ніби мене тут зовсім нема, коли, звичайно, це не якась приватна справа мого чоловіка, якої я не повинна знати. Ти — старий друг, і я почуваю, що мало бачила тебе, повернувшись додому. Як же тобі велося?

— Моє здоров'я було чудове,— сказав Етеон,— але розум мій збентежений.

— Мені прикро це чути,— сказала Гелена.— Така вірна служба, як твоя, мусила б дати тобі спокійне сумління.

— О, справа не в моїм сумлінні! Я збентежений не власними провинами...

— Етеоне,— спитав Менелай,— чого ти прийшов сюди? Чого тобі треба від мене?

— Зачекай хвилину, Менелаю,— втрутилась Гелена.— Чи я вірно і зрозуміла, що Етеон збентежений провинами інших?

— Цілком вірно,— ствердив Етеон.

— Ти скажеш про ті прикrostі, що люди заподіяли тобі персонально?— спитала Гелена.— Звичайно, я не хочу розпитувати про твої особисті справи.

— Ні, будь ласка! мене це не ображає,— за протестував Етеон.— Правда, ця кривда вчинена не мені особисто.

— Ну,— сказала Гелена,— значить, ти засмучений тою силою прикrostей у світі, які люди завдають одне одному? Що тобі за охота згадувати всі ці прикrostі й збирати всі ці неприємності?

— Етеоне,— сказав Менелай,— я конче хочу знати, що...

— Пробач, Менелаю,— перепинила його Гелена.— Я не думала, що моя розмова з Етеоном неприємна тобі.

— Ні, ані трохи,— заперечив Менелай.— Розмовляй з ним скільки хочеш, тільки іншого разу. Тепер я хочу знати, чого ради він прийшов!..

— Це я приніс кілька новин,— відповів Етеон,— і був час, коли ти був би радий почути їх...

— Невже ти хочеш сказати, що Пірр не прийняв запрошення?

— Ні, він ще не одержав його. Мої новини стосуються твого брата.

— Він повернувся?

— Так. Щойно пришла звістка, що він прибув додому в добрім здоров'ї. Людина, що сказала мені це, проходила тут з годину тому і сама бачила, як він під'їздив до своїх воріт колісницями, із збіжжям та з добиччю і з Касандрою — своєю гарненькою рабиною. Людина та каже, що Касандра вродлива.

— Так, це всі кажуть,— ствердив Менелай.— Ну, а далі що сталося?

— Нічого, всі вони ввійшли в дім, по тому ворота зачинили, юрба, звичайно, почекала ще трохи, а далі всі розійшлися в своїх справах. Людина ж та по-мандрувала далі.

— Хотів би я знати, що відбувалось за ворітьми,— сказав Менелай.

— І я також,— сказав Етеон,— але людина, очевидно, не зрозуміла цієї ваги тої події. Він випадково тут крамарює і ніколи не чув про поведінку Клітемнестри. Він був дуже здивований, коли я розповів йому про це, і вельми шкодує, що пішов — саме, коли можна так сказати, в момент найбільших можливостей!..

— І він зовсім не бачив Клітемнестри? — спитав Менелай.

— Ні, він бачив, як вона вийшла назустріч Агамемнонові й завела його до дому,— переказував крамар. Вона з великою пошаною вітала Кассандру.

— Вона її вітала? — скрикнув Менелай.— А Егіст теж вітав, як господар дому?

— Крамар не бачив і навіть не чув за нього,— відповів воротар,— бо дуже швидко пройшов через їхнє місто.

— Етеоне,— сказав, Менелай,— коли ти мені вперше розповів історію про Клітемнестру та Егіста, я подумав, що всі ці штуки є просто плітки,— я так і сказав. Тепер мені здається, що мої догадки справдились. Якби Егіст був за господаря в домі, Клітемнестра не вітала б з такою пошаною Агамемнона з поверненням. Коли б там стався скандал, твій крамар чув би про нього, хоч як мало він там був.

— Дурниці, Менелаю! — сказала Гелена.— Ти спитуєшся обдурити самого себе! Про все це Орест розповів Герміоні, а Герміона розповіла мені

і, безперечно, і тобі. Етеон же знав про це все раніш за всіх. Ні, моя сестра живе з Егістом, і її чоловік повернувся додому. Крамар, безперечно, вийшов надрано. А тепер вони вже мусіли прийти до якоїсь згоди. Як би хотіла я знати, що там сталося.

— Вони могли погодитись тільки на одному,— сказав Менелай.— Мій брат уб'є Егіста, а Клітемнестра захоче вбити Касандру. Етеоне, скажи людям, щоб вони приготували все для мого від'їзду — я негайно виїжджаю до мого брата.

— Коли ти хочеш виїздити,— мовила Гелена,— то, звичайно, я не стану затримувати тебе, але віщує серце мені, що тобі краще б залишитись удома. Що повинно було статись, то вже сталося, і твоя допомога запізниться. Посланці, краще обізнані, напевне, принесуть новини. На твоє місце я залишилася б.

— Є доля правди і в тім, що ти кажеш, Гелено, але я мушу вирушити: я мушу побачити там, як усе це влаштувалось.

— Коли ти турбуєшся за Агамемноном,— сказала Гелена,— то я зразу відрядила б когось по новини, а не виїхала б сама. Ти не даси допомоги, коли йому там сутужно, абож тоді треба взяти з собою великий загін людей. Припусти тепер, що Клітемнестра з Агамемноном якимось замирилися,— тоді ти будеш дуже смішний, виступаючи на чолі цілої армії!

— Вони не можуть замиритись,— відказав Менелай.

— Цього я не сказала б,— зауважила Гелена,— замирення можливе майже в усіх випадках. Пошли привітання Агамемнонові, ніби ти нічого не знаєш про історію з Егістом, попроси його прибути сюди з першою ж нагодою. Його відповідь дасть тобі новини й стане за провід у твоїх вчинках.

— Припусти, що він помирився з Клітемнестрою і привезе її з собою!— відказав Менелай.

— Ну, якщо він з нею помирився, то нехай привозить,— сказала Гелена.— Все ж вона мені сестра, і мати того молодика, якого ти маєш збити своїм зятем. Ти не можеш ігнорувати її. От коли б ти дивився на все, як я, і зважив би на Пірра, ти міг би уникнути всіх тих труднощів!

— Я ніколи не любив Клітемнестри,— признався Менелай.— Замирились вони чи ні, а я завжди казатиму, що її поведінка була задирлива. Посланця, я думаю, і справді, треба відрядити. Етеоне, звели комунебудь з челяді збиратись у путь! Звели йому зараз же!.. Ну, що ж ти думаєш про це, Гелено?

— Не знаю, Менелаю. То ж твій брат — і моя сестра! Як воно позначиться на нас — я не знаю.

— Я не кажу про нас,— мовив Менелай.— Я певний, що ми витримаємо хоч який удар. Я не хочу показувати свої почуття Етеонові. В тім домі відбудуться жахні події... ти не думаєш?

— Вони вже відбулися,— сказала Гелена.— Мені шкода Електри й Ореста. Шкода мені також і Герміони. Вона візьме все це надто близько до

серця, а такі речі молода дівчина не повинна й на думці мати... Що скажеш ти за крамаря, про якого згадував Етеон?

— Що скажу? Те, що сказав Етеон.

— Ти повірив його оповіданню? Я так і думала. А я не повірила! Етеон знає більше, ніж сказав нам, або крамар знає більше, ніж сказав Етеонові. Як ти й сам зауважив, всякий крамар скоро почув-би про скандал, хоч як мало він там був, коли б почув, не пішов би так байдужо!..

— Ти думаєш, Етеон знає більше, ніж він сказав нам?

— Так, або Етеон,— або крамар.

— Я покличу його назад і зараз же довідаюсь!

— Спитай його, чи добре я зробила, що порадила тебе залишитись удома! — попросила Гелена.— І спитай, чому він так думає. Я піду перекажу ці новини Герміоні. Може статись, це її найближче стосуватиметься.

— Менелаю,— мовив Етеон,— я заглядав крізь шпарку дверей і чекав, коли твоя дружина вийде з кімнати. Тепер я можу говорити з тобою віч-на-віч. Я не сказав тобі всього.

— Ну, так скажи ж мені тепер усе до кінця.

— Звичайно, крамар знав про скандал; ця частина була моєю вигадкою. Він хотів залишитись, щоб подивитись, що станеться, але всі в місті раяли його піти якнайшвидше — в разі йому миле здоров'я.

— Його здоров'я?

— Його життя, ясніш кажучи. Крамар переказував, ніби в Клітемнестри й Егіста все було готове, щоб Агамемнон потрапив у пастку, і вони воліли, щоб цьому не було свідків.

— Збирай людей, Етеоне, я зараз же рушаю!

— На твоїм місці будши, я не зробив би цього, Менелаю. Гадаю, що в цім нема потреби. Я шукав Ореста. Мені здається, йому треба сказати кілька слів. Ну, звичайно, я мушу йому сказати. І він послухає їх. Він не вважає мене за свого друга, але у виключних випадках, як, скажімо, тепер, він мені подобається. Тепер він має нагоду показати себе гідним сином. Це його право більш, ніж твоє, бути тепер з Агамемноном. Коли я не помиляюсь, він мусить бути тепер у дорозі. А ти залишайся краще тут, пошли посланця й чекай на відповідь.

— Де ж був Орест!? Я думав, що його не можна знайти!

— Раніш я й не мав потреби його шукати,— сказав Етеон.— Це його тайна, і тому я не скажу, де він був. Тепер ми побачимо, чого він вартий. Ти не будеш гніватись, сподіваюся, що я дав йому твою найкращу зброю? Це ж родинна справа, як я й сказав йому.

VI

— Герміоно, моя люба! Я прийшла, скоро почуву про цю новину!.. Сподіваюсь, Гелена дома?

— Ні, її нема, Харіто. Дуже шкода, але вона пішла сьогодні по обіді. Заходь і дозволь мені бути її убогою заступницею.

— Люба дитино, ти не убога, ні, зовсім ні! Але це вже вдруге я не застаю її вдома. Коли б я не знала твоєї матері так добре, я подумала б, що вона уникає мене. Ти скажеш їй, до чого мені було прикро! Ледве почувши, що Агамемнон повернувся, я сказала собі, що мушу зараз же піти і сказати Гелені, як я рада!.. Боже, милий!.. Ти чула про свою тітку, я гадаю?

— Ні, ми ні про кого з них нічого не чули. Хтось привіз звістку, ніби Агамемнон прибув додому. Мені про це сказала мама. Тато запросив його погостювати кілька день у нас, як тільки в нього буде вільний час.

— Твій дядя, Герміоно, видатна людина. Ти мушиш пишатися ним. Я, звичайно, не хочу сказати, що твій батько не видатний, але в Агамемнона завжди було... ну, в нього щось особливе... Більшість жінок вважали, що їй дуже гарно жилося за таким чоловіком.

— Може, їй зовсім не треба гарно жити,— сказала Герміона.— Мама завжди буває невдоволена, коли кажуть з пошаною про звичайний затишок та про встатковане життя. В неї, очевидно, свій власний погляд на щастя... Але мені не личило б так говорити про свою тітку. Я гадаю, що вона все ж шанує свого чоловіка, скільки вона його знає. Я не знаю нічого, що перечило б цьому!

— Люба моя дитино! Ти, певне, хотіла б почути, що зробила Клітемнестра? Звичайно ж, ти хочеш почути! Про це тільки й розмова серед усіх друзів

родини... Я не знаю, звідки жінки беруть стільки відважності на такі справи! Але це не того порядку відважність, яку я хотіла б мати. Ти ж не можеш сказати, що вона складає велику ціну Агамемнонові, коли живе з Егістом?

— Не думаю, щоб я добре розумілася на цих справах, Харіто, хоч мені здається, я зрозуміла б погляди моєї тьоті — принаймні, в деякій мірі. Я не бороню безладної її поведінки, але має вона й добрі риси. Орест, мій кузен — ти знаєш, — відданий їй, і я завжди кажу сама собі, що такий гарний чоловік не турбувався б за людину, що не має ніяких чеснот.

— Може, він це робить просто з обов'язку? — висловила догадку Харіта. — В усякім разі мені приємно чути це про Ореста. Я вважала його погляди за поступові. Та знаєш, він не ходив до Трої, хоч він, як кажуть, дуже завзятий у воєнних справах. Хтось казав мені — забула, хто саме — ніби він залишався вдома, бо не любить війни. Я боялась, чи не зрадлива в нього вдача. Клітемнестра ж, на мою думку, безперечно, зрадниця. Я не думала, що твій дядько забере її назад. Ти ж казала, що нічого не чула!?

— Вона повернулась назад, ти кажеш? — спитала Герміона. — Вона ніколи й не тікала. Мені здається, вони посваряться, але, повторюю, Клітемнестра мала деякі виправдання, і не можу судити її, доки не знатиму далеко більше, ніж знаю тепер про все це.

— Які ж має вона виправдання? Я не знала цього. Невже Агамемнон був?.. Ну, тут нема чому дивуватись — чоловіки завжди такі. Скажи ж мені, Герміоно... Я спустила це з уваги — не знаю й як...

— Це дуже легко зрозуміти, коли знаєш їх обох,— сказала Герміона.— Агамемнон — людина твердої вдачі, та й Клітемнестра запальна. А чого тобі ще треба для сварки? Орест каже, що мати його гнівалася на мою матір. З цього можна подумати, що вона була ревнива, але Орест це заперечує. Він каже, що його мати просто думала, що подорож до Трої була... ну, скажімо, недоречна. Потім та справа з Іфігенією. Чи чула ти про це? Було це давно, коли вони тільки збиралися вийти в дорогу кораблі. Мій дядько був в Уліса і послав по Іфігенію, мавши намір одружити її з Ахіллом. Тьотя, природно, була рада шлюбові й лагодилась виїхати разом з дочкою, коли Агамемнон прислав сказати, щоб приїхала тільки сама дочка: мати ж не повинна їхати. Це було нечемно, як тобі здається? Клітемнестра хотіла одружити дочку, але вважала, що треба було поспитати й її про шлюб. Ти й не повірила б, як негарно повівся Агамемнон у цій справі: він сказав, що якби приїхала Клітемнестра, то не було б ніякого весілля; що вона не повинна розпитувати в нього про це, і що він пояснить усе, як прибуде додому. Для того, щоб не зламати Іфігенії щастя, Клітемнестра послала її до Уліса саму; а весілля все ж не відбулося. Клітемнестра вважала, що з цією зрадою

скінчились і всі її обов'язки до Агамемнона. Я не сказала б, що вона була неправа.

— Я не вважаю, щоб тільки тому, що шлюб було перебито, їй треба було розбити й хатне життя,— сказала Харіта.

— Якби я виїздила з іншим мужчиною кожного разу, коли мій чоловік не додержував своїх обіцянок, я... ну, я не знаю, що воно й було б!.. Іфігенія могла знайти собі іншого чоловіка.

— Ні, вона не могла вже цього зробити,— сказала Герміона.

— Вони зробили жорстоку річ: вони віддали її на офіру, щоб улестити вітер.

— Герміоно! Як жорстоко! А я гадала, що цього не було зовсім!

— Ні, це правда,— ствердила Герміона.— Сталося це, коли вони пливли на Трою. А, може, вони й справді її не забили. Я звикла вірити, що вони вбили її, але тепер нікого не цікавить ця подія, а є інша чутка про неї, свіжіша: ніби вона все ще живе в якомусь темному місці... Чому її нема дома — я не розумію! Та хоч що там сталося з нею, дядько мій, сподіваюсь, пояснить тепер! Але, мені здається, він не спроможеться подати пояснень, чого ради він кинув тоді неповинну ні в чім Клітемнестру! Орест каже...

— Герміоно, люба моя! Я боюсь, чи не Орест то так вплинув на тебе? Він, здається, говорить... і думає... як того треба сподіватись від дитини такої матері... Ти ніколи не висловила б таких

бунтарських думок, якби хтось не прищепив їх тобі. Вони не личать твоїй лагідній натурі. Я запідозрюю Ореста і сподіваюся, що ти не дуже захоплюєшся ним.

— Я не сказала б, що дуже захоплююсь ним,— відповіла Герміона.

— Я певна, що ти цього собі не дозволиш,— мовила Харіта.— Далебі, Герміоно, мені аж дивно й незрозуміло, як зберегла ти свої погляди на життя такими сталими й високими, тоді як навколо тебе відбувалися отакі незвичайні події! Ти знаєш, я дуже шаную твою матір, але — ти не ображайся, коли я скажу те, з чим погоджуються навіть ті, хто люблять її,— вона не дуже добра мати! До того ж вона надто заклопотана коханням, так ніби тільки з цього й складається все життя. А розум людський, мені здається, вимагає більшого. І треба лише трохи спритності, щоб помітити й сприяти цьому. Люди, що дають волю своїм чуттям, Герміоно, просто тягар для всіх нас. Вони забагато вважають на свої інстинкти та почуття. Я сподіваюсь, що ти ніколи не підеш шляхом емоціонального життя. Я завжди намагалась стримати ці поривання в Дамастора, або, принаймні, тримати його розум далі від них. Тепер я сама себе тішу тим, що я добилась успіху. Тобі не здається, що він гарний хлопець, Герміоно?

— Я не дуже часто бачилася з ним, Харіто, щоб знати — славний він чи ні. Він був дуже чемний до мене, коли ми зустрічались.

— Чемний! Ну, Герміоно, він кохає тебе — він справді вмирає з кохання до тебе!.. Нема ніяких підстав, чому ти мусиш ховатися із цим від мене, його матері, а твого старого друга! Я знаю його почування до тебе — дитина розповідає мені про все. Він часто залишається в моїй кімнаті, щоб поговорити після того, як бачиться з тобою.

— Що ж він розповідає тобі, Харіто? Особливо, зважаючи на те, що він ніколи не приходять до мене?.. Я давно вже не чула й слова від нього!

— Герміоно! Як же це прикро! Дамастор... Не кажи ти мені цього — хлопець не міг би дурити мене!

— Харіто, мені дуже шкода говорити це, але якось давніш ти кілька разів натякала, що Дамастор кохає мене. Я не могла сперечатися, але мені це було дуже прикро, бо Дамастор ніколи не цікавився мною. Мені не хотілось би, щоб у тебе зосталося облудне вражіння.

— Він казав... він завжди каже... просто, що він ходить сюди, щоб бачитись із тобою!.. Я думала, що він розумів...

— Я думаю, він і хотів сказати, що ходить сюди, — мовила Герміона. — Я не сумніваюсь, що він приходив, і не сумніваюсь, що він гаряче закоханий у дівчину. Тут бо, в цім домі, не одна жінка, Харіто!

— Ну, ти ж не хочеш сказати, що це — твоя мати?!

— Ні, на диво, це не вона! Я гадаю, що... ну, звичайно, я цього не знаю, — що це є Адраста.

— Хто це Адраста?

— Ти знаєш, ти її бачила тут: дівчина, що прислужує моїй матері.

— Та дівчина, що приходила з Геленою в мій сад? Герміоно! Вона дуже вродлива!

— Вона дійсно вродлива, коли тобі подобається така врода.

— Який жах! Але я мушу сказати, що вона зовсім не має характеру. Вона ніщо, в кращім разі! І постійно з Геленою... Герміоно, чому ти думаєш, що Дамастор нестямно закохався в неї?

— Вони бували разом доволі довго. Я бачила, як вони гуляли й розмовляли, коли, може, їм здавалося, що вони самі одні. Він тільки хлопчик, Харіто, а вона — людина, яка дещо планує собі, коли я не помиляюся. Вона знає свої чари й радше помре, ніж одмовиться використати їх. І я не знаю, чи є в неї хоч яка мораль... Я, може статись, помиляюся, але я виразно уявляю собі, як Дамастор падав у її обійми.

— Мій бідний хлопчик! Мій бідний хлопчик! Я мала б дещо знати. Це все твоя мати зробила, Герміоно! Я берегла твої чуття скільки могла, але мушу сказати, що ця жінка погано віддячила мені за мої кращі чуття до неї — хоч я й знала, що вона не заслужила їх. Яке право мала вона повернутись до чесних жінок, що, може статись, терпіли й гірше від чоловіків? Яке право має вона триматися так, ніби вона богиня, вища за людську міру добра й зла, та ще привезти з собою цю маленьку

гадючку, щоб та принаджувала до себе наших дружин і отруювала наше життя? А твоя мати, Герміоно, тільки нагороджала її... Ну, я все ж можу ще врятувати Дамастора? Я пошлю його геть далеко, куди та дівчина не добудеться!.. Він її забуде, як побачить трохи більше світа. Я пошлю його в гості до свого брата. Як їй пощастить будь-коли говорити з ним удруге, це буде мій похорон...

— Ти, я думаю, взагалі розумна людина,— сказала Герміона. Дамастор,— я певна, надто милий хлопчик, щоб потрапити, як здобич, до рук такої лихої жінки. Я дуже шкодую, що Адраста вибрала собі таку добре виховану людину. І я рада, що Орест надто мало знає її, і вона йому зовсім не подобається.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

СТАРША ГЕНЕРАЦІЯ

I

— Коли ти домагаєшся знати підстави,— сказала Герміона,— то, коротко кажучи, їх три. Поперше, я не кохаю його. Подруге, я кохаю Ореста. І портете, Пірр у значній мірі тварина,— це я чула від усіх,—і чоловік суворої вдачі, та мені не до смаку. Я дивую, що ти ще й досі думаєш про це! Нехай Пірр заходить. Я подивлюся на нього, як тобі хочеться, а тоді він може повертатись додому. Через усі ці розмови я дедалі менше цікавлюся ним.

— Моєю метою було просто влаштувати твій шлюб з Пірром,— сказала Гелена.— Правда, я не розводилась багато б про це,— бо я розумію, що в тебе може скластись вражіння, за яке ти кажеш. Ти почнеш ненавидіти самий звук його ймення і зненавидиш за це й мене. Коли ви побачитесь, може, ти покохаєш його навперекір усьому тому, що я казала на його захист. Але, хоч що б там було, я хочу трохи краще познайомити тебе з правдивою стороною шлюбу, про що більшість дівчат

узнають запізно. Твоє виховання клопоче мене більше навіть, ніж твій шлюб. Якби про все це ти дізналася іншим шляхом, я не сказала б тепер і слова. Пробач мені, коли я чимсь завдам тобі прикрости, Герміоно! Може, ти й можеш зрозуміти мій погляд, коли спитаєшся. Ми, люди старої генерації, мали на це певний погляд; ти знаєш. Це тому, що ми породили на світ дітей. Ми хочемо дати їм краще життя, ніж ми самі його мали. Тут тільки один спосіб і є — передати наш досвід в їхнє розпорядження. Але ніщо не завдає молоді такої прикрости, як ця передача! Тепер я знаю про кохання все, знаю далеко більш, ніж ти, і твої три мотиви, що відштовхують тебе від Пірра, здаються мені дурницею. Ти не сердься! Колись вони й тобі здаватимуться такими ж, хоч би ти ще й кохала Ореста.

— Тепер вони мені не здаються дурницею, — сказала Герміона, — і я вже вирішила це!

— Ти вже вирішила? — перепитала Гелена. — А я хотіла б, щоб ти вирішила подивитись на все це розплющеними очима, не обдурюючи сама себе. Ти кажеш, що не любиш Пірра? Як же кохала б ти його? Ви ж з ним не зустрічалися! За кілька тижнів він прибуде сюди. Я не прошу тебе віддати йому своє серце, але попереджаю, що, хоч ти й не бачила його і, як тобі здається, кохаєш іншу людину, — тобі заманеться належати Піррові душею й тілом за двадцять чотири години по тому, як ти його зустрінеш! Чи ти, часом,

не вважаєш себе за поодинокую в світі жінку, з якою цього може не статись?

— Коли ти вважаєш, що Орест не така видатна людина, як Пірр,— сказала Герміона,— я ладна пристати до твоєї думки. З твоїм пророцтвом я не погоджуюсь і, правду сказати, не припускаю, щоб ти й дійсно так думала. А, може, ти й цілком права! Проте, це не дає мені ніяких підстав вагатися бодай одну мить, коли серце моє віддано раз назавжди! Деякі чоловіки й жінки створені одні для одних. Я певна, що ми призначені одне одному в подружжя, і ми щасливі, що знайшли одне одного. Ми з Орестом — товариші, а цього досить для щасливого життя. Пірр може бути чудовою людиною, як ти кажеш, але нам не роковано побратись. Мені цього не потрібно доводити — почувую це!

— Ти почуваш, що ви кохаетесь з Орестом і за ви роком зірок призначені одне для одного? Мені добре відомі ці почування. Я кілька разів переживала їх через різних мужчин. Це природно й дуже гарно казати, що миле саме те, чого ми на даний момент бажаємо. Хіба дитина, не бачивши ніколи перед тим, і вперше вздрівши ляльку, не обнімає її й не кричить: це моя? Чого ми дуже хочемо, то завжди здається нам чарівним.

— Значить ти не віриш, що люди можуть бути подружжям і душами?

— Це може статись пізніш,— відповіла Гелена,— але для цього довгий час треба призви-

чаюватись. Такий довгий, що, запобігаючи образити небесні чесноти, я все ж сказала б, що нема заздальгідь визначених пар; нема окремих частин, які, з'єднавшись, становили б одне гармонійне ціле. Ти повіриш, доню, що духовна пара стає безглуздя, коли побачиш, як два — а то й більше — щирі чоловіки разом закохаються в тебе! Обоє вони думатимуть, що ти призначена їм долею, і коли ти вибираєш одного, то другий ніколи не буде переконаний, що ти знала свою долю, даючи перевагу його суперникові. Найвірніше, що ти й дійсно її не знала. І ти зовсім зречешся своєї теорії після того, як покохаєш вдруге. Та сама пристрасть, той самий сердечний біль, те саме чуття обов'язку... тільки до іншого чоловіка! Коли ми молоді, ми всі хочемо вірити чесним намірам кожної людини, а пересвідчившись, що наше роковане комусь серце може покохати і вдруге і навіть утретє, ми починаємо зневажати самих себе. Так ми поволі дізнаємось про закон природи, згідно з яким кохання може спалахнути знову й знову, як наші особи розвиваються та міняються, а наше життя йде не так, як ми передбачали.

— Мамо, ви кажете так, ніби в світі нема нічого певного! — сказала Герміона. — Не можу я з цим погодитись. Воно здається мені блюзнірством. Я волію бути вірною!

— Нічого сталого нема в цім світі, Герміоно, коли й ми самі несталі: вірність властива на-

шій вдачі. Хіба ти не помічала, що вона не виростає біля тебе, як рослина, і не доганяє тебе, як блискавка? Величезна різниця між вірністю й коханням! Коханці часто бувають вірні з юних літ і до старости, і їхньою постійною вірністю захоплюється найбільш тому, що вона не природна. Коли ти поберешся, кохання може покинути тебе, а проблема вірності залишиться. Я хочу щоб ти вибрала собі чоловіка, якому б легко тобі zostаватись вірною, і настоюю, що це залежить од вибору в більшій мірі, ніж ти думаєш. Ти кажеш, що кохаєш тепер Ореста, і я не можу заперечувати цієї фатальної пристрасти. Попереджаю тільки, хоч ти й не хочеш поняти мені віри, що згодом ти так само зможеш покохати й когось іншого. Я певна, ти скажеш мені, що другому коханню можна опиратись і треба це робити. Згодна; але так само можна опиратися й першому коханню.

— Коли ви користуєтесь із своєї досвідчености, щоб давати мені поради,—сказала Герміона,—то я хотіла б дізнатись про ваше життя більше, ніж то здається пристойним. Не знаю, чи годиться дівчині питати в своєї матері про такі речі?

— Я скажу тобі все, що знаю,—відповіла Гелена.— Отже, коли тобі хочеться про щонебудь спитати, обміркуй і запитуй.

— Коли ви ставитесь так до кохання,—сказала Герміона,—я не розумію, чому ви не залишились тоді в батька. Вам дуже легко було стримати свої

почування до Паріса. Ви могли б стати мені за зразок вірності. Мені ніяково, але я мушу відзначити різницю між тим, що ви робите і що радите...

— Люба дитино,— мовила Гелена,— між тим і тим нема ніякого зв'язку.

— Я так і думала,— сказала Герміона.

— Ні, справді! — вела далі Гелена.— Я ніколи б у світі не радила того, що робила сама. Тобі це було б некорисно. Ти не могла б цього зробити! А навіть коли б і могла, то в тебе не було б для того підстав, які я мала.

— Я згодна, що я не могла б наслідувати ваше життя,— сказала Герміона.— Але мені здається, ви не повинні говорити про це так, ніби то був дар, якого я не дістала в спадщину! Ми ніколи не погодимось на тім, яке мусить бути життя, що його нам бажано мати. Боюсь, я не зможу надумати якихось підстав на виправдання вашої втечі з Парісом...

— Я й не хочу, щоб ти або хто інший виправдували моє життя, Герміоно! Але твоє питання примушує мене подумати, чому я так зробила — однаково, виправдує це мене, чи ні. Я не радила б тебе давати оцінку своєму життю, коли воно вже прожите: воно само за себе скаже. І не суди ти інших людей за вчинки в минулому: змінити їх уже запізно... Мені здається, ти трохи гудиш мене, коли кажеш про моє життя. Я заперечую; не тільки через те, що це — моє життя, а й через те, що всякий остаточний присуд над іншими здається мені надто великою зарозумілістю для того,

щоб будьхто міг його давати! Я обмірковувала твоє життя так багато тому, що все воно ще в майбутньому. А втім, що б ти не зробила, я не скажу нічого лихого.

— Я не хочу бути нечемною,— сказала Герміона,— і бачу тепер, чим ви так одрізняєтесь від інших людей. Ви — така вродлива, що звичайних правил, здається, до вас не можна застосувати.

— Їх і не застосовували,— відповіла Гелена,— але їх слід застосувати, і я того хочу. В тім то і все моє лихо!.. Я ніколи не хотіла себе одрізнати від своїх друзів і все ж я ніколи не почувала, що жила в однакових з ними умовах. Розумієш, яке становище втворилося і як усе це було фатально? Ніхто не має права усувати нас від тої чи іншої сторони життя, і навіть жорстоких речей, як смуток і страждання. Всі завжди казали, що я була вродлива, і з цього виходило тільки те, що всі поводитись зо мною так, ніби я не людська істота. Ціле моє життя було спроба винайти собі місце серед інших людей, щоб упевнитись, що нема нічого, чого б мені бракувало. Я дратувалась, що мені дарували порушення звичайних життєвих правил. Коли я була неправа, будши дитиною, мене не карали. Коли я питала, чому мене не карають, всі думали, що я незвичайно порядна й дуже сумлінна, але в дійсності я хотіла тільки, щоб усе було відповідально моїм вчинкам. Молодій, нерозумній і недосвідченій дівчині, мої помилки не завгорювали мені. В шлюбі, принаймні,

я сподівалась знайти дійсність. Чоловік, що з мною жив, мусів, я думала, принести до мене в дім смертну драму, в якій кожен з нас виконував свою партію. Таке, напевне, почувала б я, якби шлюб був для нас нещасливий. Але я була під захистом більшим, ніж будь-коли: в дісності життя не зачіпало мене. Мене втомлювали компліменти про мою вроду, бо фраза завжди ставала їм за підставу ошукати мене в тім, чого я більш за все прагнула. Я зрозуміла, чому чоловіки кажуть, що врода є прокляття. Без гострих гранів — життя є нудна звичка й безглуздя. Я віддалась Парісові, бо кохала його, але десь на споді моїх думок була надія, що наше кохання обернеться на велику трагедію, і я передчувала, що нарешті я терпітиму й відчуватиму цю трагедію. На жаль, мої дні в Трої минали здебільшого в мріях. Ніхто серйозно не цікавив мене. Ніхто, навіть Пріям, що дорікав мені за руйнацію міста, і навіть Гектор, який, звичайно, не похваляв ні мене, ні Паріса. Коли прийшов кінець, я сказала сама собі, що нарешті я буду жити, бо Менелай, напевне, мене вб'є. Твій батько ніколи не знатиме, що я передумала, побачивши, як гнів сховався йому з обличчя, поступаючись місцем звичайній поблажливості! Не зовсім вірно, що він простив мені, але до мене не можна ставитись, як до інших людей: я свого роду привид. Коли він, без мене, думає про мене й Паріса — він ладний убити мене. Але коли такого моменту я біля його,—

він видається просто розгніваним. Я хочу жити, Герміоно, я хочу, щоб і ти полюбила життя, як найраніше, тому що я ніколи не жила! Але, шукаючи інтересу в житті, я навчилась прагнути бути суворо чесною сама з собою і цілком щирою з іншими людьми. Це єдина моя втіха. Коли ти, бажаючи порятувати моє добре ім'я, казала, ніби я була в Єгипті і ніколи не була в Трої, ти не помічала, як ти пограбувала мене! Для всіх нас, я певна, нещирість стає заслоною між життям і нашою душею, і це може бути дуже небезпечним для мене. Я стою так далеко, як тільки можна, від так званих поважних людей, чия поважність лише в тім, що вони бояться жити.

— Я гадаю, що я не така вродлива,— сказала Герміона,— щоб мені треба було йти за твоїм прикладом, щоб зазнати лиха. Ти, певне, це й хотіла сказати? Але яке ж має це відношення до мого вибору чоловіка?

— Ти цілком вірно зауважила,— ствердила Гелена,— що мої поради різняться від моєї поведінки. Я пояснила вже мою поведінку. Тепер повернімося до порад, або, вірніше, до тих причин, з яких тобі не подобається Пірр. Ти кажеш, що Орест — це твоя доля? Я вже висловила свою думку про таке ставлення до Ореста чи кого іншого. Ти, пригадую, також сказала, що Пірр тварина. Що ти мала на оці?

— В нього, мені здається, руки в крові... Я не хочу дружитися з душогубом!

— Пірр був завзятий вояка, коли ти це маєш на думці,— сказала Гелена.— Може, ти волієш Ореста тому, що він не був на війні?

— Ну, ні! — сказала Герміона.— Я хочу сказати, що Пірр убив Поліксену. Мені переказували якусь історію, ніби він мусів офірувати її на могилі батька! Для цього, правда, були якісь підстави, але за нашої доби такі речі не личить робити в наш вік. Це було звичайне вбивство, хоч як би ви його пояснювали! Це було не краще, ніж офірування Іфігенії, коли фльота виряджалась у дорогу. Коли я думаю про вашого героя, якого ти так вихваляєш, про цього великого, дужого чоловіка, що хапає безпорадну дівчину, тягне її на могилу свого шановного батька, перегинає їй назад голову і перерізає горло, як ми робимо з тваринами, я ненавиджу його, як і все, що його стосується... Невже ти гадаєш, що я можу покохати його й упасти йому в обійми? Я завжди думала б про ту дівчину, і мені здавалося б, що він і мене хоче офірувати богам?.. Кажуть, що він забив і Пріяма — в останній момент, коли старий пробував опиратись. Кволий дідусь, що не міг образити й дитини! Пірр — тварина, і я думаю, що й батько його був такий же! Ахіл любив ударом приголомшувати людей, або різав їх на шматки. Хіба не вбив він якомсь дівчини Амазонки? Хіба його спис не проколов її наскрізь?

— Я часто думала про всі ці вбивства,— сказала Гелена,— і жахалась, як і ти. Та хоч в усім

цім, очевидно, і багато лиха, проте важко сказати, де тут правда. Ти кажеш, що не можеш і згадати про офірування дівчини, яку забивають перед алтарем, як тварину?

— Звичайно, не можу.

— Але ти ж визнаєш офірування тварин?

— Звичайно, визнаю. Це обряд. На те вони й створені.

— Мені здається, є люди,— мовила Гелена,— які тремтять за саму думку, що буде перерізано горло бідній вівці. Це наша релігія кривава,— тобі так не здається?

— Я бачу, до чого ти ведеш,— сказала Герміона.— Ти хочеш примусити мене визнати, що жертви повинні бути криваві, і тоді ти скажеш, що Пірр робив це з релігійних мотивів, а через те він не жорстокий! Але я справді думаю, що наші олтарі — барбарські установи, і що ми давним-давно переросли їх, як переросли й людські офіри.

— Багато хто думає так само,— сказала Гелена.— Але коли ми забиваємо вівцю собі на їжу, ти не маєш нічого проти, я знаю! Коли ти вважаєш, що м'ясо до обіду теж людоїдська звичка, то ти, значить, добре приховуєш свої думки.

— Яка дурниця, мамо! Звичайно, ми їмо м'ясо. Чому б нам його не їсти?

— Вівці може й мають деякі доводи проти цього,— сказала Гелена,— але в мене їх нема. Я просто хотіла взнати, яке саме вбивство визнаєш

ти за цілком можливе. Тепер я бачу, в чім річ!.. Ти жалієш тільки тварину, забиту з релігійною метою, а не ту, що тобі подана на стіл, як страва!

— Я не можу стежити за твоєю думкою, коли ти глузуєш. Що мушу я зрозуміти? Ухвалюєш ти людські офіри? Вважаєш, що правильно було забити цих двох дівчат?

— Я не забила б їх сама,— сказала Гелена.— Але на війні і чоловіків і жінок віддають на офіру теж для релігії, бо люди вважають, що війна — то божеська справа. Гарно те чи зле для тих, кого віддають на офіру, я не знаю. І ніхто не знає! Проте, опираються цьому мало хто. Якщо визнати за справедливе те, що офірують людей на війні, то я не знаю, який знайдеться в тебе довід проти офір на олтарях! Коли ти жалієш тих дівчат, що загинули, то ти просто шкодуєш, що вони не будуть жити кілька там літ. Але ти ж не знаєш, якими були б для них ці кілька літ? Коли б ці роки були порожні — я хочу сказати — внутрішньо-порожні, — коли б дівчата ті були лише тварини, які жили рослинним життям, знищили певну кількість страв, проспали певну кількість ночей без усякого почування життя, то може для них і краще було зосередити в кількох моментах глибокі й міцні переживання. Не думай, що я проти твоїх гуманних прагнень, Герміоно! Я просто порівнюю з собою цих двох дівчат, про яких ти кажеш, що їх подикунському принесено в офіру, бо мені, як я вже

й говорила тобі, бракувало в житті захвату й горіння.

— Ти ж не хотіла, щоб Менелай забив тебе?— спитала Герміона.

— Я була розчарована,— відповіла Гелена.— Я не хотіла помирати, але я сподівалася спізнати жах життя. Ну, а твій батько став людяним з твого погляду, і я знала, що далі не буде нічого, а тільки довгі роки, ще менш змістовні, ніж попередні, і старість, що підбирається до наших стомлених сердець— хіба що я знайду щастя, скерувавши тебе до справжнього життя. Я сказала досить, і не варто цього знову повторювати. Але якби в тебе була моя жага до життя, величезна тому, що життя моє було знівечене, ти б узяла Пірра, дарма що він брутальний і легковажний, а не твого брата в перших, спокійного й доброзвичайного.

— Ти, може, і взяла б, а я не візьму й не хочу! — скрикнула Герміона.— І не тільки тому, що він убивця: він зтягнув до себе в господу як рабинь багато жінок, і в нього старомодні ідеї про права героя на бранок! Переказують, ніби Агамемном привіз до себе Касандру, і ви самі говорили мені, що боїтесь, чи не буде ревнувати її Клітемнестра! І, звичайно, так і буде, хоч я й певна, що Касандра нічого не важить для мого дяді. Орест щодо цього теж цілком певний. Але Пірр, той живе з Андромахою Гектора вдовою, а можливо і з іншими жінками, яких загарбав

у Трої. Ось якого гатунку ваш герой, і я кажу, що він — тварина і людина минулого! Орест дивиться на це так, як і я, і я певна, що більшість людей нашого віку відчувають те саме. Я не знала, до чого старомодні деякі з ваших поглядів, мамо, і наскільки умовні, доки ви не почали набридати мені з Пірром. Я уявляю себе лише як додаток до його великої отари й не можу припустити, щоб мої діти весело гралися з Андромашиними дітьми.

— Ти знову маєш рацію, — сказала Гелена, — тільки почасти. А все ж ота частина, якої ти не розумієш, і є суть усього. Мені важко тепер відповідати тобі, Герміоно, бо хоч взагалі я й щира в усякій розмові, та є речі, про які я охотніш промовчала б, хоч які б вони були корисні для тебе. Мабуть, ми обміркуємо ці питання востаннє. Я сказала все, що могла, і розповіла все, що знаю. Або сливе все... Тепер я скажу тобі дещо інше. Ти хотіла б, щоб твій чоловік належав виключно тобі? Того хотіла б кожна закохана жінка... І в чоловіків ті самі почуття до жінок. Любов — велика власниця! Але ти, як і решта твого покоління, оскільки я помітила, ідете ще далі. Ви всі хочете, щоб чоловік, якого ви покохали, нікого не кохав би до вас! Я певна, що й Орест не дуже покладався на дружину, яка передніш оддавала своє серце іншому. Але ж це все — дурниці! Якби світ жив за цієї філософії, то коханцям випало б багато прикростей, скільки хочеш лицемірства, „темні“ таєм

ниці й дбайливо приховані дійсні вчинки. Так розумієте ви взаємини між призначеними одне одному молодими людьми? Звичайно, коли двоє людей кохаються чи, вірніш сказати, доки вони кохають одне одного — решта роду людського для них не існує. В цьому розумінні твій коханий на лежатиме тобі одній. Мені було б гидко думати, що ти вийшла за Пірра, не кохаючи жагуче його, а він тебе! Але ось що скажу я тобі, Герміоно: лише той чоловік зробить жінку щасливою, що може кохати багатьох жінок, що навіть жив з кількома з них як, може, робив і Пірр, і який, кінець-кінцем, присвячує все своє кохання одній! За твоєю ж теорією найкращий чоловік той, хто ніколи раніш не кохав!.. Твоя теорія хибка. Такий чоловік, як ти й сама це побачиш, здебільшого нездатний кохати дуже палко... Я думаю, ти вважаєш таку мою філософію за аморальну?

— Вважаю,— погодилась Герміона.

II

— І я так думаю,— сказав Менелай.— Входячи, я чув твої останні слова, і навіть спинився на порозі, щоб не перебити твоєї мови. Які дурниці верзеш ти дитині, Гелено!

— Правду, а не дурниці,— поправила Гелена.— Не я ж утворила цей світ.

— Ти не дуже давно щось багато розводилась про любов до життя, і я не дуже второпав тебе,— мовив Менелай.— Тепер я починаю розуміти, в

чим справа. Ти думаєш, що моя вірність тобі не мужня й свідчить про кволість? Ти захоплюєшся мужчинами, Ахіллою, наприклад, та його дорогоцінним синком! Але мушу зазначити, люба дружино, що коли б я кохав так, як вони кохають жінок, то тебе не було б тут. Тої ночі в Трої я перерівав би тобі горло!

— Ну, бачиш, Герміоно, хіба я тобі не казала? — мовила Гелена. — Ти починаєш розуміти мене, Менелаю, і я з часом пізнаю тебе краще. Ти не помилував би жінку, яку кохав; мене ж ти зберіг просто, як мистецький твір.

— Не знаю, чому я помилував тебе. Але хоч які б були причини, ти не варта доброти й не цінуєш її! Скоро я одвернуся — ти починаєш інтригувати й намагаєшся робити все по-своєму... Я не можу звіритись на тебе! Хіба ми не дійшли згоди на тім, що Пірр приїде сюди, і Герміона сама вибиратиме собі чоловіка? А тепер, коли ти знаєш, що мене посіли різні неприємності, ти намагаєшся переманити на свій бік дитину й уладнати всю справу без мене. На щастя, її не можна переконати тими доводами, що їх я чув. Ти змалювала дуже знадлиий портрет чоловіка, що кожної миті може перейти до полігамії. Герміоно, дитино моя, повір мені, що твоя мати знає рецепти для зобурення, а не для заспокоєння!

— Ти знову, як і звичайно, не зрозумів мене, — дорікнула Гелена. — Те, що ти чув, не були доводи

на Піррову користь, і я не думала боронити юнака за твоєю спиною. Правда, все, що я говорила, можна було тлумачити на його користь, але якби ти прийшов раніш, то переконався б, що Герміона все це повернула проти нього. Я пробувала розказати їй дещо таке, що вона повинна знати й про що вона ніколи не довідається від тебе. Я й надалі ділитимусь із нею тим невеличким досвідом, який маю, — однаково, будеш ти при цьому чи ні: будь ласка, слухай, хоч я сумніваюсь, щоб тобі було цікаво те, про що ми розмовляли! Коли я багато разів казала тобі те саме, ти ніколи не зважав на це. Я сумніваюсь також, чи скористається Герміона чимось із того, що я сказала їй.

— Коли я судитиму про все інше з того, що я чув, — мовив Менелай, — то ти нічого не сказала їй, з чого вона могла б скористатись! Суть того, що я збагнув, був твій звичайний висновок: ти сподіваєшся, що вона буде щасливіша за тебе. А що твої вимоги щодо вибору чоловіка аж ніяк не відповідають відомому мені, я думаю, ти дала їй дуже ясно зрозуміти, що не була так щаслива зо мною, як була б щаслива з Ахіллом чи Пірром! Хіба ж хороше говорити так про чоловіка й батька з дочкою? Я питаю тебе, Гелено, якщо в тебе є хоч якийсь почуття порядности — пристойно це? Справедливо?

— Мій любий Менелаю! — мовила Гелена, — Герміона прекрасно знає, що ми не були з тобою щасливі вкупі. Їй тільки треба пояснити, чому це

так. Як ти думаєш, чи було б пристойно запевняти її, що ми були щасливі, після того, як я кинула тебе на багато років назад і мене було перевезено силоміць? Чи не правдивіш було б гадати, що Герміона, яка дістала твій тонкий розум, здогадалась про неприємності, які були між нами? Часом мені здається, що навіть ти, Менелая, волів би дивитись життю просто в вічі.

— Так, часом, Гелено,—згодився Менелай.— І знаєш, мені здається, що зараз саме такий час! Ти надто часто висловлювала своє захоплення мужніми чоловіками! І мені здається, що зараз і я волію грати таку роль. Нашу угоду щодо Пірра я розриваю. Коли він приїде, я поговорю з ним, але в нас не буде розмов про шлюбні наміри. Коли він поїде, Герміона вийде за Ореста. І більш я нічого не хочу чути про це!

— Добре,—сказала Гелена.— Це по суті саме те, чого я хочу. У мене була думка дати Герміоні повну волю вибрати чоловіка після того, як вона побачить Пірра, але я гадаю, що вона все ж захоче вийти за Ореста, а тому твій наказ не заподіє ніякої шкоди. Коли якимсь чудом вона змінить свій погляд і захоче вийти за Пірра, я розумію, що ти примусиш її побратися з Орестом! Дуже добре! Звичайно, це вчинок мужнього батька, але не мужнього чоловіка.

— Мені здається, що Герміона хоче вийти за Ореста,—мовив Менелай.— Вона розуміє, що в

мене нема найменшого бажання змусити її одружитись проти її волі.

— Ну, от ти й поступився, Менелаю! — мовила Гелена. — Я знала, що ти довго не витримаєш, але все ж думала, що ти можеш видаватись жорстоким більше, як три секунди! Чому ти не топнув ногою й не сказав, хто повинен бути нам за зятя? Чом не звелиш Герміоні вийти за нього, а йому не скажеш, щоб він узяв Герміону — і край? І чому ти не звелиш мені мовчати? Чому?

— Твої дивацтва не зачіпають мене, — сказав Менелай. — Я таки доведу свого, — ось, побачиш! Герміона мусить побратись з Орестом. Я буду чемний із Пірром — і тільки! Я не люблю його і не любив його батька; а тепер, коли ти кажеш, що хотіла вийти за одного з них, вони подобаються мені ще менш! Поки Пірр буде тут, ти повинна виходити тільки підчас трапези, а в іншу пору — коли я призначу. Якщо ти не скорись мені, я запру тебе в твоїй кімнаті і приставлю варту до дверей. Піррові не видасться це дивним, раз він знає твої пригоди. А я — скажи йому з твоєю щирістю, хотів поводитись з тобою з більшою пошаною, повернути тобі колишнє становище в суспільстві, повернути тобі все, що ти кинула... Але ти сама не дала мені зробити цього! Ти зовсім неможлива, Гелено, досить гарна зовні: але всередині — все, що завгодно, тільки не прекрасна! Ти природжена бунтівниця! При нагоді я розкажу йому всю історію...

— Менелаю,— мовила Гелена,— коли ти так уявляєш собі дужого чоловіка, мені шкода тебе! Справді, шкода! Ти й твій брат завжди сперечалися з Ахіллом. Ви знали, що він вищий за вас, і завжди знаходили приводи, щоб чинити йому прикrostі. Тепер, покликавши, як я прохала, Пірра в гості, з метою, про яку тільки ми троє знаємо — я включаю сюди й Герміону,— ти признаєшся, що розповіси йому все про мене; і, я думаю, скажеш це в тих самих висловах, яких зчаста вживаєш серед своєї родини. Його візита, як я бачу, буде для нього повна несподіванок, але в цілому дасть йому задоволення, бо для нього стане ясно, як високо ти цінуєш його і як низько ставиш самого себе. Ти цілком правий! Якщо мені випаде порівнювати вас обох щодо розуму, зовнішньості, манер і гідності, то краще замкни мене. Головне, нехай його побачить Герміона. Це те, чого я хочу передусім. До того ж, коли й ти будеш при цьому, то, мені здається, я не захочу бачити Пірра. Мені буде надто соромно за тебе, Менелаю! Я не зможу пояснити, чому я вийшла за тебе й чому повернулась назад. Власне, я могла б зробити це, коли про то зайде мова, але то був би неймовірно поганий тон: пересуджувати з гостем тебе!..

— Чого ж ти тоді вийшла за мене,— спитав Менелей,— і чого повернулась назад?

— Я зробила помилку.

— Коли я тільки подумаю,— сказала Герміона,— що все це робиться для мого щастя, то мені стає

страшенно неприємно. Невже ви думаєте, що відвідини Піррові дадуть мені якесь задоволення, коли я знаю, що думаєте ви про нього й одне про одного? Коли все це влаштовується для того, щоб я не помилилася, вибираючи нареченого, то, я думаю, менше клопоту буде спершу помилитися, а потім змінити його на кращого.

— Твоя правда, Герміоно,— сказала Гелена,— цілком зайва річ їхати тепер Піррові сюди. Я шкодую, що я з самого початку висунула цю пропозицію. Я хотіла зробити якнайкраще, але твій батько так зле розуміє мене, а його розумовий стан тепер такий жалюгідний, що навряд чи ми можемо гарантувати гостеві пристойне вшанування. Я так думаю, Менелая. Я даю свою згоду на Ореста і більше не заперечуватиму ні при тобі, ні без тебе, а як останню ласку прошу тебе взяти своє запрошення назад. Напиши, що Агамемнон повернувся й його справи змушують нас відкласти ту приємність, яку справила б нам його візита!

— Ні, ти так легко не вивернешся,— сказав Менелай,— я бачу, куди ти гнеш! Ти хочеш усунути його раніш, ніж він приїде, щоб він не почув од мене всієї історії й не розголосив би на цілий світ, які в нас відносини? Нічого такого я не зроблю. Пірр приїде сюди, якщо тільки я зможу вмовити його. Коли ти цінуєш свою теперішню волю, то не чинитимеш більш ніяких перешкод Орестові. І за першої ж нагоди Герміона одружиться із своїм кузенком.

— О, тату,— згукнула Герміона, — мені хотілося б, щоб ти зробив так, як каже мама! Нехай краще Пірр не приїздить, він нікому тепер не потрібний, і, я гадаю, ти не справедливий до мами. Вона говорить в інтересах нашого родинного спокою. Щодо неї особисто, то мені справді здається, вона нічого не мала б, щоб ти запер її і взагалі робив би з нею так, як кажеш. Це б було їй саме те збурення, якого вона так жадає. Тепер вона думає тільки про мене й про всіх нас, і порада її добра. Я не хочу, щоб цей чоловік був тут!

— На жаль, вже запізно,— сказав Менелай.— Я змушений був запросити його, хоч і бажав того не більш, як ти. Тепер він приїде.

— Менелаю,— промовила Гелена.— Я не знаю, чи мав ти право запрошувати Пірра сюди, знаючи про наші палкі розмови й про те заворушення, що так глибоко закоренилося в нашу родину! Може, станеться якась нечемність до нього, і він образиться! Він подумає, що ти продовжуєш стару ворожнечу з його батьком!.. Це і взагалі можна подумати... І твоє добре ім'я тільки потерпить од цього.

— Я сам подбаю про своє ім'я,— сказав Менелай.— Ти хитруєш тепер, радячи, як мені боронити своє добре ім'я. Де ти навчилась цього мистецтва?

— Ти негречний,— відповіла Гелена,— і не тямиш себе. На жаль, я бачу, ти втратив свій здоровий розум. Дозволь мені висловити свою

думку, що коли тобі не пощастить зберегти добрі стосунки з Пірром, то поміж наших друзів може знятись питання, чи не з тих самих причин ти не порозумівся і з колишніми нашими гостями? Навіть у випадку з Парісом дехто питали, що ти на-коїв, щоб спричинити таку трагедію? Тобі треба було б указати хоч на одного молодика, що прийшов би до тебе, як гість, і ти розлучився б з ним, як з другом. Раз ми не можемо бути певні, що візита скінчиться добром, то я прошу тебе не закликати Пірра тепер, саме тепер!

— Єдина необережність, якої я допустився у випадкові з Парісом,— сказав Менелай,— це те, що я впустив тебе з очей. Більше я цього не зроблю. Чи поїде звідси Пірр, як друг,— мені то бай-дуже, але я гарантую, що він покине цей дім сам. Він не візьме з собою ні Герміони, ні тебе! Коли ти поводитимешся пристойно, то в мене з ним не виникне жадних непорозумінь.

— В такому разі нехай він приїде пізніш,— запропонувала Гелена.— Коли він приїде найближчими днями, чи навіть тижнями, то це може збігтися з тим часом, коли тобі треба буде поїхати до брата. Уявімо, що Агамемнон притьмом покличе тебе. Певне, ти відповіси, що охоче прийшов би йому на допомогу, але в тебе гість, із яким ти не можеш залишити дружину... Якщо Агамемнон настоюватиме,— тобі доведеться вирушити. Ти ж ніколи не простив би собі, якби не зробив цього. І мені, справді, не хотілось би залишитися

з гостем насамоті, знаючи, які ревниві підозріння викличе це в тебе на ціле життя! Краще, щоб ти був вільний од подібних можливостей.

— Моєму братові я не буду потрібний,— відказав Менелай,— що більш я про це думаю, то більш певен цього. Він сам упорається з Егістом, а якщо йому й треба буде допомоги, то Орест уже в дорозі.

— В дорозі? Куди? — спитала Герміона.— Відкіля це ти знаєш?

— Ну, Етеон бачив його і позичив йому мою зброю. Він вирушив уже досить давно і допоможе батькові, коли в тому буде потреба.

— О, чому ти сам не поїхав до Агамемнона? — скрикнула Герміона.— Ти був би корисніший, ніж Орест. Ти маєш досвід, а він тільки...

— Якщо Орест гідний одружитися з тобою,— сказала Гелена,— то він не „тільки“, він справжній чоловік. Йому треба було їхати до батька— він тепер там, де повинен бути.

— Мушу сказати, що мені це здається правильним,— мовив Менелай,— хоч і я теж думав вирушити до нього. Але я вирідив посланця дізнатися, чи потрібний я Агамемнонові, і коли потрібний, то я виїжджаю. А тимчасом це, я думаю, буде слушний момент, щоб дізнатися, з чого зроблено Ореста. Його теперішня поведінка докаже нам більше, ніж нескінчими розмови з твоєю матір'ю і зо мною... Але, мій перший порив був — їхати, і твоє питання змушує мене знову подумати, чи

не правий був я тоді?! Я не хочу, щоб небезпечне становище мого брата стало за спробний камінь для його сина. Послухайся я свого першого пориву, я вже був би тепер там! Твоя мати порадила мене не їхати.

— Так, я порадила,— ствердила Гелена,— але ти не мусів слухати моєї поради. В усякім разі, ти втратив у моїх очах через те, що послухав мене. Ахілл не був такий обережний і, я певна, що й Пірр не зробив би так! Я порадила тебе задля твоєї власної користи, казала про можливу небезпеку й про те безглузде становище, в яким ти міг би опинитися. Але що важить усе це для людини, яка любить свого брата й цікавиться тільки ним? Я говорила, що ти мав би дурнуватий вигляд, виступаючи із своїм військом, наколи Агамемнон і Клітемнестра вже помирилися! Для іншого гатунку чоловіка мої доводи тільки ствердили б, який бажаний він буде, коли розбрат ще тягнеться... Ні, Менелаю, в тебе є свої гарні властивості, але ти не можеш грати ролі дужого чоловіка. І все, що ти робиш і кажеш, тільки стверджує мої погляди, які я намагалася прищепити Герміоні. В твоїм житті було дві кризи. Перша — коли я тікала з Парісом, друга — коли ти дізнався, що твій брат повертається додому, де йому загрожує величезна небезпека. Ти не подолав жадної з них. Ти мав багато друзів, сусідів, що допомагали тобі в Трої, а тепер ти спираєшся на Ореста. У першій випадку тобі, мабуть, можна ще пробачити, але я не бачу, чим

міг би ти виправдати себе тепер. Твоєму братові, може, загрожує смертна небезпека, а ти в цей час цілком безпечно сидиш вдома і, ховаючись за дверима, підслухуєш, про що каже твоя жінка дочці!.. Твоя жінка якраз радила тоді дівчину побратися із справжнім мужчиною, якщо тільки вона зможе. Ти спалахуєш од цієї прозорої віроломности й загрожуєш заперти жінку, коли до тебе в господу приїде справжній чоловік. Цим самим ти цілком виявив себе перед Герміоною. Ти зробив навіть більше, ніж могла би я, пояснювавши їй, чому моє життя не подобалось би їй. В душі мені шкода тебе, Менелаю, я дивлюсь на тебе й думаю про чоловіка, якого я колись любила, про людину, якою ти ніколи не хотів стати. Жадна жінка не була б тобі такою завадою, якою завжди був ти собі сам!.. Замість бути великим, ти марнував свої дні, переконуючи себе, що ти великий, і вимагаючи пошани, якої мусів ще заслужити. Ти гнався тільки за тінню. Від того, що я говорила Герміоні, ти повинен був засоромлено відійти від дверей. Якби ти був досить мужній, щоб забити мене в ту ніч, у Трої, я ніколи не втекла б із Парісом. В цьому вся історія життя, твого й мого. Якщо це не помста, якої ти хотів, то тобі нема прощення за те, що ти підбив таку силу людей і зруйнував Трою. Ти міг би простити мене й сам. Коли я говорю про дужого чоловіка, я не маю на увазі тільки фізичну силу, ти міг бути сильним в усьому, що стосувалося до моєї втечі, і все ж не ворухнути

й пальцем. Адже ти міг би чинити самим розумом, якби мав дужий розум! Я можу уявити собі чоловіка в твоєму становищі, який безсоромно говорив би, що підкупив Паріса, аби той позбавив його обридлої жінки; що він добре заплатив йому за це; що він навмисне виїхав, щоб полегшити цю крадіжку; що речі не було вкрадено, а кинуто Парісові. Така одверта заява, звичайно, знищила б Паріса і, припускаю, покінчила б і зо мною. Але в такому разі ти втратив би мене назавжди. Чи міг би ти так зробити, Менелаю? Ти хотів би повестися зо мною, як із зневаженою дружиною, і в той же час повернути мене, як жінку! Мені шкода тебе! Тепер пізно вже грати брутального героя. Тепер, згадуючи, яким кволим ти був, ти просто спробуєш забути все це, присікуєшся завжди до мене, зориш мене, перешкоджаючи найкращим моїм намірам щодо щастя Герміоніного... Подобався тобі Ахілл чи ні, хіба ти не повинен бути чесним до нього й визнати різницю між вами? Хіба ти не бачиш, що в нього не було жадного особистого інтересу в Трої, поки ви з Агамемноном не зняли сварки з ним? Яка в нього ясна вдача! Не дивно, що я захоплююсь ним, жахливо те, що ти не захоплюєшся!..

— Так ти думаєш, що мені треба поїхати до Агамемнона? — сказав Менелай.

— Я ж радила тебе не їхати, — мовила Гелена.

— Чому?

— Ти добре пам'ятаєш: туди небезпечно їхати та й ти можеш опинитись там у смішному стані.

— Ти думаєш, що Ахілл, чи хтось подібний до нього, поїхав би, хоч би його не радили?

— В кожного з нас є деякі справи, Менелаю, в яких ми не приймаємо порад! Жадна жінка не могла б переконати Ахілла уникати небезпек, бо для нього небезпека не існувала. І ніколи не спадало на думку Ахіллові чи комусь іншому, що він може бути смішний.

— Я їду до брата! — сказав Менелай. — Ніколи не пізно бути самим собою, як ти кажеш.

— Хтось підслухує під дверима, — сказала Герміона.

— Хто там? — спитав Менелай! — Ввійди! А, це ти, Етеоне? Чому ти не постукав? Це приватна розмова. Я не люблю шпигунів.

III

— Я вагався, чи слід мені ввійти, — мовив Етеон. — Я зовсім не хотів увійти.

— В чім річ? — спитав Менелай.

— Новина, — сказав Етеон, — але мені неприємно переказувати її.

— Признавайся вже, Етеоне, — спонукала Гелена, — не змушуй нас чекати! Ми можемо стерпіти всякі новини, однаково — будуть добрі чи лихі.

— Агамемнон помер, — оповістив Етеон.

— Менелаю! — скрикнула Гелена. Вона підійшла до нього і стала поруч.

— Мій брат помер? — повторив Менелай.

— Мені не хотілось переказувати тобі цього, — сказав Етеон.

— Хто?.. як він помер? — спитав Менелай.

— Його вбито, — відповів Етеон. — Егіст убив його.

— Неможливо! — сказав Менелай. — Це помилка! Егіст хвилини не встояв би проти мого брата на чесному герці!

— Так, не встояв би, — ствердив Етеон, — але тут не було чесного бою. Агамемнон, як передавав нам крамар, ввійшов у свій дім, думаючи, що вдома він у безпеці, зняв зброю й повісив меча... Тоді вони вбили його.

— Вони? Хто вони? — згукнула Гелена.

— Я не хотів переказувати цієї новини, — повторив Етеон. — Якби був хтось, кого можна було послати, я залишився б собі біля воріт.

— Кажі нам усе, — звелів Менелай. — Хто вбив мого брата?

— Думаю, що найбільше винен Егіст, — сказав Етеон, — за ним тепер женеться Орест і можливо, що уже віддячив йому за це. Гінець каже, що тут уплутано й Клітемнестру.

— Моя сестра! Моя сестра! Я знала це! — скрикнула Гелена.

— Що знала, Гелено? — спитав Менелай.

— Моє серце знало, що вона колись уб'є його. Це вона, а не Егіст! Етеон жаліє мене, але я певна, що це так.

— Гелено,— сказав Менелай,— у нас випадали тяжкі хвилини, і я говорив тобі у вічі неприємні речі, але я все ж не вірю, щоб твоя сестра могла зробити це... Я не можу уявити, щоб це зробила жінка, така близька нам, наша родичка!.. Таке зрадницьке вбивство міг вигадати тільки такий боягуз, як Егіст! Якби всім керувала Клітемнестра, то вбивство було б одверте, трагічне. Я припускаю, навіть, що вона зробила б це прилюдно і похвалялася б цим, але вона не стане ставити таку ганебну пастку. Брате мій! Він говорив, що ми вже ніколи не побачимось.

— Я думаю, що батько має рацію,— сказала Герміона.— Тьютю нападає лють, коли вона на когось гнівається так, як гнівалась на Агамемнона. Орест говорив, що тоді вона — справжня фурія! Таке вбивство нишком — не в її дусі, та й причини замалі для того, щоб виправдати його. Якби вона вирішила вбити Агамемнона, то зробила б це, як прилюдну страту. Вона вважає, що він убивця її дитини, і воно справді так і є. Але вбити його в спину — це не зміцнює її позиції!..

— У вдачі Клітемнестровій,— сказала Гелена,— є щось, чого я ніколи не розуміла й на що ніколи не звірялась. Вона видавалась навіть сантиментальною, і можна було подумати, що вона ніякої вдачі; але підсвідомо в мене завжди було неприємне переконання, що вона немилосердна. Я віддала б усе, аби знати, що не вона вбила Агамемнона. На жаль, цілком певна, що то її робота...

— Коли б вона зробила це,— мовив Менелай,— її забив би нарід. Брат ніколи не був популярний, але його люди були віддані йому й мусіли бути на той час біля нього. Для мене цілком ясно, що то Егіст поширив цю чутку, і тепер усі кажуть, ніби Клітемнестра допомогла йому. Ось наслідок розпусного життя з ним. Нарід, природно, вважає, що то вона склала плана вбивства.

— Тут є ще дещо,— зауважила Герміона.— Клітемнестра знає, що Орест помститься за це вбивство, і вимагатиме жахної кари для Егіста. Але коли б у цю справу встряла й Клітемнестра, то він мусів би покарати й її та й усіх фактичних убивців. Вона розуміє, чим, усе може скінчитись.

— Орест не вб'є матері,— заперечив Менелай.— З рештою твоїх доводів я згоден. Мені здається, що Гелена не справедлива до сестри... Етеоне, гонець передав тобі якісь подробиці?

— Я не казав ще про подробиці,— відповів Етеон,— я тільки сказав про події взагалі.

— Значить, є ще щось більше?— звідалась Гелена.

— Є й подробиці,— мовив Етеон.— Гонець каже, що Агамемнон вийшов у дім,— так каже й крамар,— а трохи перегода розійшлися й люди, не бачачи нічого цікавого. Потім Клітемнестра закликала їх усіх назад, вийшла до них і звернулася з промовою. Вона сказала, що увесь час дуже гарно жила із своїми сусідами і нема причин критись

від них і не вірити їм. Далі вона призналась, що допіру вбила свого чоловіка. Вони, мабуть, знали, що вона з Егістом жили вкупі перед богами,— якщо тільки боги помічали це — і вважали себе за чоловіка й жінку. Вона сумнівалася, чи повернеться коли Агамемнон. На її думку, він навряд чи повернувся б, бо він убив їхню дочку. І, як це легко зрозуміти, вона заприсягалася перед богами великою присягою вбити вбивцю своєї дитини. Вона хотіла, щоб люди зрозуміли її, що вона вбила Агамемнона з помсти за Іфігенію, а не для того, щоб далі любитися з Егістом. Це кохання постало як наслідок Агамемнонового вчинку. Клітемнестра призналась, що їй було важко виконати повинність помсти за свою дитину, бо Агамемнон був їй чоловік, і вона колись любила його. Вона призналась, що він розбив її вагання самим тим, що повернувся. Він бо привіз із собою Ксандру, що та стала йому коханкою. Тим то вона завела його в далекий куток дому, запропонувала відпочити і, коли зброю було знято, вбила його. Понята ревнощами — про що вона дуже шкодує — вона вбила й Ксандру. Цілком ясно тепер, сказала вона, що це друге вбивство було непотрібне, але важко думати про це в такий час. Перш за все вона хоче, щоб люди знали, що вона зробила це сама, без будь-чєї допомоги, а подруге — вона пишається цим і не вважає за потрібне виправдуватись. Тепер Егіст буде її законним другим чоловіком. Вона не хотіла, щоб він допомагав їй

вбивати Агамемнона, бо то була помста за дочку, а не за любовні справи. Егіст цілком невинний. Якщо хто й винний, то це вона, але вона гадає, що то не злочин, а спокута злочину. Гінець каже, що то була справжня промова,— провадив далі Етеон,— і на початку її прийнято було співчутливо. Розміркувавши ж, нарід почав думати, що вона намагається вигородити Егіста й хоче, щоб провина впала на ту, кого не може досягти помста. Гінець каже, що нарід буде на боці Ореста, якщо тому пощастить вбити Егіста. Коли ж ні, то, мабуть, нарід стоятиме за Клітемнестру, бо вона добре таки опанувала становище.

— Звичайно, вона опанувала становище,— сказала Гелена.— Вона, очевидно, давно склала і плана, і саму промову. Вона нічого не робить, не розваживши. Вона і вбила його. Я рада, що вона, принаймні, не ховається з цим.

— Не можу повірити цьому навіть тепер,— бідкався Менелай,— це ж далеко гірше, ніж я думав!

— І я теж,— сказала Гелена.— Але була готова до всього, що зробила б Клітемнестра. Я побиваюсь за тебе, Менелая, і за себе, немов ганьба за злочин моєї родички повинна впасти й на мене... Якби вона хотіла просто жити з Егістом, вона могла піти з ним і кинути Агамемнона. Але лишатись у його домі, їсти його хліб, користатись його добром, поділяючи все з тим негідником Егістом, а потім, коли Агамемнон повернувся, зу-

стріти його з удаваною радістю, обеззброїти, а тоді заколоти,— у цім вся Клітемнестра!

— Мене вражає, що ти так невблаганна до рідної сестри,— сказав Менелай.— Я, звичайно, почувую те саме, але чекав, що ти захищатимеш її.

— Маю свої причини,— сказала Гелена.

— Етеоне,— сказала Герміона,— як тобі здається, чи зможе Орест подолати сам Егіста?

— Я питав гінця й про це,— відповів Етеон,— але він нічого не може сказати. Про Егіста відомо небагато. Може він, сантиментальна тінь Клітемнестри, слабший з них двох, а може він є мозок і причина всього, що сталось. Дуже важко це сказати.

— Чи не думаєте ви, що вам слід поїхати допомогти йому, тату?— спитала Герміона.

— Я виїду зараз же: поки ми розмовляли, я це вирішив остаточно,— відповів Менелай.

— Куди ти вирушаєш?— спитала Гелена.

— Я поїду допомогти Орестові помститись на Егістові.

— І на Клітемнестрі?

— Боронь боже, ні!— сказав Менелай.— Ми віддамо її власному злочинному сумлінню. Але Егіст,— негідник, тим більше, що вона так енергійно його захищає! Ми подбаємо, щоб він заплатився за це. Я не забарюся й повернуся вчасно, щоб зустріти Пірра.

— Повертайся разом з Орестом,— попросила Гелена.— Весілля можна справити, не гаючись

більше. Шлюб Ореста з твоєю дочкою піднесе його в громадській думці й розважить бідного хлопця від жахних переживань.

— З весіллям можна зачекати,— сказав Менелай.

— Звичайно, можна,— сказала Гелена.— Ну, а тимчасом що ти зробиш, коли зустрінеш Клітемнестру оце тепер? Чи не буде тобі ніяково зустрітися з нею, якщо ти того самого дня вб'єш її коханого? і чи не буде тобі в дальшому ще ніяковіше? Ти мусів би обміркувати це всебічно, Менелаю. Тепер же я не настоюю, щоб ти уникав небезпеки чи смішного становища. Я думаю, що по смерті Агамемнона тобі доведеться, умовляючись про подробиці Герміоніного шлюбу, звернутись до Клітемнестри, як єдиної живої з батьків. Тим то, може, тобі буде розумніш ухилитись од цього вбивства, надто через те, що Орест, очевидно, може потерпіти від її гніву.

— Я зовсім цього не бачу,— сказала Герміона.— Тато не має права ухилитись од убивства, мамо! Він не зможе говорити з Клітемнестрою про мене, або про що інше й не думати про те, хто вбив Агамемнона. Йому неодмінно слід зараз же їхати й допомогти Орестові, а я можу вийти заміж і без згоди Клітемнестри. Нема потреби в будь-якій угоді з нею. По суті я й не бажаю її згоди! Я волю не мати з нею нічого спільного!

— Ти не повинна зневажати свою свекруху,— сказав Менелай.— Я радий, що ти так думаєш,

але тобі важко буде поладити з нею, коли відда-
сися за її сина. Знаєш, Герміоно, було б розумніш
обміркувати це становище. Орест подобається
мені тепер більш, ніж перше,— і все таке інше, але
в шлюбі доводиться зважати й на родичів. Шлюб—
це у всякій мірі громадська інституція. В мене
рішуче нема ніякої симпатії до Клітемнестри.

— Тату, невже ви йдете проти мене й проти Оре-
ста? — сказала Герміона.

— Звичайно, ні,— відповів Менелай,— але ти
сама бачиш, як усе складається. Я міг би влад-
нати цей шлюб через Агамемнона й затамувати
своє упередження проти його жінки, а тепер ця жінка
є голова дому. Це зовсім інша справа. Я не можу
вживати ніяких заходів, щоб видати свою дочку
за сина вбивці мого брата.

— Але ж і за сина вашого брата! — нагадала
Герміона.

— Все це дуже добре,— сказав Менелай,— але
я обмірковую цю справу з усіх боків. Чи не за-
лишити нам на деякий час розмови про шлюб?
Орест в усякім разі тепер дуже заклопотаний, і
нам нема куди поспішати.

— Я не можу кинути напризволяще Ореста,
коли ви це мені пропонуєте,— сказала Герміона.—
Я віддана йому, я заручена, я обіцялася йому...
Я ані трохи не змінила своїх думок. Якщо він хоче
взяти мене—я його. Я думала, що ви це знаєте,
тату, і хотіла б це зробити з вашого благосло-
вення... а в крайньому разі вийду заміж за Ореста

й так! Я хотіла б, щоб ви допомогли йому подолати Егіста, але він, мабуть, спроможеться зробити це й сам.

— Не думаю, щоб твої слова були цілком шанобливі,— зауважив Менелай.— Ти мусіла б слухатись батькових порад. Свого часу ми шанували старших!

— Я теж шаную старших,— сказала Герміона,— але ти порушуєш дане мені слово тільки тому, що Клітемнестра вбила Агамемнона. Мама взяла гору над тобою, хоч ти й не знаєш цього. Вона й її родина зіпсували б мені життя, якби я їм дозволила.

— Герміоно,— сказала Гелена,— так не розмовляють із батьком! Він має рацію— ти повинна бути поштива до батьків. Питання йде не про те, чи варті вони пошани; адже тебе ніхто не настановив на суддів! Питання полягає в тім, наскільки ти вихована, щоб уживати пошанливих висловів... Я хочу нагадати тобі, що цілком погоджуюсь на твій шлюб з Орестом. Я сперечалася з тобою тільки про побачення з Пірром. А тепер навіть і це мені байдуже. Про мене, виходь за Ореста, коли хочеш; розбирайтесь в усьому самі з батьком.

— Я дбатиму тільки про те,— сказав Менелай,— щоб припинити всю цю справу. Я поїду тепер, зроблю все можливе, щоб допомогти хлопцеві, а потім ми побачимо.

— Ти можеш припиняти, як ти кажеш,— сказала Герміона,— але я цілком шира, що нічого

не виграю від цього чекання. Я зважила все і почуваю, що належу Орестові, тим паче, що в нього тепер таке лихо.

— О, Герміоно, невже в тебе нема зовсім розуму? — спитала Гелена. — Твій батько допоможе тепер Орестові, а потім, якраз завдяки цій допомозі, весілля відбудеться цілком природно. Зачекаєш, сама побачиш.

— Нічого цього вона не побачить, — сказав Менелай, — нема потреби. Відношення цілком ясні. Якби я гадав, що це не так, я дав би Орестові волю діяти цілком самостійно. Нехай він не думає, що я відданий йому на все життя, як Герміона каже про себе, тільки через те, що пристаю до нього, аби помститись над убивцею мого брата.

IV

— Ти думаєш, він не поїде? — спитала Герміона.

— Я певен, що ні, — відповів Етеон.

— Мені неприємно думати про батька, як про боягуза, — сказала Герміона, — але важко пояснити, чому він лишився вдома. Не тільки бо небіж потребує убити його рідного брата, але й пристойність вимагає, щоб він на власні очі пересвідчився, що правосуддя виконано.

— Він не боягуз, принаймні, в звичайнім розумінні, — пояснив Етеон. — Твоя мати переконала його. Ти чула, як вона зробила це? Коли ледве вона почала домагатись, щоб він допоміг Орестові і тим прискорив твоє весілля, та нагадала, що йому

доведеться обмірковувати всі шлюбні подробиці з Клітемнестрою,— я вже й тоді знав, що не буде ні допомоги Орестові, ні весілля. Я не з відданих прихильників твоєї матері. Перш над усе і після всього — я вірний слуга твого батька. Але ти мушиш визнати, що вона дуже розумна жінка.

— Так це ж не причина, щоб батько не їхав! Він знає, що я можу влаштувати шлюб без його допомоги. Він, нарешті, може ігнорувати Клітемнестру, якщо це йому більше до вподоби.

— Сумніваюсь, щоб він міг ігнорувати її в своїй помсті,— сказав Етеон.— А чи не здається тобі, що твій батько й мати не хотіли підходити до цих подій з погляду твого шлюбу. То були тільки напівнатяки, яких вони не розвивали. По справедливості Клітемнестру слід би покарати за вбивство чоловіка. Твоя мати не хоче захищати Клітемнестру, але, звичайно, вона не хоче й щоб її власний чоловік убив її сестру. Це дуже важке становище. Орест, розуміється, не вб'є матері, так що, коли хто й повинен помститись на ній, так це Менелай. Але яке ж знялося б обурення, якби він, повернувшись додому, сказав нам, що дух Агамемнона цілком задоволено кров'ю вбивців — Клітемнестри й Егіста!.. Чи думаєш ти, що він і Гелена могли б після цього вигідно сидіти за столом і розмовляти про всі новини, що сталися без нього? Гелена говорить жорстокі речі про сестру, але Менелай знає, що краще йому не підносити руки на Клітемнестру.

— Етеоне, як ти думаєш, — Орест досить дужий, щоб змагатися з Егістом?

— Сам на сам — так, а коли Клітемнестра допомагатиме коханцеві, то Орестові треба бути обережним. Така спілка була не під силу навіть Агамемнонові. Інша річ, чому Менелай залишається тут. Мені здається, що коли вони й не зачеплять Клітемнестру особисто, то на неї не схоже, щоб вона не віддячила їм, втрутившись у сварку. Без сумніву вона з радістю вгромадить ножа в твого батька, коли той прийде з якими недобрими намірами щодо Егіста. Вони мусіли б перерізати раніш пельку їй, а тоді вже взятись до Егіста.

— Який ти кровожерний, Етеоне, — сказала Герміона. — Ти міг би бути другим Пірром, якби йшов його слідом.

— Здається, ти не хочеш сказати мені комплімента? — спитав Етеон. — Що тут знов за справа з Пірром?

— Він тварюка, — скрикнула Герміона. — Йому нічого не коштує вбивати жінок, ні шага!.. І якби він був на місці Ореста, я певна, що він швидше забив би Клітемнестру й пустив на волю Егіста.

— Можна сказати дещо на захист і цього погляду, бо по суті винна вона, — мовив Етеон. — До того ж вона — жінка.

— Через те її й треба помилувати, — зауважила Герміона.

— Я знаю, — сказав Етеон, — це останнє слово шляхетського поведження, але я не вірю в це.

Більшу частину злочинів на світі роблять жінки і, по-моєму, це легкодушність — милувати їх. Інакше вони завжди робитимуть так, як їм заманеться.

— Ти верзеш дурниці, Етеоне, і сам це знаєш. Життя жінки — це нескінчимий ланцюг прикростей і неприємностей... Важко бути жінкою, а чоловіки ще без міри погіршують їхню долю.

— Я зовсім не бачу цього, — відказав Етеон. — Скільки я міг спостерігати, жінкам подобаються чоловіки й всі їхні вчинки. Їм подобаються брутальні чоловіки, і вони кожного намагаються зробити таким. Коли жінка каже мені, що в неї важка доля, я говорю — „Ах, невже?“ — чи щось на зразок цього, і ми обоє вдоволені одне з одного... Це все вигадки!

— Хіба ти вважаєш за вигадку, ніби Пірр так погано ставився до Полуксени, що офірував її на могилі свого батька?

— Не гірше, ніж до чоловіків, яких убивав під час облоги Трої.

— Але ж вони могли захищатись!

— І вона теж.

— Жінки беззахисні перед чоловіками, — сказала Герміона.

— Хіба? А Клітемнестра?

— То — виняток і я не про неї говорю, — сказала Герміона.

— Це найсвіжіший випадок, — зауважив Етеон, — і він не без прецедентів. Всі жінки „баламутниці“.

— Не думаю, щоб Андромаха думала так,— мовила Герміона.— Пірр привіз її з собою як рабиню, і жінка, що була дружиною Гекторові, мусить терпіти бруталні пестощі цього вбивці. Кажуть, що вона ходить у тяжі.

— Хіба Андромаха каже, що його пестощі бруталні? — спитав Етеон.— Коли це для тебе важливе питання, ти мала була спитати її. Справді, тобі не слід говорити так про нього, доки ти не довідаєшся за все. Звідки ти знаєш, що він не подобається їй? Ти кажеш, що не хочеш виходити за Пірра, бо він погано поводитьсь з Андромахою? Мені здається, ти не багато розумієшся на жінках, Герміоно, і можу сказати, ти — цілковитий неук щодо чоловіків!.. Справжня причина, чому тобі не варто виходити за Пірра, це те, що Андромаха ревнуватиме тебе. Мабуть, вона зробила б з тобою так, як Клітемнестра з Касандрою.

— Ти знаєш про Андромаху не більше, ніж я,— сказала Герміона,— але й припустивши, що ти правий, я все ж повторю те, що сказала: жіноча доля — це тяжка доля, а що чоловіки поводяться з нами так низько, то ми втрачаємо до них усяку пошану.

— Це ж неможливо,— відповів Етеон.— Не можна поводитись із жінкою так погано, щоб утратити її пошану до себе, надто тоді, як маєш до неї хоч якийсь інтерес.

— Отже, ти, очевидно, думаєш, що жінка дуже щаслива і навіть глибоко улещена, коли хтось із

вашої дорогоцінної статі впадає коло неї, дурить її, а потім кидає? Це становить трагедію багатьох жінок, якби ви, чоловіки, і не хотіли відвертати свої очі від цього!

— Мені здається, що взагалі вони не люблять, коли їх кидають,— сказав Етеон,— власне аж доки їм подобається чоловік. А коли він набридає, то їм ніколи не здається, що він кинув їх швидко. Але взагалі, як я сказав, ви, жінки, любите увагу до себе! Щодо другого боку трагедії, яку ти, Герміоно, змалювала, то це все дурниці. Жінок ніколи не облящують! Я знаю, про що говорю. Вони хочуть чоловіків і чоловіки хочуть їх. Обоє беруть те, чого хочуть, і, скільки я розумію, чоловік бере гірше.

— Я не знала, що ти так не любиш жінок,— сказала Герміона.— Такий ти безжальний в почуттях. Я думала, що від досвіду стають ніжніші!..

— Я не жоножер,— сказав Етеон,— мені просто доводилось мати досвід і в тому, про що ти говориш. Ти не можеш сказати мені багато нового про жінок.

— Здається, ти ніколи не був одружений?!— зауважила Герміона.

— На твою думку, це значить, що я не повинен нічого знати про жінок?— сказав Етеон.— Це ж і є доказ моєї мудрости.

— О, все це добре тільки в жарт, Етеоне, але той факт, що ти віддалявся від нашої статі, не доводить, що ти розумієш наші почуття, наші

страждання, які витікають з поводження з ними чоловіків.

— Здається, мені треба говорити з тобою ясно, коли я хочу довести щось,— сказав Етеон.— Тільки я не певен, що подобатимусь тобі більше після того, як це скажу. Річ у тім, Герміоно, що я належу до старшого й брутальнішого покоління, яке ти зневажаєш. Моє поводження, поки старість не змусила мене стати за сторожа, було цілком чемне, як на наш час, але тобі — з твоїх слів — воно видавалось би брутальним. Я не уникав жінок. Ти не зрозуміла мене: я уникав шлюбу...

— О,— сказала Герміона.— На жаль, мушу сказати, що й тепер є багато чоловіків, що ведуть таке життя!

— Так, певна кількість чоловіків і кількість жінок з твоєї родини.

— Хіба ти не думаєш, що це погано?— спитала Герміона.— Мені завжди здавалося, що ти не ухвалюєш поведінки моєї матері.

— Звичайно, ні,— ствердив Етеон.— Щоб існувала громада, треба карати всякі порушення громадського ладу, але, кінець-кінцем, робити їх цілком природно. Мушу сказати тобі, Герміоно, що втеча твоєї матері не дуже мене здивувала,— жінка може зробити все. Мене зачепило тільки те, що твій батько простив її.

— Ти думав так і за твоїх буйних років,— спитала Герміона,— коли вчив дівчат поганих речей?

— Дурниці,— сказав Етеон,— нічого не можна навчити жінку, так! Я завжди так думав. Погане є погане, але в ньому є щось природне. Я сказав би, що мене треба було накарати, але не було накарано. А я був вартий кари.

— Мені не личить слухати такі розмови,— зауважила Герміона.— Я знала: є чоловіки, що думають, як і ти, але я раніш не зустрічала нікого з них. Я почуваю себе такою приниженою від усього цього. Я ж знала тебе з дитячих літ, і ти завжди був такий дбайливий до всіх нас! І от ти віриш у такі ненормальні речі. Я ніколи цього не думала.

— Спостереження над вашою родиною протягом останніх років змусило мене багато думати про мораль,— сказав Етеон.— Передніш я сприймав світ таким, яким він мені показувався, і робив те, що роблять інші чоловіки, якими я захоплювався. Не можу сказати, щоб сучасні життєві шляхи дуже змінилися або щоб вони призводили до кращого кінця. Я стою на тому, що жінки такі самісінькі, як були й за мого часу, і чоловіки також. Шкода, що їхню вдачу намагаються розуміти згідно з новими теоріями! Ну, от ти кажеш, що я неморальний і що тебе принижую слухати мене... Може. Але все ж, я думаю, це тобі цікаво, бо інакше ти не лишилася б і не слухала!.. Так робили жінки й давніш. Ти знаєш, як ми завжди робили після того, коли здобували місто. Твоє покоління вважає, що те — не культурно, але за

моєї молодости це вважалось за справедливий вчинок, і ніхто не скаржився. Ми вбивали чоловіків і брали жінок. Більшість жінок, яких я знав, я зустрічав за таких обставин. Ти думаєш, що така поведінка щодо жінок жорстока, правда? Ну, а я ніколи не зустрічав дівчини, що була б дуже проти цього: опір бував тільки формальний. Вони тікали, а ми їх ловили й тягли в якийсь затишний куточок; от і все, що треба було зробити. Я не бачу, що шлюб чимсь різниться від цього, за винятком хіба того, що доводиться довше упадати біля вас. Наше з ними поводження було цілком чесне для війни. Жінки наперед знали, що станеться з ними, коли їхню сторону буде переможено — вони вийдуть заміж за чужинців, але ці чужинці будуть кращі чоловіки, ніж їхні власні: Ахілл і дехто з молоді роблять інакше. Я чув — Хрізея була бранка, а він не мав з нею ніяких стосунків. Звичайно, він мав право робити з нею, як хотів, але я не бачу ніякої переваги в такій поведінці. У Пірра й Агамемнона старомодні погляди. Агамемнон був великий муж. Він зробив тільки одну помилку.

— Ну, Етеоне, за твоїми принципами, Паріс був правий?

— Не скажу, щоб він був неправий,— сказав Етеон,— коли він пішов на такий очайдушний ризик. Вони вбили його, як ти пригадуєш. Вся ця пригода була б не інша і за моїх часів, oprіч того тільки, що твоя мати не повернулася б.

— Чи не хочеш ти сказати, що тобі хотілося, щоб мій батько убив її?

— Траплялося й таке,— відповів Етеон.— Звичайно, трохи важко обмірковувати цю подію, особливо, коли твоя мати тут. Я далекий від того, щоб чинити змову на вбивство її, дарма, що я все ж не зовсім тямлю себе, і коли бачу її, мені здається, що я живу з покійницею.

— Але слухай, Етеоне, ти ж не хотів би, щоб Орест чи мій батько вбили Клітемнестру?

— Звичайно, не Орест. То було б блюзнірство убити власну матір! Якби вона була його дружина, то інша справа. Її мусів був убити Агамемнон!.. в цьому його помилка!.. Вона зрадила.

— А як же робити з чоловіками, що зраджують?— спитала Герміона.— Ти признався, що провадив життя, яке я мушу назвати поганим, розпусним і жорстоким, і ти ніколи не каюся; ти просто став надто старий для того. Хіба не природно, щоб якась жінка, яку ти кинув, убила тебе? Тоді покарано було б зразу обидві сторони.

— Це Клітемнестрова думка,— сказав Етеон.— Ця жінка була надто сучасна, беручи до уваги її вік.

— Вік!— сказала Герміона.— Ти вже одною ногою в могилі, Етеоне, а маєш найогидніші думки, які я будь-коли чула! Коли такий і Пірр, то стверджуються найгірші мої сподіванки щодо нього. Я рада, що належу до іншого покоління!

— Я хотіла б бачити Гелену,— сказала Харіта.

— Її нема вдома,— відповів Етеон.— Може, ти доручила б переказати їй щось?

— Нема вдома?— повторила Харіта.— Коли ж вона буває дома? Я хотіла бачити її особисто. Ти певний, що її нема? Її не було й того разу, як я її кликала. Мушу сказати, що це загострює відносини.

— Її напевне тепер нема вдома. Вона шкодуватиме, що розминулася з тобою.

— Хотіла б я упевнитись, що вона шкодуватиме,— мовила Харіта.— Твоя господиня зовсім недобре поводитьсь із своїми найкращими друзями.

— Їй буде прикро почути, що ти так думаєш про неї,— сказав Етеон.— Я перекажу їй твоє доручення зараз же, як вона повернеться.

— Не роби цього. Я дуже поважаю її — інакше я не була б тут, але мені неприємно, що я змарнувала час, прийшовши сюди. Ми допіру почули про нещасного Агамемнона, і я хотіла показати, що моє відношення до неї не зміниться, хоч що б сталося в її родині! На таку пору, як мені здавалося, вона б повинна бути вдома. Вона, гадаю, має звичку зникати в таких випадках. Ти не помічав чогось такого в ній?

— Дуже шкода, що марно забилась сюди,— сказав Етеон.— Вона складе належну ціну твоєму

підкуванню. А останнього часу вона була дуже заклопотана!

— Як же не бути їй заклопотаною, коли такі жахні події йдуть одна по одній. Я думаю, що родина на боці Агамемнона.

— Агамемном уже мертвий,— сказав Етеон.— Я не знаю, що ти розумієш, кажучи це?

— Ну, Агамемнон з Клітемнестрою сварились, правда ж?

— Я ніколи не чув, щоб вони сказали одне одному хоч одне прикре слово,— відповів Етеон.— Адже чоловік міг померти і не сварившись із своєю дружиною!

— Ти знаєш, що я розумію: він узнав, що Клітемнестра зрадила його.

— Ах, це!— протяг Етеон.— Так, я знаю про це; сумніваюсь тільки, чи знав це він. Він помер так раптово, що, напевне, вона не мала часу сказати йому цього.

— Він мусів знати все давніш,— зауважила Харіта.— Я чула, ніби він хотів її вбити, і цілком справедливо; але вона так голосно закричала, що для порятунку прибіг Егіст—і вони вдвох забили Агамемнона.

— Це було б правдиве оповідання, якби воно все так і сталось,— сказав Етеон.— Хто сказав тобі це?

— Воно вийшло манівцями з цього дому: один із ваших слуг сказав про це моему синові,— відповіла Харіта.— А я сподівалась дізнатись про все від Гелени!

— Вона зараз прийде,— запевнив Етеон,— я перекажу їй, що ти хотіла знати, чи то Агамемнон перший намагався вбити її сестру, чи то сестра випередила його і вбила Агамемнона.

— О, хіба це так сталось? Я не чула цієї новини. Хто приніс цю звістку, Етеоне?

— Дехто з друзів одвідали нас сьогодні ранком. Ми знаєм тільки одне, що Агамемнон помер недовзі по тому, як повернувся.

— Він мусів знати про її поведінку, і страшенно розлютився, правда?

— Ну, я не знаю цього,— сказав Етеон.— Я ніколи не спитувався дізнатись про це, ще коли він часто бував тут. Він був видатна людина; я завжди так думав. Його дружина була теж видатна — більш видатна, ніж вродлива.

— Так,— сказала Харіта,— а багато хто думають, ніби вона далеко вродливіша за Гелену! Ріжниця поміж ними між їхнім життям показує, наскільки випадкова слава й щастя людини. Кожен чув про вроду Гелени; мало хто знає про Клітемнестру. Гелена в найскандальніший спосіб жила з іншими мужчинами, і її чоловік взяв її назад — хіба це не дивно? Лиха ж поведінка Клітемнестри призвела до вбивства...

— Ти думаєш, що вона вбила його не обороняючись?

— Є багато підстав думати, що це зроблено з самооборони,— сказав Етеон,— тільки я не знаю, щоб будь-хто нападав на неї! Я не говорив, що

вона вбила Агамемнона. Він помер. Так я й сказав. Ти маєш ще які справи, що про них хотіла б переказати Гелені?

— Ні, я не маю ніяких інших справ,—відповіла Харіта.— Перекажи, їй що я одвідала її, звичайно... Етеоне, чи не здається тобі, що Менелай та його брат якось по-чудному думали про своїх же жінок?

— Вони мали виключних жінок,—сказав Етеон,—але я не знаю, на що ти натякаєш?

— Вони були на причуд легковірні — от що я власне маю на думці. Ти, значить, гадаєш — і я певна, що ніхто краще за тебе цього не знає,—що Агамемнон прийшов додому, нічого не підозрюючи? Це, справді, нова ідея.

— Ну, тут нема нічого дивного! Жінки й чоловіки, дійсно, мало знають одне про одне, навіть, коли вони вдома, і зовсім уже втрачають слід, коли одне з них відсутнє. Ти, наприклад, не знаєш, чи твій чоловік вірний тобі?

— Як смієш, ти Етеоне!? Я говоритиму про це з Менеласом! Ти забуваєш своє місце!.. Мій чоловік справді вірний.

— Я ладний повірити, що він не зраджує тебе,—погодився Етеон.— Я далєбі не хочу, щоб ти пішла додому і вбила його тільки на підставі мого зауваження. Звичайно, він вірний тобі. Я тільки зазначив, що ти не знаєш, вірний він тобі чи ні! Ти повинна зрозуміти, як сталося це з Агамемноном... він думав, що його дружина краща, ніж вона була в дійсності. Це, звичайно, помилка.

— Я не знаю, чому я розмовляю з тобою, Етеоне! Ти — нечемний и самовпевнений, я прийшла тільки до...

— Гелена буде шкодувати, що її не було вдома, — сказав Етеон. — Може б я прислав одну з дівчат по тебе над вечір? Тепер тепло буде йти.

— О, Етеоне, ти, певне, можеш сказати мені, що за людина та Адраста, яка ходить з Геленою?

— Вона Геленина особиста служниця і дуже гарна дівчина. Я сказав би, що Гелена любить її за вроду.

— Я розумію це. Кожен любить дивитись на дитячу вроду. Невже вона заслуговує на довір'я й безпечна... для чоловіків, звичайно?

— Безпечна! — повторив Етеон. — Я цього не сказав би. Вона напевне розіб'є далеко більше сердець, ніж хто інший, кого ти знала, після самої Гелени. Вона зачарувала й мене. Її всі люблять, навіть такі старі, як ми. Твій син дуже гарно про неї думає — він може дати тобі далеко докладніший звіт про неї, ніж я.

— Ти сказав мені найгірше. Це те, чого я боялась, Етеоне. Я не можу дозволити моему хлопчикові закохатись у таку дівчину! Я не можу!!

— Це сталось без твоєї допомоги, — сказав Етеон. — Він кохає її, а вона кохає його, і це у високій мірі щасливо для нього. Він не знайде іншої такої прекрасної дівчини, що покохала б його.

— Але ж вона не більше як служниця, — зауважила Харіта.

— Ну, а він і цього не вартий,— зауважив Етеон.— Він приємний хлопець, але зовсім нікчемний, і найкраще в ньому — це те, що вона думає про нього. Чого ж ти клопочешся? Хай вони живуть щасливо.

— Я певна, що вона завдасть йому великого клопоту,— сказала Харіта,— він недосвідчений, а вона не дурно жила з Геленою. У неї певні наміри щодо нього.

— Свого часу я бачив багато лихого,— мовив Етеон.— Гадають, що я теж брав у ньому участь, але я не досить добре розуміюсь на тій чортівні, щоб зрозуміти, як ця дівчина може призвести до біди твого хлопця? Коли б я відповідав за неї, я скорше міг би боятися твого хлопця. Але вона не може зробити йому ніякого лиха.

— Ні, може,— заперечила Харіта.— Вона може розбити йому життя; вона може одружити його з собою!

— Тут є трохи правди,— сказав Етеон,— і все ж цей шлюб не неминуче згубний. Він піде слідами свого батька і буде слухняний чоловік, а з такою жінкою він матиме всі підстави бути таким.

— Ти говориш так, ніби всю справу вже розв'язано.

— Це повинно бути швидко розв'язано,— ознайомив Етеон.— Ходять плітки, що вони вважають одне одного за чоловіка й жінку, а коли двоє молодики починають відчувати любов одне до одного, то по суті справа цим і розв'язується.

— Ти хочеш сказати, що вони вже й тепер живуть одне з одним?

— Я не міг би довести цього, — сказав Етеон, — але я думаю і ми всі погоджуємось, що Дамастор здобув собі дуже гарну дружину.

— Він... він... здобув!?. Це кажеш ти, ти!? Вона ніколи більше не побачить його!.. Я подбаю про це ще раніш, як скінчиться цей день! Я пошлю його в безпечне місце, доки він видужає!.. Я давно знала, що це скоїться, коли тільки дозволити Гелені робити все так, як їй заманеться. Менелай має нещастя відповідати за це. З усіх речей найгірша — заманити такого хлопця в дім, подібний до вашого!

— Слухай, це сильно сказано, коли ти розумієш, що говориш — застеріг Етеон. — Ніхто не заманював сюди твого сина! Я не міг не впускати його, хоч Гелена й звеліла мені зробити це. І мені здається, що ти зробиш зле, коли розлучиш їх. Хлопець закохався в неї й вибрав її, і може саме тепер йому не слід кидати її!.. Це було б непорядно з його боку.

— Дивіться, як пишаються в цім домі люди, розмовляючи зі мною про пристойність, — скрикнула Харіта. — Хіба ж було пристойно, що Гелена привела цю дівчину в мою господу й вирядила її на розмову з моїм сином у самий кінець саду? А вона це зробила, і вся ця справа почалася там, у мене перед очима! Хіба це пристойно?..

— Коли ти побачила, що їхнє кохання почалося в твоїм власнім домі, просто в тебе перед очима, —

сказав Етеон,— ти мусила знати про це все сама, повинна поділяти відповідальність за свого хлопця в усім, що він робить. Цей дім такий, яким він і повинен бути. Я людина надто старої вдачі, щоб схвалювати те, що оце трапилось, але я боронитиму цей дім в усіх основних проявах його життя! Молодь свого часу любить так, як це їй властиво, а старі люди забувають, що це було й з ними. Коли б ти відрядила хлопця тепер, я сказав би, що ти найгірша жінка, яку я зустрічав за свій довгий вік, і зустрічаю й тепер серед усіх шарів люду.

— Той час одійшов надто далеко,— сказала Харіта.— Коли мій чоловік почує, як ти розмовляєш зо мною, він поговорить про це з Менеласем.

— Він поговорить, коли я впушу його,— відказав Етеон,— або коли він навчиться пробиратись через приміщення для челяді.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

СМЕРТЬ І НАРОДЖЕННЯ

I

— Харіта прислала свого чоловіка поскаржитись на те, як ти говорив з нею, Етеоне,— сказав Менелай.— Мені дуже шкода признатись, але те, що цікавило мене останні дні, були не твої критичні зауваження. Цієї пори, коли, ти знаєш, яким важким тягаром лягли на мене події, ти міг би, здається, утриматись від сумнівної відважності в поведінці. Я сказав йому, що поговорю з тобою, але тепер, коли ти тут, я не знаю, що й сказати? Ти був мені слуга багато років. Ти був у господарстві людиною, яку я вважав за абсолютно пристойну. Але останні місяці твій язик завдає тобі багато клопоту. Ти сам розголосив деякі важливі розмови з Орестом, і, боронячи тебе, я мусів посваритися з моєю дружиною. Тепер прийшов наш кращий сусіда і каже, що ти сперечався з його дружиною. Що сталось, Етеоне? І що я повинен зробити з тобою?

— Нічого не сталось зі мною, Менелаю,— сказав воротар.— Нічого, окрім того, що я вже дуже

старий. Я певний, що вік не змінив істотно моєї вдачі, але коли ти думаєш інакше, тобі треба було б звільнити мене. В ті дні, коли ти був вдоволений з моєї поведінки, тільки звичайний потік мандрівників спинявся коло двору і лише нормальні події відбувалися в твоїй господі. Але ти маєш погодитись, що тепер до нас завітають незвичайні гості, ми дістаємо дивні вісті і все, що тут діється, є новина або здається новиною для погляду мого досвіду. Я сумніваюся, чи стали мої слова менш обережні і, напевне, пояснив би все це так само й сорок років тому, якби й тоді сталися такі, як тепер, події.

— Я не хочу, щоб ти посилався на свій вік,— сказав Менелай,— і не маю наміру звільняти тебе. Я дуже добре знаю, що не можу ні ким замінити тебе в твоїй теперішній службі. Молодша челядь тепер є тільки челядь, вона не відчуває родинного зв'язку. Нема чого й казати, наскільки ти мені потрібний і як багато думаю я про тебе. Коли на тебе скаржаться, ти мусиш бачити, як я ціную тебе. Люди критикують мій дім надто вже багато. Смерть мого брата викличе ще більш балачок. Коли б я не поважав тебе так високо, я вирядив би тебе без найменшого вагання. А натомість, я питаю тебе віч-на-віч, що зробив би ти, будши на моїм місці?

— На твоїм місці будши,— відповів Етеон,— я почав би з того, що точно виклав би все, що казала Харіта, скаржучись на мене.

— Її чоловік, а не Харіта,— поправив Менелай.

— О, то я знаю! — мовив воротар.

— Він каже, що ти образив його дружину, коли та прийшла одвідати Гелену. Поперше, ти не дозволив їй увійти. Потім ти відповів на її запитання досить саркастично. І на довершення ти ніби казав їй, що вона — найгірша жінка, яку будь-коли зустрівач, а тобі, мовляв, доводилось бачити незвичайні випадки підлоти.

— Тут більше правди, ніж можна було сподіватись від розлюченої жінки,— схвалив Етеон,— надто, коли це переказав її чоловік, який сам знає лише те, що чув од неї! Вона спитала мене, чи дома Гелена, я відповів, що нема... А вона тлумачить це так, ніби я не пустив її в дім?! Фактично, її правда! Гелена звеліла мені казати, що її нема вдома, коли хтонебудь навідається, і наказала мені дивитись, щоб Харіта не переступила й порога, а Харіта в деякій мірі відчула це. Вона сказала, що завжденна відсутність Гелени починає здаватись їй підозрілою. Я робив те, що мені було звелено робити, Менелаю, і робив дуже сумлінно — дарма, що я невеликий прихильник твоєї дружини, і її накази не так мені вже й приємні.

— Коли Гелена не хотіла бачити Харіту,— сказав Менелай,— тебе, справді, нема за що лаяти. Але чому Гелена не хотіла бачити її? вона не пояснила тобі?

— Так,— сказав Етеон,— вона сказала, що їй не під силу були б розмови з цікавими сусідами про

смерть твого брата, та участь у цьому її сестри. А вона була певна, що Харіта з'явиться зараз же, скоро цю чутку поширяться.

— Гм,— міркував Менелай.— Це її бажання по-таїться викликає довір'я до неї. Вона, здається, знає Харіту!

— Вона знає її жіночу вдачу. В усякім разі, я сумніваюсь, щоб вона хотіла бачити Харіту,— відповів Етеон.— На мою думку, вона скористалася з убивства, як з приводу, щоб не бачитись довгий час із Харітою. Вона давала мені такі накази й давніш, але з інших причин. А ця причина — далеко краща за ті.

— Інтересно мені, що сталося між ними!— сказав Менелай.— Вони завжди були подруги, і Харіта з тих жінок, що товаришування Гелени з нею мені подобалось: дуже певна, розумна й цілком надійна особа!

— Гелена ніколи не ділилася зо мною своїми думками про Харіту,— сказав воротар,— але мені здається, навряд, чи вона вважає її за чудову й надійну людину.

— Що ж вона думає про неї?

— Вона сказала якимось, що Харіта дуже поважна.

— О,— вигукнув Менелай.

— Але вона розуміє це, не як комплімент,— вів далі Етеон.— Вона розуміє це так, що Харіта липне до умовних звичаїв.

— Ну, на наші дні це досить похвально,— сказав Менелай.— А чого ж хоче та жінка?

— Яка?

— Моя дружина.

— Про це саме й я спитав тебе, коли ти прибув додому,— сказав Етеон.— А ти на мене розсердився. Ну, коли ти скажеш мені як до...

— Та ми ухилились від мети,— не відповів Менелай.— Ти спершу поясни причини скарги на тебе. Як це ти дозволив собі саркастичні зауваження?

— Так, я це казав,— не заперечував Етеон.— Жінка відмовилась відходити. Вона сама шукала скандалу зі мною, якби ніхто інший не заговорив до неї. Я кілька разів привітав її цілком чемно, але вона липла, наче та п'явка. Хоч намагався я дати їй вичерпні пояснення, вона в'язла з питаннями, і я, признатись, відповів їй трохи гостро.

— А ти пригадуєш щонебудь з того, що ти казав?

— Не пам'ятаю тепер. Пригадую, що відгризався. А так, вона хотіла знати, чи не нападав Агамемнон на Клітемнестру та чи не забила його Клітемнестра, захищаючись. Пригадую теж, як сказав, що передам це питання Гелені, скоро та повернеться. Вона ж повинна знати, чи чоловік її сестри пробував убити, чи жінка сама забила свого чоловіка! Щось подібне до цього. Пригадую, як неприємно звернула на мене Харіта.

— Це вже звучить нахабно, і я певний, що це далеко м'якше, ніж ти сказав у дійсності!

— Менелая, що подумав би ти про мою поведінку, якби я спускав з сусідами поголоски про тебе та твоїх рідних? Що я думаю про Клітем-

нестру та про твою дружину — то моя особиста справа; сподіваюсь, ти погодишся зі мною. Говорити про це з Харітою — ані трохи не мій обов'язок. Вона хотіла поплескати язиком. Я не міг здихатись її. Звісно, вона була невдоволена моїми дипломатичними відповідями. Я міг би уникнути її неласки, тільки розповівши їй новини. Сподіваюсь, ти сказав її чоловікові, що його дружина не зовсім добре робить, розпитуючи про твої справи вголос. Я починаю думати, що Гелена була дуже великодушна, коли назвала її поважною!..

— Ну, тепер щодо третьої скарги,— мовив Менелай.— Я хотів би покінчити з цим, бо в нас є багато іншого, про що слід поговорити. Чи називав ти її найгіршою жінкою, яку будь-коли зустрів?

— Я сказав би, що вона така і є,— відповів Етеон,— але я дав їй змогу викрутитися з цього стану. Вона сказала, що вирядить свого хлопця кудись, де він не огидить себе поганими звичаями цього дому. А я відповів, що коли вона одрізнить його від Адрасти тепер, вона буде найгірша жінка, яку я будь-коли зустрічав,— і додав, що маю в цій справі багатий досвід.

— Але чому вона говорила, що вирядить свого хлопця далі від мого дому?— спитав Менелай.— Він же тут не живе?

— Він не живе тут? Та це єдине місце, де він живе!

— Що значить — „тут живе“?

— Він може бути тут щохвилини,— сказав Етеон.— Гелена звеліла мені не впускати його, але затримати його не можна, хіба що круг маєтку буде мур футів на п'ятдесят заввишки.

— Це найскладніша справа з усіх, про які я будь-коли чув,— сказав Менелай.— Мій дім, здається, перебуває в стані облоги. Мусимо з самолюбства відпихнути від себе родину Харіти. Чому Гелена не хоче пускати хлопця?

— Через Адрасту.

— Про що ти кажеш? А-а, тепер пригадую... Гелена боялась, що дівчина може закохатись у нього!

— Була деяка небезпека цього,— погодився Етеон.

— А ти гадаєш, що ця небезпека вже минула? — звідався Менелай.

— Ні, ні! — сказав воротар,— так воно й сталось. Вона матиме дитину від нього.

— Милосердні боги! — згукнув Менелай.— В моїй господі! Дитина!.. я називаю це образою!.. Чи є хоч одна душа в будинку, на яку не впаде це безчестя? Я називаю такий вчинок абсолютно нечесним! Невже Гелена не могла цього спинити?

— Вона хотіла досягти цього, пробуючи не пускати хлопця,— сказав Етеон.— Але ти ж знаєш, Менелаю, що то значить, коли двоє молодиків покохаються! З тобою це теж колись було.

— Ніколи! — заперечив Менелай.— Ніколи нічого подібного! Я не розумію таких поглядів, хоч знаю —

де в кого вони єсть... Коли це правда, я питаю, що ж тоді кривда?

— Якби вони були одружені і дружина втекла б з іншим чоловіком, я назвав би це кривдою,— сказав Етеон.— І коли б чоловік простив її та взяв назад, чи взяв її назад, не простивши,— я називаю це кривдою, або, принаймні, серйозною помилкою. Ці двоє молодиків закохані і жаден з них не має нічого поза цією любов'ю. Я турбувався про Ореста та Герміону, боячись, що й вони можуть накоїти того самого. Власне, я менше думав про Ореста, бо за нього я не відповідав. З дівчиною ж такого знатного роду, як Герміона, про яку ти звелів особливо піклуватися, це було б серйозно. Але хотів би знати, яке лихо сталось, коли ті двоє молодиків зробили природну річ? Гелені це не подобається, бо вона думає, що Дамастор не зовсім підходить для дівчини. Харіта ж гнівається тому, що вважає, ніби дівчина не зовсім підходить до Дамастора. Я швидше став би на бік Гелени, але, в дійсності, вони обидві не праві.

— І дівчина ходить уже не порожня в моїм домі!

— Так! А Харіта виряджає хлопця геть, аби він не міг одружитись із дівчиною, і, навіть, хоч би випадково побачити свою власну дитину,— закінчив Етеон.— Я вважаю це за непотрібну підлоту!

— Я мушу обміркувати, що його робити з усім цим,— сказав Менелай.

— Робити нема чого — треба чекати!

— Е ні, дещо треба й зробити,— настоював Менелай.— Дитина може народитись і десь - інде. Треба, щоб, хоч на який час у моїм домі не було нового скандалу, бо мені огидно й думати, яке вражіння ця подія справить на мою дочку. Та повернімось до тебе, Етеоне. Є ще одна скарга на тебе, і твої вільні думки про Адрасту стоять у тіснім зв'язку з нею. Ти нещодавно розмовляв з Герміоною. Не можу повірити, щоб ти сказав їй ті речі, про які вона розповіла мені, і разом із тим я цілком вірю її словам. Мова мовиться, звичайно, про статеве питання. Ти сказав їй про незаконну поведінку, якою чоловіки ваблять жінок, запевняв, ніби чоловіки мають успіх тому, що жінки пристають на це, і на доказ цього ти розповів їй про свої власні каверзи в молодості?.. Герміона каже, що то була найпереконливіша розмова, яку вона будь-коли чула, і ця розмова глибоко вразила її!

— Я розповів їй, як ми звикли поводитися з жінками на війні,— сказав Етеон,— і додав дуже обережно, що жінкам це радше подобається. Я не сказав би, що це було зовсім необережно або невірною.

— Та не кажуть же такої правди молодим дівчатам у наші дні, Етеоне! Герміона жила дуже відлюдно, і я хотів би, щоб вона не знала цього, скільки можна довше!..

— Ну, знаєш, Менелаю, це звучить сильно! Хіба я не хвалився тобі, коли ти повернувся додому, що Герміона захоплена новими ідеями? І хіба не пока-

зав ти, що й тобі самому вони подобаються? Ти зауважив, що її розум — то витвір пізнішого часу. Я ж ріс брутальної доби, які ти й сам можеш пригадати, коли спробуєш. Ти вважаєш, що Герміона належить до періоду, коли дітей знаходили в капусті? Ні, це не так! На той час, коли вона народилася, припадає знову доба грубости, а інтелектуальні й моральні погляди з свідомістю своїх обов'язків завмирають. Це — не здорово і мені не подобається. Здорова людина повинна знати, що таке стать : це не є справа для всяких міркувань... Тепер ти можеш зрозуміти, як міг я обговорювати цю справу з твоєю відлюдно-вихованою дочкою. Вона довела це на самій собі, кажучи про Пірра. Вона сказала, що Пірр був тварина в поведженні з жінками, і навела приклад, нагадавши, що він жив з Андромахою. Ти бачиш, що її цікавить? Вона була цілком певна, що звичайно чоловіки по суті погані і спокушають жінок. Вона, очевидно, дуже багато думала про це, і вірить усім сучасним вигадкам. Звідки прийшли їй ці ідеї — не знаю; тільки напевне не від мене! Я міг би їй сказати далеко більше, ніж сказав. Але я не лише не винен у нескромності, а, навпаки, я дивую з своєї стриманости. Я говорив з нею тільки про брутальне, як вона називає вчинки людей на війні; наприклад, про відносини Аякса та Ксандри, які ти сам не вважав за погані. Я ніколи й не згадував, як жінки поводяться підчас миру! Я ніколи не говорив їй, що коли б інтересний мужчина приймав

усі ті заклики, які роблять пристойні жінки, то в нього залишилось би дуже мало часу для самого себе! Я просто сказав, що єдине, хто міг би свідчити про грубість Пірра, це жінки, яких він спокусив; і що, напевне, коли тільки натура людська не змінилась, вони віддані йому. Це майже все, що я сказав; хіба що навів ще кілька прикладів з мого власного досвіду!

— Чудно,— здивувався Менелай.— Гелена говорила те ж саме, коли я якось спитав її. Хотілось би мені знати, невже це моя дружина втовкмачила ці думки нашій дитині?

— Я не думаю, щоб твоя дружина сказала їй, що Пірр є тварина,— заперечив Етеон.— Коли вона сказала їй те, що я допіру передав тобі, то вона єдина жінка, про яку я будь-коли чув, що повелася чесно в такій справі. Але ми з Герміоною, як ти пригадуєш, говорили про Ореста ще до того, як ти повернувся додому, і в неї тоді починали зароджуватися ці думки. Тепер уже запізно шукати невинности, яку тобі охота знайти в неї, Менелаю! Всі хочуть знати про все, принаймні, розмовляти про все... До того, коли в Герміоні безпосередньо їй не було таких думок, то вона дістала їх від Ореста. Я говорив тобі, що вплив його на неї — поганий.

— В твоїй логіці я вбачаю помилку,— сказав Менелай.— Коли вважати за нормальне, що ти цілком одверто говорив з молодою дівчиною, чому б тобі не визнати за правильне те, що й

Орест був одвертий у цих справах? Орест мусів би тобі подобатись. Він людина тобі під мислі!

— Мені він зовсім не подобається,— відповів Етеон.— Коли я розмовляю з Герміоною, чи будь з ким іншим, я прагну сказати все, про що дізнався з досвіду. Тут єсть елемент з життя. Мені здається, це й захопило Герміону. Коли я кажу про жінку — а я був близький з багатьма, Герміона вважає мене за розпутника. А коли *Орест*, не мавши жадного досвіду каже про те саме, Герміона вважає його за мудреця. Нісенітниця! Повір моєму слову, Менелаю, в Ореста брудна уява, а вдача в нього небезпечна! Я припускаю, що він щирий, але це кінець-кінцем призводить до того самого. Такі люди, як він, хочуть говорити про все, не знаючи нічого. Коли людина живе, як свята, і думки в неї святі, я перший скажу, що вона свята. Але коли вона плекає думки, які не мають жадного відношення до її життя, тоді я не вірю тому життю. Найголовніше — це бути суцільною натурою. Я підозрюю де в чім Ореста й Харіту, навіть, признатись,— і твою дочку.

— Якби не різниця в голосі та в рисах обличчя, я міг би подумати, що це розмовляє зо мною Гелена. Я ніколи не думав, що ти поділяєш її думки про життя!

— Сподіваюсь, що не поділяю,— сказав Етеон.— Твоя дружина — зовсім не мій ідеал. Я обвинувачую її майже в усіх наших теперішніх неприємностях.

— Подобається вона тобі чи ні, але говориш ти точнісінько, як вона, цебто, кажеш приблизно те, що й вона... Ти ж знаєш, що вона стоїть за щирість, а все життя її переплетено любощами. Ти теж стоїш за щирість, і, очевидно, оповідання про твоє неморальне минуле засмутили мою дочку. Я починаю розуміти, до чого призводить щирість.

— Скільки це стосується мене, то тільки до кращого,— сказав Етеон.— Але ти не розумієш своєї дружини. Мені прикро це говорити, але вона занадто розумна для тебе. Те, як вона перешкоджала тобі податись допомагати Орестові, було одною з найцікавіших речей, що я будь-коли бачив. Один чи два натяки на Клітемнестру і на незручність шлюбу, коли б ти взяв участь у покаранні її коханця,— і ти зразу ж полишив намір помститись за свого брата! Потім ще один чи два натяки про убивцю твого брата та про шлюб твоєї дочки— і ось ти вже проти цього шлюбу... Ця жінка може зробити все, що хоче. Доки ви живете, вона завжди обкрутить тебе круг свого мизинного пальця. Ось проти яких її вчинків я заперечую,— вона завжди хоче, щоб усі вважали, що ніхто, як вона, не має рації!.. Більшості жінок властива ця риса, але в неї це справжнє мистецтво. Мені здається, вона примусила Пріама думати, ніби в тім, що вона прибула до Трої, була велика жертва з її боку, і що те місто дечим зобов'язане. Мені вона нічого не каже— здається, вона догадується, що я не люблю

II,— але коли той її незвичайний погляд вона втоплює на мене, я почуваю, що вона ладна простити мене, якби я попросив у неї пробачення.

— Простити тебе, за що? — здивувався Менелай.

— Справді. За що? — спитав Етеон.— я нічого не зробив лихого, скільки я знаю. Але така вже властивість твоєї дружини. Вона дуже обурена Клітемнестрою, яка недосить порядно поведилась і проти Харіти, бо та дотримується надто старовинної моралі.

— Так,— сказав Менелай.— Вона не любить Ореста з-за його родини, але й не відпускає тієї дівчини Адрасти; а тепер Адраста збезчестила себе.

— Мені здається, в цих двох випадках я згодний з Геленою,— сказав Етеон.— Я сам не люблю Ореста; а Адраста — дуже вродлива дівчина, одна з найвродливіших жінок, які живуть і жили!

— Ну, мені з нею не доведеться стрічатись,— сказав Менелай.— Я бачив її в домі, але я ніколи не звертаю уваги на жіночу челядь. Тепер же я виряджу її геть і боронитиму дім якнайретельніш від цього останнього скандалу. Куди б мені її краще відрядити, Етеоне?

— Я передав би Гелені цю справу,— порадив Етеон.— Вона знає найкращі місця.

— Але Гелена не захоче її вирядити,— мовив Менелай.— Буде цілком схоже на неї, коли вона залишить дівчину тут і зробить з неї героїню.

— Дуже можливо,— погодився Етеон.— За моєї молодости чоловіки суворо поводитись із жінками,

надто із своїми дружинами. Вони просто казали їм, що ті повинні робити і чого не повинні, а за неслухнянство били. Коли Герміона не заперечуватиме, ти б міг спробувати цю методу на Гелені. І я не раю тобі вживати без дозволу дружини будь-яких заходів щодо Адрасти, хіба що ти зважишся відродити цей стародавній спосіб переконання.

— Я поговорю про це з Геленою і виряджу дівчину звідси,— сказав Менелай.— Дякую тобі за твої турботи, Етеоне, але я можу ще сам порядкувати в своїм домі. Мені не потрібно твоїх порад про те, як мені треба дисциплінувати дружину. Ти побачиш, що Адраста піде.

— Я сумніваюсь, щоб я взагалі був тобі потрібний,— сказав Етеон.— Я хотів би одійти, скоро ти знайдеш іншого воротаря.

— Як? ти хочеш одійти? — спитав Менелай.

— Так.

— Я не можу відпустити тебе, доки вся ця справа з Орестом не скінчиться,— одмовив Менелай.— Не квапся. Я скажу Харітиному чоловікові, що ти перепросив передо мною, що це задовольнило мене, і що я гарантую твою чемність на майбутнє. Я стежитиму, щоб Герміона не провадила з тобою приватних розмов. Коли Орест повернеться, скажеш мені остаточно, чи залишаєшся ти за воротаря. Я був би радий, коли б ти лишився. Мені бракуватиме наших принагідних суперечок,— я звик до них за стільки років! Ти тепер майже єдина людина, з якою я можу... ну, годі!

Менелай виглядав засмучено. Може, в наслідок хатніх турбот, а може, тому, що йому треба було показати здатність примусити Гелену робити те, чого він хоче. Та хоч які б були причини, він у кожному разі виглядав збентеженим і постарілим. Він багато разів сходив униз і піднімався вгору, не набравшись, проте, потрібної йому впевненості. Гелена, здавалося, готувала якусь штуку й мала такий вираз, ніби її щось тішить... Ніколи не була вона вродливіша!

— Я хотів би поговорити з тобою в двох справах,— сказав Менелай.— Одна з них, я гадаю, буде тобі приємна: Пірр прийняв твоє запрошення.

— Твоє запрошення! — поправила Гелена.

— Ну, то маловажно. Він прийняв запрошення й незабаром буде тут. Тепер він, напевне, в дорозі. Сподіваюсь, ти вдоволена?

— Чим саме?

— Вийшло ж на твоє, справді? Саме слушний час, щоб розважати його нашими хатніми справами.

— Кращого часу не могло б і бути,— відмовила Гелена.

Менелай пройшовся ще вгору та вниз. Далі він спинився перед Геленою, ніби хотів висловити їй свою думку, потім передумав і знову став ходити. Здавалось, що Гелені стало трохи шкода його.

— Ти пам'ятаєш, Менелаю, що ти сам запросив Пірра навіть всупереч моєму бажанню? Правда,

я хотіла, щоб він приїхав, і навіть сподівалась, що Герміона й він зацікавляться одне одним. Коли ти збив мене в цій думці, я задовольнилась тим тільки, щоб Герміона зустрілась із ним, навіть, буди заручена з Орестом. Але, побачивши, як важко, майже неможливо прийняти його з належною гостинністю, я прохала тебе відкласти цю візиту. Ти не хотів послухатись мене, а тепер тобі неприємно, що він приїздить!.. А втім, я зроблю все, що можна, аби розважити його,— та він, напевне, і не житиме тут довго.

— Навпаки,— сказав Менелай,— коли ти подбаєш, щоб ушанувати його якнайкраще, він, напевне, ніколи не покине нашого дому. Саме цього я й боявся увесь час! Я думаю, що тобі краще триматись якомога осторонь; може, і Герміоні теж... Я шануватиму його сам! Що більше знайомлюсь я з людьми молодшої генерації, то менше хотів би бачити свою дочку з ними. Я вшаную його сам, і, мені здається, він швидко поїде додому. Недавня трагедія, в якій брала участь і твоя сестра, прислужиться як привід, щоб і тобі самій пожити насамоті.

Гелена посміхнулась, а Менелай знову заходився бігати сходами.

— Самотіти мені? нехай так. Але при чому ж тут Герміона? Вона й так занадто довго жила самотньо. Метою цього гостювання, що, здається, так бентежить тебе, було просто бажання дати дівчині змогу ширше спізнати світ, поширити

її знайомство поза межі цього маленького міста. Я маю певність, що навіть за моєї відсутности ти врятуєш її від будь-якої небезпеки, що може статись після кількох розмов з Пірром.

— Цілком вірно,— погодився Менелай,— але я передбачаю неприємні можливості. Коли б Герміона випадково закохалась у нього тепер, Орест міг би подумати, що я викликав Пірра саме з цих міркувань.

— Ну, ти ж можеш покласти провину на мене,— зауважила Гелена.

— Але Орест в усякім разі розгнівається, коли я заявлю, що йому не можна буде одружитись з Герміоною,— сказав Менелай,— а я хочу обміркувати це з іншого боку — принципового. Моя дочка не може одружитися з сином жінки, яка вбила свого чоловіка. Коли Орест почує, що я хочу віддати Герміону за Пірра, він скаже, що моя причина до вбивства є тільки хитрість для того, щоб зламати обіцянку і вибрати собі кращого зятя.

— Я не розумію, чому ти повинен боятись, що Орест так подумає? — сказала Гелена. Кінець-кінцем, Герміона ж не належить йому! Вона ні чим не підтримує його намірів одружитись, коли дійсно він бажає одружитися з нею. Ти подумав про це? Герміона бажає його, але в нас із тобою нема підстав думати, що й він так само до неї ставиться. Ушануй Пірра так, ніби Орест і зовсім не існував. Це буде чемний і єдиний спосіб триматися з самоповагою.

— Я шкодую, що покликав Пірра,— сказав Менелай.— Ти думаєш, тепер уже запізно відрочити його візиту?

— А чи встигне посланець прибути до нього раніш, ніж він вирушить, або хутко по тому? — поспитала Гелена.— Не личить йому повертатись назад від наших воріт. Коли ти міг би переказати йому, що твій брат помер, і що моя сестра вбила його, Пірр в усякім разі не захотів би сюди прибути, і легко зрозумів би, чому не можемо його прийняти.

— Я так і зроблю,— зрадів Менелай.— Я ніколи не хотів його бачити, і тепер ще не пізно це зробити, коли тільки посланець поквапиться... Тепер, тут іще інша справа, Гелено. Я чув, що одна з твоїх дівчат у нашій господі поводила себе дуже погано.

— Таких у мене, скільки я знаю, нема,— відповіла Гелена.

— Ну... як там її звати? — Адраста,— з нею трапилась біда?

— А, ти це називаєш поганою поведінкою,— мовила Гелена.— Біда — було б принагідніше слово! Вельми поважний молодик з сусідів закохався був у неї.

— Це Дамастор, здається? Ти якось говорила мені про нього.

— Так,— ствердила Гелена,— це Дамастор.

— Я завжди думав, що він дуже пристойний хлопець, і не уявляв навіть, що він може зробити щось непорядне.

— Він не зробив безпосередньо, але в нього вдосталь того, що ти можеш назвати негативними чеснотами. Він, як я сказала, закохався в Адрасту, переконав її споріднені душі, запрягався на вічну вірність і обіцяв одружитися. Дуже стара історія! Він і справді цього хотів, бо він — не поганий хлопець. Але його мати одвела його від біди, як це вона каже, і він сам погодився піти на заслання. Просто кажучи, Адрасту кинуто.

— А ти хочеш, щоб вона жила з ним?

— В неї незабаром буде дитина. Я намагаюся підбадьорити її всім, чим тільки можу. Вона й сама ледве чи не дитина. Я хочу, щоб вона уникла цієї завчасної жорстокости.

— Я хочу, щоб вона дала спокій цьому хлопцеві, — сказав Менелай. — Ти хіба не знаєш, що цей скандал іде й далі?

— Який саме?

— Скандал, — сказав Менелай, — звичайне тобі слово. Зневажена жінка, що служила в моїм домі, збезчестила себе з сином мого старого приятеля й сусіда. Тепер не час для нового скандалу. Так моя добра слава не витримає!

І він знову забігав, а Гелена з саду дивилась у слід йому, ніби його зовсім не було перед нею.

— Ти питаєш, чи я знала, що це сталося, — почала вона. — Я знала, що вони були закохані, і, коли пригадуєш, казала тобі, що боялася за лихий кінець. Я радила Адрасту не розкривати свого серця Дамасторові, коли вона може стримати себе. Вона

не могла стриматись. Хлопець не втік би, коли б його не примусила до того мати. На мою думку, Харіта зробила скандально. Коли б вона не встряла в цю справу, було б тільки нерозважне одруження. Через її втручання це є потаємна любовна пригода й незаконна дитина.

— Добрі боги! Хіба вже є дитина? — скрикнув Менелай.

— Ні, ще, — відповіла Гелена.

— Доки ще не пізно, ми одішлемо дівчину в якенебудь місце, де дитина може народитись без нашого втручання. А по тому підтримуватиму їх, доки вони будуть там. Можеш ти запропонувати будь-яке місце?

— Ніякого, — сказала Гелена, — та цього й не потрібно. Тут найзручніше місце, яке я тільки знаю.

— Мені здається, ти не зрозуміла мене, — сказав Менелай.

— Може й не зрозуміла, — погодилась Гелена. — Мені здавалось, що ти спитав мене, чи я не знаю такого місця, де дитина могла б народитись так, щоб ми не втручались у цю справу? Такого місця нема. Я відповідаю за Адрасту, і від мене вона може вимагати заспокоєння й допомоги, надто тепер, коли вона в розпачі від того, що Дамастор кинув її. В звичайнім розумінні, я трохи заплутана в цю справу. Та й ти також, я сказала б.

— Ти ніколи за все своє життя, не помилялась так, як оце тепер, — сказав Менелай. — На мені не лежить жадної відповідальності в цій справі,

і я знаю, чого хочу, коли кажу, що дитина не повинна народитись у цім домі. Це буде не дуже корисно для Герміони, коли вона стане при зви чаюватись до таких подій. Вона вже й тепер надто захоплена передовими ідеями і тому її оточення має бути більш - менш нормальне.

— Коли б Герміоні довелось поговорити з Адрастою,— сказала Гелена,— вона не знайшла б у словах бідної дівчини охоти до поганих учинків, ні нахилу до непристойної поведінки. Вона могла б навіть навчитися від неї зовсім уникати кохання й не вірити теперішнім мужчинам.

— Ти думаєш перш за все про Адрасту,— до-рікнув Менелай,— а в мене на думці Герміона! Нашій дочці личить жити в спокійному й поваж-ному домі...

— Добре, що ти не підтримуєш більше Ореста,— сказала Гелена.

— ... В цілком пристойнім домі і з деякою долею того, що звичайно вважають за невинність. Шкідливо наводити увагу молодої дівчини на брудні факти життя. Вони дуже швидко виявля-ються самі собою. Мені шкода, але Адраста му-сить вийти. Це велике лихо!

— Дуже! — сказала Гелена.

Менелай спинився на яку хвилинку й зиркнув на неї.

— Ну,— мовив він,— мені неприємно було го-ворити про це, і я радий, що ти цьому не пе-речиш.

Гелена дуже пильно глянула на нього.

— Як могла б я перечити тобі,— сказала вона,— в якомунебудь поважному і чесному намірі? Мені здається, що Адраста мусить зостатись.

— Я щойно і найрішучіше сказав тобі, що вона не зостанеться.

— Я певна, що ти передумаєш,— сказала Гелена.— В мене цілковите довір'я до тебе.

— Ні,— сказав Менелай,— в інших випадках я поступався тобі, але цього разу не можу. Я твердо вирішив.

— Невже? — спитала Гелена.

— Так, я сказав! — відповів її чоловік.

— Ну, тоді, значить, все рівно, що ти так вирішив,— зрезюмувала дружина.

— Я радий, що ти дивишся на це, як і я. Я так і думав.

— Ти нічого подібного не думав, Менелаю,— сказала Гелена.— Ти знав, що я ніколи не погоджусь відрядити звідси дівчину, і я ніколи на це не пристану. Доки я буду в цім домі, Адраста житиме тут.

Менелай не хотів поняти віри власним очам... Вона глузувала з нього!

— Коли ти будеш мене сердити,— сказав він,— то я звелю винести цю дівчину і викинути її на вулицю!

— Я зовсім не хочу тебе сердити,— сказала Гелена.— Але маю сумнів, чи погодиться хто виконати твою ласкаву волю. Челядь дуже людяна

й Адраста користується в них великою пошаною.

— Ну, то вибирай що знаєш,— скрикнув Менелай:— або ти допоможеш мені відрядити її в те місце, на яким ми погодимось, або я вижену її з дому.

— Спробуй тільки! — сказала Гелена.— Ось що зветься безпосередній виклик! Твої люди і пальцем не зачеплять цієї дівчини. Я забороняю тобі давати такого наказу. Вони подумують, що ти збожеволів, і я скажу їм цілком щиро, що я думаю так само. Це викличе метушню, чи не так? А ти ж хотів уникати надалі велегласних подій. І хіба то буде не дивовижна справедливість, що Пірр прибуде саме тоді, як хоробрий Менелай викидатиме на вулицю хору й безпорадну дівчину, що незабаром має стати матір'ю? Ти, звичайно міг би пояснити йому все це згодом. Ти міг би сказати, що то було запізніле, але потрібне обхачування дому. Челядь, міг би ти сказати, починає поводити себе так же погано, як і господарі, а що ти не можеш виправити своїх родичів, то зважився звільнити декого з челяді. Я хотіла б, щоб це почув Ахілл.

— Дуже дотепно, безперечно,— сказав Менелай,— але мене не зіб'єш з пантелику. Адраста може піти спокійно, але коли вона домагатиметься залишитись там, де її не хочуть, то я її вижену.

Менелай чекав на відповідь, але Гелена мовчала. Вона виглядала спокійно і вдоволено.

— Ти знаєш, що ти не можеш стати мені на перешкоді, коли я наважився!

— Коли б я захотіла стати тобі на перешкоді,— сказала вона,— то я просто звеліла б людям не слухати тебе. Я пояснила б це твоєю тимчасовою ненормальністю. Я нагадала б їм, що коли навіть ти цілком здоровий, ти показуєш мало пошани до пристойностей, як, наприклад, коли ти припинив офірування в Трої. Люди ще й досі гомонять про те перебування на острові й у Єгипті. Але я не стану запобігати твоєму божевіллю, коли ти зважився на нього. Ти сам собі господар, і я лишаю тебе на твій власний розсуд.

— Але послухай, Гелено,— мовив Менелай,— що ж робитимеш ти з Адрастою, коли вона зостанеться? Вона ні до чого не буде придатна тобі з дитиною, якої треба доглядати, і для неї не буде майбутнього, коли дитина виросте.

— Вона завжди буде мені подруга. Вона ж одна з кращих жінок, і я люблю дітей,— відповіла Гелена.— Вона буде нам за дочку в домі, коли Герміона одружиться й покине нас.

— Герміона ще не так хутко одружиться,— сказав Менелай.— Вона не хоче Пірра, а я не хочу Ореста.

— Але Герміона, певне, хоче його,— сказала Гелена.— Вона збирається побратись із ним. Хіба ти цього не знаєш?

— Не знав і не знаю,— відповів Менелай.

— Ну, а вона хоче,— повторила Гелена,— і тобі краще було б погодитись на це. Я хочу цього не

більш, як ти, але ми не можемо стати їй на заваді. Я переконалася в цьому, поговоривши з нею. Ось чому я втратила всяку надію на Пірра. Ти намагався стати мені на перешкоді, але пізніше і ти прийшов би до таких саме висновків.

— Вона не одружиться з Орестом. Я це заборонив.

— Ти зробив усе, що міг,— відповіла Гелена,— а тепер вона буде робити, що схоче. Не турбуйся, що тобі доведеться розмовляти з Клітемнестрою. Я певна, що Герміона одного дня скаже, що вони побралися, або сповістить, що мені треба готуватись у бабуні. Я не стану вимагати від тебе, щоб ти вигнав її з дому.

— Гелено, я хотів би порозумітись із тобою,— сказав Менелай.— Твоя правда була щодо Ореста, коли я ще вірив у нього. Я пристану до тебе, аби не попустити його шлюбу з Герміоною, а ти погодься зо мною вирядити кудинебудь Адрасту, щоб цим уникнути розмови. Такі люди, як твоя сусідка Харіта...

— В цьому разі Харіта не стане плескати,— сказала Гелена.— Ти забуваєш, що вона ховає збіглого Адрастиного чоловіка! Щождо Герміони, то я знаю, що кажу: ми безсилі. Але безсилі ми чи ні, я все ж обстоюватиму Адрасту. Це питання честі. Я люблю дівчину, а її тепер спіткало лихо. До всього ж, Менелая, хіба тобі не здається, що тепер уже запізно? Ти — добрий і лагідної від природи вдачі — приклав усіх зусилів, щоб бачити ганебний скандал

у цій маленькій трагедії?! Ти ж узяв мене назад і нічого не зробив, щоб помститися за смерть брата! Я, звичайно, не скаржусь, але після цих проявів великодушності ти не переконуєш мене, обурюючися на Адрасту та її дитину. Отже, якщо ти не вважаєш, що вже запізно, маєш змінити свою вдачу, потвердшати і порядкувати нами палицею. Вижени Адрасту, замкни мене, коли прийде Пірр, і дивись, щоб Герміона не одружилася з Орестом! Є ще й інші карі, що до них можеш звернутись, якщо ми не станемо тебе слухати! Вживи їх усі тепер, Менелая, бо коли ти будеш жорстокий до Адрасти, то я стану твоїм непримиренним ворогом. В моїм роді є здібність до зненависти, хоч я досі її ще не плекала.

— Я певний, що ти могла б наслідувати Клітемнестру, якби захотіла,— сказав Менелай.

— Мій любий чоловіче, якби я хотіла, я могла б її перевищити. Клітемнестра надто брутальна й надмірно вульгарна. Але я стану тобі ворогом тільки тоді, коли ти домагатимешся здійснити намір і тільки заради принципу, а не заради коханця. Я хотіла поставити цю суперечку на вищій ступінь.

— Сподіваюсь, що зможу побачити цю різницю, коли ти застромиш у мене ножа,— сказав Менелай.— А тимчасом я зроблю по-своєму. Адраста піде, це зрозуміло. Ми з тобою будемо смертельні вороги— це теж зрозуміло. Може, ти нічого не маєш проти того, щоб сказати мені тепер же, як скінчиться між нами війна?

— Є тут кілька можливостей,— відповіла Гелена.— Ти можеш убити мене, здійснивши відрочений у Трої намір. Це було б не погано: Агамемнонів брат покінчив би з сестрою Клітемнестри. Або ти міг би виконати свою погрозу і звеліти людям, щоб вони викинули Адрасту на вулицю. Коли вони не послухаються, то ти міг би викинути її сам. Я раджу перший вихід.

— І з твоїм теперішнім примиренним настроєм ти чекатимеш, доки на тебе впаде фатальний удар?

— Так,— сказала Гелена,— коли тільки перед тим не приїде Пірр.

— А, ось у чім справа! Що ж він зробить для тебе?

— Мені здається, що це залежить від того, що я попрошу його зробити,— а це, звичайно, залежатиме від того, що ти наміришся робити... О, Менелаю, навіщо ця непотрібна суперечка? Ти не зробиш нічого лихого Адрасті, я знаю це добре, і розумію ті труднощі, яких завдає тобі її вчинок... Мені дуже шкода. Коли б такі справи могли турбувати мене, я теж хвилювалась би, бо люди скажуть, що мій лихий приклад призвів її до гріха. Мені шкода, що я просила тебе покликати Пірра. Ти покликав його, бо я того хотіла, а тепер я розумію, що то була помилка з мого боку. А хіба ти не вважаєш все це за дрібниці проти всього того, що в тебе і в мене на серці? Коли я думаю про свою сестру, нашу молодість, про те, що вона

зробила,— провина Адрасти видається такою незначною в усіх цих трагедіях... Підлота й зрада — ось трагічне в житті. Справді ж! І так само втрата життєвих перспектив. Будьмо ж приятелі, любий друже! А хіба не приємно згадувати, що колись ми любилися?

III

— Мама тут? — поспитала Герміона. — А, ви тут! Тату, трапилась дуже жахна подія, і я хочу сказати тобі про це в присутності мами. Адраста — та дівчина — вагітна!

— Я знаю це, — сказав Менелай.

— Знаєте це?? І ви дозволяєте, щоб такі події траплялись у вашім домі, і ставитесь так спокійно до цієї справи? Я в думках гудила маму, поспішаючи додому, — а ви весь час знали про це!

— Герміоно! Ти не повинна б так говорити з батьком, — сказала Гелена, — це вже не вперше, що я роблю тобі зауваження за неприпустиму поведінку!

— В домі сталась подія, далеко значніша за мою поведінку! — відказала Герміона. — І коли ви з татом не почуваете в тім образи для себе, то я її почувую. Якщо ця дівчина залишиться з нами по тому, як усе стало відомо, я не буду тут жити!

— А куди ж ти підеш? — звідалась Гелена.

— Не знаю, може статись — до Ореста; це буде так, як звелить мені мій обов'язок. Я можу бути корисна для нього. А тут я, здається, не потрібна

нікому. Я намагалась бути лагідною й пошанливою до своїх батьків, але ми в дійсності чужі і наш зв'язок в основі фалшивий! Наші справи дедалі більше заплутуються; я сказала б безнадійно, але, здається, ви того й хочете. Справою чести для мене є — одружитись з Орестом і почати просте й звичайне життя здорових людей.

— Це дуже погана мова, дочко,— сказав Менелай.— Мені не віриться, що ти так ставилась до мене. Мені завгорює, що в тебе бракує симпатії до людей, яким тепер дуже важко. Ми з твоєю матір'ю мали допіру велику неприємність, за яку ми не відповідали, скандальну неприємність!.. Ми щасливо перетерпіли її без твоєї допомоги, але якби ти була нормальна людина, якою ти, коли вірити твоїм словам, хочеш бути, ти пожаліла б нас і не утрудняла б іще більше. Адраста доживає в нас останніх днів. Я не відповідаю за неї, і ти знала б про це, якби б почекала хвилину...

— Тоді доведи це! — сказала Герміона.— Вижени її геть з дому!

— Ти хочеш вигнати її, щоб вона померла з голоду або від мук? — спитала Гелена.

— Так, цього я й хочу! — сказала Герміона.

— Інколи, я це помічала, ти буваєш схожа на твою тітку,— зауважила Гелена.— Ніколи не бачила я такої разючої подібності.

— Подібна я чи ні — мене це не обходить, але я не можу захоплюватись вашою спробою ухилитись від головної теми нашої розмови,— сказала

Горміона.— Те, що тепер оце сталося в нашім домі, остаточно вриває мені терпець. Досить зле було вже й те, що ви втекли з Парісом до Трої. Не краще було, коли ви повернулись і хвалилися, що були там і робили все лихе, що було вам приємне. А місце ж ваших подвигів було дуже далеко, і люди могли не вірити найгіршому, коли вони самі того не хотіли! Аж ось тут дівчина — справді лихої поведінки, чого ви не могли потаїти від судів. Прийшовши сюди, вона зараз же стала залицятись до Дамастора, цього славного хлопця, зовсім ще не зіпсутого, і кінець-кінцем збила його з правої стежки. Я не розумію, чому ми повинні позичати наше добре ім'я — свого я не хочу позичати, щоб прикривати її та вульгарні її інстинкти.

— А ти балакала з нею, коли почула про це?

— Я не знаю, чого ради я повинна говорити з нею?

— Тоді зроби це потай. Ти могла б допомогти їй цим. Правда, і хтонебудь з нас міг би це зробити. А ти не можеш уявити себе на її місці, га? Покинуту від чоловіка, якому ти довірилась, наприклад, від Ореста, ти, ставши за тему для хатніх пересудів?

— Я не можу уявити себе такою,— відмовила Горміона,— та й ви не можете.

— Я не стану й пробувати цього,— сказала Гелена.— Мушу тільки сказати, що, доки цього не сталося з нею, Адраста теж не уявляла собі, що її

спіткає таке нещастя. Це є життя, донько! Більшість з нас жорстокі до інших тому, що не уявляють себе на їхнім місці.

— Хіба ви не попереджали її про цю можливість, коли говорили їй, щоб вона плекала любов до життя? — спитала Герміона.

Менелай засміявся.

— Я застерігала її від кохання до Дамастора, — сказала Гелена, — саме тоді, як я старалась навчити тебе любови до життя й радила не любити Ореста. Ви обидві, хоч і по-різному, все ж думали, що все знаєте краще за мене.

— А проте, — велика різниця є між Орестом і Дамастором, — зауважила Герміона.

— Не дуже велика, — відповів її батько. — Я згоден, що Адраста повинна вийти з товариства, в яким вона жила тут. Я говорив про це з твоєю матір'ю, коли ти саме зайшла. Я говорив з нею так само про Пірра, що прийняв наше запрошення і небавом прибуде сюди. Ми думали про те, щоб відсунути надалі його візиту. Але як він прибуде, я хотів би, щоб ти прийняла його якнайгостинніш. Тобі не треба часто бачитися з ним, він мусять поїхати додому з кращими думками про нас. То-то він якщо прибуде сюди.

— Я рада, що він, може, і не прибуде, — сказала Герміона. — Я не хотіла його бачити. Етеон розуміє його й Адрасту й маму, але я не маю нічого спільного з такими людьми. Дійсно, я не хочу його бачити, навіть, коли він прибуде.

— Захочеш, коли я накажу! — мовив Менелай.

— Тату, не кажить мені так, — відповіла Герміона. — Я ненавиджу опиратись вам, але ніщо не може спонукати мене говорити краще про цю людину. Кожне слово, яке я скажу, було б зрадою.

— Зрадою — кого? — спитала Гелена.

— Ореста. Тато мусів би сказати Піррові, що я заручена з Орестом. Пірр, мені здається, шукає собі дружину, а я тепер маю певні моральні зобов'язання, що лягають на заміжню жінку.

— Ми з'ясуємо це раз назавжди, — сказав Менелай. — Ти ж іще не побралася з Орестом, я гадаю?

— Ще ні, — відповіла Герміона.

— Я не хотів би образити тебе, питаючи, чи не зневажаєш ти часом звичайних церемоній, як, скажімо, Адраста? Дуже добре! Будь ласка, зрозумій, що, якби обставини так не змінилися, ми вважали б Ореста за твого нареченого. Тепер залишили ці думки про цей шлюб. Ти не заручена ні з ким. І коли ти зустрічаєш Ореста потай, без мого дозволу, я покличу його до відповіді, а так само й тебе?

— Менелаю, — сказала Гелена, — чи тобі не здається, що ми йдемо невірною дорогою? Ми з тобою не хочемо, щоб Герміона одружилася з Орестом, але надаремно було б не дозволяти їй так робити! Вона — не дитина! Дійсно, в неї хутко може з'явитися вдача старої дівулі. І коли ти загрожуватимеш, тобі доведеться терпіти цю вдачу.

— Але я стримаю її, — сказав Менелай. — До цього часу я був плохута, а тепер добре засвоїв свої

обов'язки. Ти завжди робиш те, що тобі подобається! А тепер, коли Герміона починає наслідувати тебе й цією стороною,— я бачу, що зникають і останні сліди пристойного дому.

— Я не наслідую матір! Несправедливо навіть запідозрювати мене в цьому! — мовила Герміона. — Я просто дотримую слова, даного чоловікові, з яким формально заручена. Я спробую триматись якось пристойно?

— Дурниці! — сказала Гелена. — Ти не розумієш того, що кажеш, або не знаєш, про що кажеш. Коли ти поклала одружитись з Орестом тільки, щоб показати пристойність, — схаменись тепер же. Чоловікові не потрібна твоя пристойність — він шукатиме твого кохання.

— Навряд чи потрібно говорити, що я кохаю його. Але мушу нагадати вам, мамо, що наше кохання зовсім не суперечить пристойності. Я хочу сказати, що стараюсь робити те, що визнаю за правильне. Я не змінилась. Не можу сказати, що й ви змінилися, мамо, а ось тато змінився: кілька тижнів тому він погоджувався зі мною, з усіма моїми почуваннями — тепер він погоджується з вами! Він має цілковите право погодитися з вами, коли може. Але мене не повинно переслідувати тільки тому, що я відмовляюся поступитись чимось.

— Так, останні кілька тижнів я почав по-іншому ставитись до Ореста, — ствердив Менелай, — і коли ти не бачиш, чому — мені дуже шкода за тебе... Ти думаєш, що твоя мати спричинилась до зміни моїх

думок? Подумай лишень, хоч про такий факт, що кілька тижнів тому мати Орестова вбила мого брата! Це повинно увірвати навіть найдружніші відносини. Ти надто нечутлива, Герміоно, інакше ти не була б такою ж амбітною, щоб піти заміж у ту родину.

— Я досить чутлива, щоб жалкувати про вбивство, але...

— Ну, я радий, що ти хоч цього дійшла,— сказав Менелай.

— Коли це сарказм — я не говоритиму більше,— застерегла Герміона.

— І не кажи! — вкинула слово Гелена.— Досить всього і так було сказано. А я хотіла поставити тобі ще одне питання, повертаючись до Адрасти. Ти щойно зайшла сказати нам, що поспішала до нас, скоро почула ці новини... Хто розказав тобі їх?

— Харіта,— відповідала Герміона.— Але то були не плітки. Це сталося якимось простіш. Я спинилась усього на хвилину, а вона пояснила мені, що Дамастора нема дома. Її дуже прикро вражає вся ця справа. Очевидно, ви взяли Адрасту туди на один день, а вона зустрілася з юнаком?

— Гелено,— сказав Менелай,— ти запевняла мене, що Харіта не говорила б так?!

— Я не досить вірно оцінила те, як вона розуміє пристойність,— відповіла Гелена.— Отже, це вона дала тобі таку характеристику Адрасти? Хіба вона хоч трохи підозрювала, що Дамастор може втратити в якусь нечесну справу?

— Зовсім ні,— сказала Гертіона.— Ви не можете винити простого хлопця в руках такої особи. Подібна жінка може зробити з чоловіком все, що їй захочеться.

— Ну, не знаю,— зауважив Менелай.— Це залежить і від чоловіка.

— І від жінки! — додала Гелена.— Далі, Гертіона, що вона ще казала?

— Вона каже, що все те принесли ви. Коли ви вперше прийшли додому, вона каже, ви зайшли до неї?

— Я зайшла до неї.

— І одверто признались їй у ваших поглядах на такі справи. Зрозумівши все точнісінько так, як ви це розуміли, вона, каже, мусіла була матись на бачності. Ви сказали їй, що Дамастор повинен закохатись у першу вродливу дівчину, яку зустрине, а при вас на той час була Адраста, щоб спокусити його.

— Просто кажучи, Адраста була перша красуня, яку він зустрів. Можеш не продовжувати. Того ж таки разу Харіта сказала мені, що Дамастор цікавиться й тобою.

— Вона не могла цього вам сказати.— Він ніколи не цікавився мною.

— Ну, що вона ще казала тобі?

— Я думаю, вона це вигадала про мене.

— Вона напевне забула про одну чи дві речі, про які я їй казала,— пояснила Гелена.— Я зазначила їй, що бажання її виховати Дамастора

пристойним зробило б його нечесним. Вона про це згадувала? Дуже дивно! Чого ради, на її думку, стала б я спокушати її сина Адрастою?

— На це питання я воліла б не відповідати,— сказала Герміона.

— Краще відповідай,— попросив її батько,— мене це цікавить.

— Ну, вона фактично пояснила все так само, як і ви, тату, коли ви передніш говорили про це. Вона сказала, що це вже мамині літа беруть своє. Деякі жінки — сказала вона — намагаються випробувати свої чари на молодиках, коли вони самі старіють.

— Так могла сказати Харіта, але не твій батько.

— Він сказав так само, — так же ви сказали?

— Він ніколи цього не казав і не думав цього,— відповіла Гелена.— Коли прибуде Пірр, батько триматиме мене в самотині. На погляд твого батька, я колись, може, й буду поважною, але ще не тепер.

— І я так думала,— мовила Герміона,— і сказала йому про це.

— Звичайно, мені приємно, що ви, жінки, обмірковуєте те, що я говорю й думаю,— сказав Менелай.— Але в данім разі я більш за все цікавлюсь тим, що каже Харіта. Я дізнаюсь про своїх хатніх тільки від сторонніх.

— Вона про хатніх нічого не сказала,— відповіла Герміона.— А тільки про матір та, звичайно, про Дамастора й ту дівчину.

— Ми вже знаємо, що вона говорила про дівчину. Але, як збирається вона зустріти свого внука?— спитала Гелена.

— Якого?

— Ну, має ж бути дитина,— і Харіта доводиться ж їй бабунею! Хіба ти не зрозуміла всієї ситуації? Харіта тепер... те, що зветься — „в прикрім стані“. Вона все думає тепер про свій вік, бо вона перша стає бабунею.

— Ну, ні! це не так: вона про свого внука не думає, вона казала про це, ніби... ну, ніби це була хвороба. Я сумніваюсь, щоб вона клопоталась про нього.

— І я думаю, що вона не пеклуватиметься,— погодилась Гелена.— Це випадє твоєму татові та мені, і, може, це стане замість пеклування про свою дитину.

— Я нічого цього не робитиму,— попередив Менелай.— Я сказав уже, що Адраста мусить залишити дім... Герміоно. Я казав про це твоїй матері, коли ти входила.

— Так, він це казав. Бачиш, моя доню, як непристойно було нападати на батька, як це зробила ти! Він цілком погоджувався з тобою. Очевидно, в нас не буде стількох убивств, скільки ви хотіли б. Ти, Харіта й Менелай — три підвалини суспільства на нашій батьківщині,— всі ви хочете вбити Адрасту та її немовля... А я витримую боротьбу проти вас за їхнє право жити! Проте, я не стану тримати дівчину тут, якщо хтонебудь інший улаштував би

її краще. Тільки я не можу загадати нікого, хто міг би її влаштувати?! Вона повинна бути з Дамастором. Коли б Харіта сказала нам, куди вона відрядила Дамастора, я зразу ж послала б Адрасту туди.

— Вона ніколи цього вам не скаже.

— Певне, що ні; але я не розумію, дочко, чому вона не хоче цього зробити? Ти сказала б їй, що я не суддя, але пристойність сама підказує мені вихід: вона повинна послати дівчину до її милого й дозволити їм побратись. Ти ж не проти шлюбу? А молодики тільки цього й хочуть.

— Я ніколи не думав про це,— признався Менелай,— але це чудовий вихід! Коли ми можемо поженити їх... і вирядити їх звідси геть... я сказав би, що ми дуже добре вийшли б з цього становища. Я думаю, невже цього не можна влаштувати?

— Дуже просто,— сказала Гелена—. Здається, Харіта звіряється на Герміону. Я буду триматись осторонь від перемовин. Нехай Герміона піде до Харіти, ніби від тебе, з обіцянкою, що, коли вона скаже нам, де хлопець, ми пошлемо туди нашим власним коштом Адрасту, щоб вони з належною честю одружились, і дамо їм коштів для початку спільного життя на такій віддалі, де ніякі поголоски не турбуватимуть їх.

— Це діло,— зрадів Менелай,— я так і зроблю.

— Але ви не можете зрозуміти погляду Харіти,— сказала Герміона.— Вона хоче розлучити їх навіки... Адраста ніколи не дасть Дамастанові щастя, бо така

вже вона жінка: якби Харіта хотіла, щоб вони побрались, вона не вирядила б його звідси. Твій план був би чудовий для Адрасти, але він нічого не влаштовує для Харіти.

— А невже він нічого не важить для Дамастора?— спитала Гелена.— Він же кохає дівчину, і я гадаю, що Харіта все ж кохає його! Це не може бути питанням ображеної чести.

— Харіта ніколи не скаже, де Дамастор,— запевнила Герміона.

— Я побоююсь, що тут твоя правда,— сказала Гелена.— Але я хотіла, щоб ти пішла як посланець від батька, і тільки так. Ми зробимо для молодиків, що можемо, і візьмемо на себе відповідальність за все, що сталося у нашій домі, хоч я особисто не засуджую Адрасти з Дамастором за те, що вони зробили. Коли Харіта не хоче піти нам назустріч, відповідальність ляже на неї, і ти тоді матимеш нагоду взнати дещо про людську природу.

— Шкода,— сказала Герміона.— Я знаю й не питаючи, що Харіта не схоче зробити того, що ви бажаєте, і мені не охота її питати.

— Чому, прошу?— звідався Менелай.

— Я думаю, що вона зробила правильно, усунувши Дамастора з-під впливу дівчини. Він не був би щасливий у шлюбі з нею.

— Невже він не любить її більше? І невже ж не повинні люди побратись, коли вони кохають одне одного?— спитала Гелена.— Ти мусиш дати

мені докази, яких я вимагаю. Я така поступова, що починаю видаватись за людину консервативну. Коли люди роблять неправдиво, вони повинні виправитись і робити правдиво. Ти ж і тепер так думаєш, га? Ти гадаєш, що люди не повинні жити вкупі, доки вони не побрались? А мені здавалось, що, на твою думку, люди повинні побратись лише тоді, коли вони кохають одне одного, а не інакше. Ну, даймо Дамасторові й Адрасті нагоду приєднатись до суспільства, нехай це буде й не надовго. Вони ж хочуть притаковитися.

— Я не знаю, чи хочуть вони того,— сказала Герміона.— Харіта не довіряє Адрасті, і я так само.

— Ти погано знаєш Адрасту. Але поглянь на це з погляду Дамасторового. Коли ми говорили про Пірра і ти назвала його брутальним, я думала, що ти осуджуєш людей, які кидають жінок. Дамастор не покинув би Адрасти, але його мати зважилась на цей вчинок, вирядивши його звідси. Невже було б недобре, якби Харіта дала йому змогу зробити так, як, на мою думку, йому хотілось би зробити,— як порядній людині?

— Я не поділяю вашого погляду,— відповіла Герміона.

— Ти мене вразила, Герміоно! — скрикнув Менелай,— справді вразила!.. Ти сказала мені, що ви з Орестом фактично одружені,— і ніщо не розлучить вас!.. Адраста з Дамастором одружені далеко в більшій мірі, ніж ви, а ти вважаєш, що їх треба

тримати нарізно, хоч це й дуже недобре ні для них самих, ні для їхніх близьких??

— Не можна порівнювати цих людей з Орестом і мною,— сказала Герміона.— Ми робим це, щоб створити гарне життя, а Дамастор і Адраста справжні егоїсти, кажучи щиро; вони були похитливі й тваринні. Я віддавна почувала, наш дім підупадав морально, але я ніколи не думала, що це може дійти такого стану, коли ви й мама намагатиметесь тільки пробачити серйозну неморальність, а навіть проситимете мене допомогти винним. Мати знову глузує з поважності, та ще гірше, ніж те, що вона каже, є ваше не зовсім певне становлення до звичайної моралі. Дамастор не міг мати нічого спільного з тою дівчиною, а що один раз він допустився в помилку, то я захоплююсь його матір'ю, яка поклала врятувати його від повторювання огріху. Я не можу висловити, наскільки огидна мені Адраста! Я не зроблю нічого, щоб покрити її лихі вчинки і поставити її на таке місце в суспільстві, якого вона не заслужила. Коли ж вона залишиться тут, я повторюю те, що сказала, прийшовши сюди: я не залишуся в однім домі з нею.

— Ти покинеш своїх батьків, так?— спитав Менелай.— Ти маєш намір судити мене, додавши ще одного тягару до всіх тих, що я їх маю, і не хочеш увільнити мого прохання, щоб полегшити мені цей клопіт? Хто ж тепер егоїст, хотів би я знати?

— Ви! — сказала Герміона.— Ви з мамою хочете

взяти на себе ще один тягар і просите, щоб я допомогла вам, поступившись навіть своїми принципами й утративши самоповагу. Не личить мені говорити з Харітою, і я загубила б добру славу за пристойну поведінку, якою єдина в родині користаюся. Не думайте, що я не маю ніяких почувань до вас або плекаю думку про те, щоб покинути свій дім через таку справу, як ця! Але я маю право бути сама собою. Люди, подібні до мамі, що багато говорять, як краще їм влаштувати життя, звичайно, присилюють інших, раніш ніж дійдуть свого.

— Ти краєш мені серце,— сказав Менелай.— Я не зробив нічого і тебе не просив чогось такого, що виправдало б отаку розмову. Коли ти хочеш покинути цей дім, можеш! Я поговорю з Орестом, скоро побачусь із ним. Він повинен знати, як ми дивимось на цю справу. Ти розкажеш йому про це по-своєму.

— Герміоно,— спитала Гелена,— ти все ж не хочеш, щоб Дамастор одружився, так?

— Так, не хочу.

— Я ніколи не могла зрозуміти, чому жінки такі ревниві до чоловіків, з якими вони самі не хочуть одружитись,— зауважила Гелена.— Не розумію також, чому вбивство простити легше, ніж вроду!..

IV

— Дозвольте ввійти? — постукав Етеон.— Я не хочу заважати вам, але бачу тут усю родину й волію сказати новини всім одразу.

— Новини про що? — спитав Менелай.

— Про Ореста.

Всі глянули на нього й мовчали. Етеон сподівався, що їхні запитання допоможуть йому розпочати, і нарешті сказав:

— Новини почасти добрі, а почасти — лихі. Поперше, юнак помстився за смерть свого батька. Він убив Егіста.

— Ловко, — ухвалив Менелай. — Я так і думав, що Орест упорається й сам, бо то дає особливе задоволення, коли син може подбати про батькову пам'ять. Воно показує, що лінія роду не обірвалася. Це дуже добрі новини, Етеоне!

— Ти завжди розповідаєш нам спочатку в загальних рисах, а згодом і подробиці, — сказала Гелена. — Може, ти чув і про подробиці?

— Посланець переказує, ніби Егіст страшенно нервувався, чекаючи замаху з помсти. Він не міг дізнатися, де саме Орест, і жив під тягаром тої неприємної можливості, що в перший-ліпший момент між його ребра вгромадять ножа. Клітемнестра витримувала іспит дуже добре, а може, вона цього й не почувала, аж доки Егіст не підупав духом. Він удався до релігії. Щоранку він потай ішов до домашнього олтаря — ти, Менелаю, пам'ятаєш місце, де брат твій стесав кілька скель для родинного моління? — і там офірував невелику тварину та шукав захисту собі до наступного світанку. Клітемнестра ніколи не ходила з ним у спілці, — так каже посланець, — бо не вірила офірам. Отак

бідолашний ховався в цім притулку, доки не наставав ранок і він мусів виконувати свої королівські обов'язки. Орест чатував поблизу, доки не взнав досконало пристановища свого ворога. Одного ранку, коли Егіст стежив за полум'ям, Орест підкрався і одрізав йому голову. Оце і все, що там сталось.

— Я знав, що він доведе свою спритність,— казав Менелай.— Тепер він в иріс у моїх очах, коли б для його матері це не було...

— Чи не можеш ти поставитись до його мами байдужніш,— саме тепер, коли він так добре показав себе?— спитала Герміона.— Ви ж сказали, що цей вчинок виявив його вдачу! ? Ну, будьте ж справедливі, тату, і погодьтеся, що я вибрала доброго чоловіка!

— Ну, коли цього досить для виконання обов'язків чоловіка, то й добре,— сказала Гелена.— Та він не повинен бути мстивим убивцею ввесь свій вік, і, я сподіваюсь, ти одружишся з ним,— якщо ти це зробиш, з інших причин, а не заради його спритности в убивстві Егіста. Де він тепер, Етеоне? Я хотіла б побачитись із ним.

— Він уже іде сюди, скільки знаю,— відповів Етеон,— але я сумніваюсь, щоб він завітав сюди, коли ти спеціально не покличеш його. Йому здається, що ваша родина не похвалить його за це, хіба що сама ваша дочка, і він тепер... ну, швидше розгублений і розчулений!..

— Чи згоден ти його покликати, Менелаю? Тоді запрошуй за всяку ціну. Ти ж хочеш, щоб він приїхав!

— Я дуже хочу его бачити,— сказав Менелай.— Він прибуде, щоб повернути мій панцер, якого ти позичив йому, Етеоне! То моя краща зброя.

— Він поверне його, Менелаю! Я гадаю, на нього можна звіритись у таких справах. Він захоче вибратись звідти якнайшвидше і йому, природна річ, слід поспішити.

— Він ще дуже довгий час не хотітиме жити коло своєї матері,— сказала Гелена.— Це найгірше, що трапилось з Клітемнестрою: мати хлопця, що захопив права на порядкування маєтком, де вона сама мала бути такою могутньою.

— То ви даєте тепер свою згоду на шлюб? — спитала Герміона.

— Ні,— відповів Менелай.— В тебе, я згоден, є почуття, але я все ще не бачу, щоб цей чоловік підходив тобі. В той час як Етеон розповідав нам новини, я намагався зрозуміти, чому моє серце так пригнічено,— я радий, що він помстився... А тепер гадаю, то нітила мене думка, що ти хочеш одружитись з Орестом: нічого прикрішого ти не могла мені зробити. Мені здається, що втратив свого найкращого друга, але це, розуміється, не Егіст...

— Етеоне,— спитала Гелена,— а що сказала Клітемнестра?

— Нічого.

— А що вона робила?

— Нічого.

Гелена глянула на нього так пильно, що всі звернули на неї увагу й помітили, що вона зблідла.

— Ти маєш і лихі новини,— мовила вона,— розкажуй нам усе!

— Я бачу, що ви вже здогадались про це,— сказав Етеон,— тим то мені легше й розповідати. Клітемнестра померла.

Гелена звелася на рівні ноги, ніби збиралася вийти, і стояла зовсім тихо поки говорили інші.

— Ось чому Орестові так пощастило,— сказав Менелай.— Була б вона жива, я певний, вона стояла б на варті.

— Не диво, що Егіст ходив правити жертви по її смерті. Вони дійсно, як я бачу, кохали одне одного,— сказала Герміона.

— Як же вона померла, Етеоне?

— Орест убив її.

— Ні! — згукнула Герміона.

— Він убив її.

— Та не свою ж власну матір?

— Свою власну матір.

— Орест?!

— Гелено! — сказав Менелай,— це далеко гірше, ніж смерть мого брата. Такий злочин не простять йому ні на небі, ні на землі. Орест загубив свою душу. Клітемнестра, навпаки, була добра жінка. Певне, я ніколи не побачу...

— Я думаю, Герміона знепритомніла,— мовила Гелена.

— Я почуваю себе добре,— озвалась Герміона.— Я не винувачу вас, тату. Це неможливо... Навіть якби я сама бачила, як він це робив, я сказала б,

що це неможливо!.. Орест любив її і мав найглибше синівське чуття... Це просто неможливо!

— Коли ти гадаєш, що він не зробив цього, ти помиляєшся,— сказав Етеон.— Він убив її. То була сутичка двох обов'язків, і він вибрав помсту. Він знає, що вам це не подобатиметься — та й ніхто, здається, його не виправдає! Ось чому він вагається, чи їхати йому сюди.

— Нехай він ніколи сюди не з'являється,— розсердився Менелай.— Моя дружина знає, як було б мені важко зустріти убивцю мого брата. Певне, вона ніколи не покличе в наш дім сина, що вбив її сестру. Я беру назад своє запрошення, Гелено!

— Тільки на деякий час,— сказала Гелена.— Мені шкода Ореста. Що б не було у мене в душі, а мені шкода серйозного й нерозумного хлопця, що робив з почуття обов'язку. Він — загублена душа, Менелаю, і я хотіла б, щоб вона була загублена не більше, ніж треба. Уяви собі, що він почуватиме, коли зрозуміє, що накоїв. Може, нам послати по нього тепер? Краще тепер, ніж пізніш. Так послати за ним, Менелаю?

— Я не можу пристати на це,— одмовив Менелай.

— І я теж,— додав Етеон.— Ця нова пропозиція заходить занадто вже далеко. Убивця Егіста був тільки пристойна людина, але коли це стосується убивці матері... я не відчиню воріт людині, що вбила свою власну матір.

— І я не хочу, щоб він приїздив сюди,— сказала Герміона.— Це було б жахливо — надто на погляд

усієї хатньої челяді. Я гадаю, що краще було б спочатку побачитися з ним мені самій.

— Ти ніде з ним не побачишся,—заперечив її батько.—Для нашої родини Орест більше не існує... Як би б це не було надто пізно... Коли цей жах трохи вгамується, ми пошлемо по Пірра знову, і, якщо він такий, як думає мама, ти маєш... одружитися з ним. Він, може, і має деякі хиби, та нам нема чого довго перебирати. Мені більше подобається це споріднення з Пірром, який дасть нам знову певне становище в світі.

— Я прийшов сказати вам ще одну новину,—перепинив его Етеон,—Пірр буде тут напевне за день чи два. Він вирушив багато швидше, ніж ми сподівались, і я звелив людині, яку ми послали згідно з вашими інструкціями, не завертати його назад, коли він проїхав уже більшу половину дороги.

— Я думаю, мені краще піти з вашого дозволу,—мовила Герміона.—В мене починає страшенно боліти голова і я мушу побути який час сама.

— Раніш, ніж ти підеш,—спинив її Етеон,—я повинен дещо сказати тобі про Ореста. Я не дуже захоплююсь молодиком, але — тільки, як це краще сказати?— може, то й не він був безпосередній убивця. Може й так статись. Розповідають ще й по-іншому: ніби він не вбивав своєї матері, але просто був присутній і стежив за тим, як це було зроблено.

— Сподіваюсь, що це правда.

— А я не вбачаю тут різниці,— сказав Менелай.— Однаково, ніби він це сам зробив.

— Так,— сказав воротар,— тут великої різниці нема, але, я думаю, це трохи потішило б Герміону.

— Коли не він убив її,— спитала Гелена,— то хто ж це зробив?

— Його сестра Електра.

— Ти припускаєш, що він дозволив сестрі зробити це за нього? — здивувався Менелай.

— Це тільки поголоска — посланець каже, що ніхто не знає точно, як це було. Бачиш, Електра не жила з своєю матір'ю й Егістом. Чи то вона не хотіла з ними жити, чи вони не хотіли з нею, ти можеш дізнатися сама. Скоро Орест убив Егіста, він поспішив у маленький будинок, де залишилась Електра. Мабуть, вона була вже заміжня або щось подібне. Я пригадую, вона, в усякім разі, була трохи в делікатнім стані. Електра попрохала свою матір прийти до неї дуже рано того дня. Клітемнестра прийшла, не підозрюючи, яке гостинне було те запрошення. Електра сердешно привітала її, потім завела до будинку, де ховався Орест, і вони там убили її. Котре з них дійсно зробило це — розпитаєш сама в Ореста.

— Не кажи нам більше нічого,— попросив Менелай.— Що далі ти кажеш, то все гірше виходить. Вони зрадили її, піддуривши чемністю... вони закликали її до дочки, щоб убити там!.. Не можна й уявити собі такого гріха, якого б вони не зробили! Пошана до батьків — то перше, що виносить

людей над тваринами, а потім наші обов'язки до гостей!

— Так само думав і Орест ще тоді, поки я не впускав його сюди,— сказав Етеон.— Він уважав, що ми зовсім нечесні люди, бо такі негостинні. Але я гадаю, що Ореста з сестрою виправдує спосіб, яким Клітемнестра привітала Агамемнона, коли той повернувся з Трої додому. Вона занапастила його теж за допомогою гостинності. Правда, ти міг би сказати, що він був їй чоловік і що закони гостинності тут ні до чого.

— Етеоне,— спитала Гелена,— які маєш ти підстави думати, що то Електра вбила свою матір?

— Ця думка витікала з того, що пізніше сказала Електра. Помстившись, вони обидва трупи — Егіста й Клітемнестри — викинули й скликали людей, щоб оповістити їм, що сталося; вони зробили так, як Клітемнестра зробила передніш. Але, коли юрба зійшлась, Орест з Електрою не встигли ще змовитись, що казати про їхню мертву матір. Вони мало не зомлівали й мали дуже поганий вигляд; Електра навіть гірше за свого брата. І вони ж самі прилюдно в усьому признались. Посланець каже, що жахливо було їх слухати. Електра заявила, що то вона зробила все, і хоч як намагався Орест довести, ніби й він брав участь у цій злочині, та спростувати її він не міг. Правда — від слів, сказаних під такий момент, не можна вимагати багато.

— Тату,— втрутилася Герміона,— я певна, що то

була Електра. Вона використала його. Я знаю, що це не схоже на Орестову вдачу. Він з чемності візьме провину на себе, але я певна, що все це зробила вона. І коли придивитись, це не так зле, як здається.

— Це такий жахливий вчинок, що я ніколи не дозволю Орестові переступити мій поріг,— сказав Менелай.— Ти все хочеш виправдати його? Він же вбив свою матір!.. Коли ти маєш хоч якісь природні почування, щоб одрізнити правду від кривди, то повинна знати, що через цей злочин він відтепер утратив усяке місце в суспільстві! А ти все ще думаєш про нього?! Як про чоловіка, справді ж?

— А так! Він мій чоловік!

— Герміоно! Не кажи мені, що ти повинна одружитись з людиною, що забила свою матір!

— Я одружуся з ним!

— Невже моя дитина може мати таку низьку душу?! Не говори цього, Герміоно!.. Подумай, що ти кажеш?! Його дружина буде точнісінько така, як і він, товариш його гріха, проклята від усіх! Ти ніколи не ввійдеш у мій дім, не сядеш за один стіл із своїми друзями, навіть не помреш лагідно і не лежатимеш спокійно в могилі!.. Коли ти думаєш, що кохаєш його,— пам'ятай, що ти не повинна мати дітей: прокляття мусить умерти з вами! Я розумію, як глибоко вразила тебе ця жахлива смерть, але ти все ж не зовсім відчуваєш той жах! Подумай про це кілька днів спокійно. Ти побачиш, що моя правда.

— Ти сказав правду про моє майбутнє,— погодилась Герміона,— а проте, це моє майбутнє. Я віддана Орестові, його прокляття та його біди. Я не могла б поважати себе, якби кинула його тепер. Ви не знаєте його так, як знаю я, і, може, ви не могли зрозуміти його вдачі. Він відважний у боях, як мені казали, а мама в любощах. Але є люди відважні в обов'язках, які будуть доводити до кінця свої справи, не тому, що це їм приємно, і не тому, що це їм подобається, і не тому, що це когось ошчасливить, а лише тому, що так повинно бути.

— Ти називаєш відважністю в обов'язках — убити свою матір?

— За деяких обставин так воно й може бути, але я думаю про саму себе та свої обов'язки щодо Ореста. І я їх виконаю!

— Буде від того хтось щасливий, чи ні?

— Менелаю,— промовила Гелена.— Ти мудро сказав, що Герміоні потрібний час, щоб розібратись у цих справах. Зайве казати їй, щоб вона все це обміркувала. Вона не в силі буде думати ні про що інше. За кілька днів ми спроможемо розмовляти про все спокійніш. Більше того, що сталося,— не станеться нічого. Ніщо не може здатись новим або гіршим; навіть її шлюб з Орестом. Але й сам Орест мусить накреслити новий план для свого життя, і ми можемо зачекати, поки не побачимо його або не почуємо про той план.

— Поки ми почуємо від нього? — повторив Менелай.— Та він же не може прибути в наш дім.

— Він, певне, і не захоче тепер прийти,— промовив Етеон.— Він — пригадую, казали — виряджається на прощу до святинь, щоб дати відпочинок своєму мозкові. Ця зміна, напевне, буде корисна для нього, і він, в усякім разі, який час не повернеться. Так чи інакше, а твоїм родичам, Менелая, судилося мандрувати.

— Все це минуло тепер,— сказав Менелай.— Тепер час сидіти, і моя найближча родина залишиться вдома. Герміона може обмірковувати все це скільки хоче довго, Гелено, але мені тепер треба взятись до зовсім нової справи. Я спробую дізнатись, чи погодиться Пірр одружитись із нею. Ти спочатку була права. Коли він одружиться з нею, ми дозволимо Орестові вирядитись на прощу— і нехай собі подорожує... Коли я гонив Пірра, то мав на оці такі хиби його, що були мені зрозумілі. Його переоцінили, але він справжній чоловік, і зможе дати Герміоні ту господу, яку вона й повинна мати. Це щаслива доля, що він так швидко вирядився до нас у гості.

— О, Менелая, ти зовсім недобре робиш, коли думаєш знімати знову це питання! — сказала Гелена.— Герміоні не треба брати шлюбу, коли вона воліє залишатись із нами, і надто не мусить вона брати шлюбу з людиною, якої не кохає.

— Слухай, Гелено, ти гніваєш мене! Ти викликала цілу сварку з - за цього Пірра... Якби не ти — ми ніколи більше й не згадали б про нього. Ти переконувала мене всіма своїми лукавими дово-

дами. Недавні випадки тільки зміцнили моє переконання. Чому ж тепер ти перекидаєшся на другий бік? Герміона нехай думає, що все це скінчилось; коли прибуде Пірр, я поговорю з ним. Може, ще він не захоче й мати справу з нами, а коли він прийме пропозицію, ми знову почнемо говорити з нею.

— Мені шкода, що моє майбутнє завдає вам такого клопоту,— сказала Герміона.— Я хотіла б, щоб ви не утрудняли себе зайвими турботами з Пірром. Я не в силі тепер казати щонебудь, і вам видніше, чого ви хочете. З вашого дозволу, я піду тепер.

— Мене дивує, чому Гелена пішла з нею,— сказав Менелай.— Я хотів би почути, що вони кажуть одна одній на самоті. Чому ти думаєш, що моя дружина змінила свої думки про Пірра?

— Вона не змінила, але бачить, що це марна річ,— відповів Етеон.— Твоя дочка одружиться з Орестом! Не знаю, як і коли, але на Ореста дивлюсь я віднині як на її чоловіка.

— У нього ж нема нікого в світі! Він не може утримувати дружини з таким прокляттям на своїй шиї... Це найгірший момент, який він міг би вибрати собі для шлюбу!

— Я не сказав, що то *він* вибрав її собі, а кажу, що *вона* хотіла б одружитись із ним. Раз збурене почуття обов'язку — жахлива річ, Менелаю! В усякім разі, жінки мають властивість робити те, чого хочуть. Вона побереться з Орестом, і згодом він

час од часу слухатиме про жертву, яку вона справила заради його. Бідолашний!

— Але вона пішла цілком слухняна,— сказав Менелай.— Вона, власне, поступилась мені, ти хіба не помітив? Я сподіваюсь, що Гелена, zostавшись з нею на самоті, скористується вигодами цього становища. Вона хоче Пірра більш, ніж я, і думка про Ореста мусить жахати її.

— Це так, та твоя дружина дуже хитра людина, мушу я сказати, і саме в тім, як вона все доводить! Вона, здається, розуміє, коли вона може виграти, а коли втратити. Це рідко буває в жінок. Гелена має здібність зміст явищ погоджувати з фактами. Ось чому так важко мати з нею справу. Гелені, я бачу, не подобається, що ти ставиш питання про шлюб саме тепер. Здається, вона думає, ніби ти остаточно вирішив одмовитись од твого плану. Герміона, може, й була б слухняна, а Гелена саме цю хвилину спитується дізнатися, справді вона хотіла послухатись, чи ні.

— Може, ти й маєш рацію,— погодився Менелай.— Хотів би я знати, звідки ти так добре знаєш жінок?

— Я знаю забагато,— відповів Етеон,— а в цім домі мені раз-у-раз доводиться згадувати про це, що я знаю. Мені треба бути в такім місці, де я міг би забути дещо. Я думав уже звільнитись, як ти мені натякав. На тім тижні, коли матимеш більше дозвілля, я хотів би прийти й поговорити про це.

V

— Та він просто розкіш, Адрасто, ти — щаслива дівчина! Дозволь мені взяти його,— уже давним-давно не мала я дитини на руках, але все ще знаю, як це робити.

— Твоя правда, Гелено! Він знову береться смоктати пальця. Вийми його, Гелено, будь ласка!

— То ти так думаєш звичаїти його від цієї звички?

— А чому ж мені не спробувати?

— Може, це і так. Мені здається — ми багато чого вчимось на досвіді. Тепер, коли він з червоного став рожевий, мені здається, що він схожий на тебе, Адрасто. Хіба ти не помічаєш цього?

— О ні, Гелено! Я гадаю, що він подібний більш до свого батька. Не знаю, радіти мені з того, чи журитися...

— Радіти, звичайно! Дамастор дуже вродливий, і ти повинна бажати, щоб твій хлопець був схожий на вас обох. Тільки важко сказати про це щось остаточно, коли йому лише тиждень віку. Але, здається, його мати відкрила в ньому вже тепер деякі симпатичні риси?

— А знаєш, Гелено, це вірно! Він мені найкращий товаришок, і я знаю всі його звички. Він уже трохи познає мене. А ні, то я починаю ревнувати, бо він, справді, дивиться на тебе з того моменту, як ти прийшла. Ти, звичайно, звикла до цього?

— А він милий.

— Ти думаєш, що вони розуміють так рано, Гелено?

— Ну, Герміона залицялась до свого батька, коли їй вийшов тільки тиждень! Це — єдиний нескромний вчинок, який вона будь-коли собі дозволила. О, вони починають розуміти, як тільки народжуються! Твій хлопець розумнішає з кожним днем. Коли його погляд буде ще глибший, ніж тепер, я не матиму мужности дивитись на нього!.. В цю хвилину він читає в моїй душі... Ну, бідна дитино, не плач! Я віддам його тобі назад. Ну? про що ти кричиш тут? Я, певне, втомлюю тебе?.. Я навідаюсь до тебе вдруге пізніш, коли ти спочинеш.

— Не йди, Гелено, я не стомилась. Інколи це находити на мене — ця моя жахлива доля. Твоя добрість до дитини зворушує мене...

— Дрібниці,— сказала Гелена.— Твоя доля не така жахлива. Ти повинна бути дуже щасливою жінкою: маєш цього гарненького хлопчика і будеш любити й виховувати його. Маєш друзів, що думають: яка щаслива дитина, що має таку мати! Ти даси йому чудове дитинство, чудову молодість; він буде завжди юний і радісний, як і ти!..

— Добре, коли кажуть такі приємні речі; це вже твоя вдача, Гелено. Але в нього буде тільки мати і не буде батька, як у інших хлопців... Він не матиме повного дому, бо я не маю права завести його; і на все життя я буду покарана, бачивши, що йому бракує батька.

— Я сумніваюсь, чи природа зважає на наші права тим чи іншим способом. А що йому бракуватиме батька в дитинстві, та й пізніше, то це цілком вірно, і я не стану тобі заперечувати факта. Я знаю, тобі важко не мати свого дому, за який ти мріяла. Ніхто не вважає тебе за щасливу, коли ти тільки служиш. Але навіть і в цій становищі ти повинна бути спокійна. Люба дівчино, могло бути далеко гірше.

— Як це можливо?

— Він міг одружитись із тобою.

— Ти думаєш, що це було б гірше?

— Дай мені дитину знову. Зі мною він спокійніший, і я розкажу йому дещо таке, що пізніш піде йому на користь... Так далеко гірше, зважаючи на вдачу Дамасторову. Якби він ревно кохав тебе — так, як ми то вигадуємо, і чого, звичайно, не зустрічаємо — тоді втратити його було б трагедією для тебе. Спочатку він був дуже закоханий у тебе, правда! Тільки він не витримав. Це не його провина і не твоя також: просто, в нього вдача така. Ти не знаєш, як би тобі жилося з ним з року в рік, коли він перестав би бути тобі коханцем і став би лише чоловіком? Звичайно, він був би добрий до тебе; ти тішилась би з того. Але навіть за тих умов ти почувала б себе так, ніби тебе покинула людина, до якої ти завжди прагнула. То була б зовсім чужа людина, що тільки нагадувала б твого колишнього коханця. Тепер тобі далеко краще. Не в тім, як на це

дивиться суспільство, звичайно, а в дійсності. Ти маєш собі дитину від кохання, і твоє кохання щасливо обірвалось тоді, як воно могло потьмаритись або й зникнути зовсім. Твій смуток яскравий и чистий... Твоєму синкові ніколи не доведеться дорікати тобі, Адрасто! А він уже сонний. Може, його покласти в ліжку?

— Будь ласка,— і вийми йому з рота пальця.

— Гаразд... А тепер знову... Я думаю, що ти щаслива дівчина, Адрасто, і кохання, і журба твоя — чисті.

— Я не бачу ніякого щастя в тій журбі; однаково, чиста вона чи не чиста.

— В цім нема ніякого щастя, але що ми мусимо мати ту журбу, то добре, коли в нас є здібність почувати її. Це показує тільки, яка ти жива і в дійсності навіть щаслива. Я багато б дала, щоб почувати журбу... Я знаю, що кажу, я заздрю тобі! Ми часто говорили про кохання, і ти знаєш, як я думаю про це, і до чого бракує мені мого ідеалу... В журбі мені також бракувало його. Той, хто бачить, яке чудове, а разом і коротке є життя, сподіватиметься пізнати кохання; коли не все, то, принаймні, вершини й низини в нім... Та була б жахлива річ — бути німим і сонним, одпочивати, задовольняючи свої вчинки, і спокійно дивитись, як минають дні. Я хотіла б знати життя глибоко, до тонкощів! Може, цього не можна зробити, а може, я просто не вміла... Щодо мене, то життя відмовило мені в спізнанні журби. Воно ставить

мене якось нарізно; і нормальне щастя, якого я хотіла б,— я певна, що воно нормальне,— здається мені мрією.

— Але, Гелено, ти завжди здавалась мені дуже розумною в житті. Ти сказала мені правду про Дамастора далеко раніш, ніж я могла побачити її, і ласкаво не нагадуєш мені, що я не додержувала твоїх порад. Ти не могла знати так багато, якби не мала такого великого досвіду.

— В тім то й лихо — я вважаю, що знаю життя, але не вірно — не з власних переживань. Адрасто, ти розумієш, я прийшла сюди не для того, щоб поговорити про саму себе. Я хочу показати тобі, в чім ти, на мою думку, маєш далеко менше нещастя, ніж сама гадаєш. Затим що на власнім досвіді я цього глибоко не пережила, я можу тільки вивчати інших, намагаючись зрозуміти життя через них. Коли ти навчаєшся дивитись на людське існування в такий спосіб, байдужа до того, що вони думають про те, і дивишся на себе тільки як на зразок породи людської,— ти стаєш жалісливіша, а може, набуваєш великодушнішого інтересу до інших людей. Але жало лиха зникає навіть у найпристрасніших переживаннях. Не можна сказати, щоб ми знали надто багато життя; нема нікого надто мудрого. Але забуваєш, як плачуть, і привчаєшся тільки насміхатися з людей, починаючи з самої себе. Любов, як біль, зостається в нас довше, ніж журба, а горе ще довше. Обоє мають якийсь щільний зв'язок з тілом людини. Але журба,

як прояв сердешного болю, походить, мені здається, з душі. Це почуття скорше невідомо мені.

— Гелено, засмутиш мене, кажучи таке! Я знаю, що твоє серце ніжне, що ти швидко прощаєш, що ти справедлива навіть до...

— Я думаю, що я чесна, моя люба Адрасто, але не можу похвалитись нічим іншим. На мені лежить темна пляма, бо я багатьох зробила нещасними, і мене згадуватимуть на підставі написаного Менеласом чи Герміоною некролога, де про мене говоритиметься не як за великодушну та справедливу жінку. Проте, в мене єсть одне виправдання — коли воно потрібне — за те, що я дивлюсь на життя як на комедію; правда, як на напружену і навіть сумну комедію. Першого-ліпшого моменту я зможу набути кращої слави, коли захочу зректись своїх чеснот. Коли б я вдавала, що кохаю Менелая — чого в дійсності давно вже нема, — вони називали б мене вірцевою дружиною. Моя трагедія була в тім, що я втратила чуття любови до нього, а вони всі вважали тільки на факти. Якби я, повернувшись додому, прикидалася, що пригнічена каяттям, — ніхто мені не повірив би, але всі думали б, що я роблю чесно... Розуміється, я не почувала каяття. Моє чуття до Паріса не було справжнє кохання, а тільки дуже близьке до того, і я глибоко вдячна богам і за це. Здругого боку, ті, хто хотів би виправити мене, не переконують мене своїм життям, і, хоч вони зберегли добру славу, але часто здаються лукавими в душі. Журба, яка завдає

Їм прикрости, мені не видається за журбу. Вони просто роздосадовані чи дуже розчаровані... Вони не знають, що таке журба! А втім — беру свої слова назад: Орест знає! Харіта, наприклад, думає, що вона зажурена, бо її хлопець хотів вибрати собі дружину самостійно. Було б смішно назвати це журбою! Ти думаєш, що ти пригноблена, бо твій милий — не високого гатунку людина. Я ж кажу, що ти повинна будти вдячна за кохання, яке дало тобі дитину, і повинна зважити на те, що Дамастор дався розлучити себе з тобою. То було б жахливо, якби ти хотіла бути щасливою з ним по тому, як він змінився до тебе! Ти мала кілька цінних досвідів, а мало хто з нас мав їх. Ти мала його безпосередньо. Дехто з нас тобі заздрить. Не думай по-лихому про ті місячні ночі, що їх ти з ним мала, про чари його поцілунків, про палкі його обійми,— все, що ти почувала тоді, то було правдиве. Люди, що сміються з таких почувань, не здатні самі це переживати. І ти не навчай свою дитину, ніби кохання є небезпечне явище і що вона повинна бути обережною або що розсудливість є основа життя.

— Я багато думала про той шлях у житті, який, я хотіла б, щоб йому судився.

— Цілком природно, що ти думала. Йому тільки всього тиждень.

— Але відповідальність страшна, Гелено.

— За що саме відповідальність?

— Ну, за правильне виховання.

— Ти краще не старалась би так ретельно. Коли б мені довелося це робити, я нагадувала б сама собі, що добрість є в усякім людськім серці; потім я шукала б її в хлопця й заохочувала його до неї. Він може щось полюбити, чимось пристрасно захопитись; і та справа, яку він полюбить, буде досить невинною, принаймні, доки він юний. Я просто підбадьорювала б його. Коли ж він не полюбить нічого,— він безнадійний. У цім випадку я намагалась би виховати його так, щоб він не був, принаймні, шкідливий для людського роду. Я сказала б йому, що він не має права виправляти людей, коли він любить те, що й вони люблять. Це відвернуло б його від помилок. Але твій хлопець буде подібний до тебе й Дамастора; так, подібний до батька... Дамастор був плохोї вдачі, але все ж деякий час він кохав тебе. Ти врятуєш дитину від впливу зіпсутої душі його батька. Подумай, яка людина був би Дамастор, якби його мати навчала його віддати своє серце першій же гарненькій дівчині, яку він зустрине, якби вона спонукала його закохатись у дуже вродливу дівчину, про яку він мріяв би й за якою ганявся б по всьому світі!

— В цім разі, звичайно, я не мала б його навіть і на короткій час!

— Так, ти не мала б. Вона повинна була сказати, що його обов'язком, як і правом, було кохати тебе завжди. Таке виховання зробило б з Дамастора іншу людину. Але я скажу тобі, Адрасто, дві речі. Коли ти виховаєш свого хлопця таким

ідеальним способом, як я тобі кажу, він не стане всім тим, чим ти сподіваєшся його бачити. Він знайде собі свою власну путь і здивує тебе. І тоді ти зрадиш свої погляди і відчуєш спокусу повестись подібно до Харіти. Ти скажеш : мій дорогий хлопче, я не так виховувала тебе, щоб ти те й те робив . . . Коли настане цей день, згадай про те, що я оце кажу тобі. Ти розумієш, що життя — це комедія!

— Я не можу уявити собі, що він виросте, ця рожева й біла невинність! Звичайно, він матиме свої власні бажання, я хочу, щоб він їх мав.

— Звісно, ти хочеш, щоб він мав свої власні бажання, й ти попросиш, щоб він зробив так, як ти кажеш. Ну, на теперішній час він виглядає невинно! Це тому, що ми забагато старші проти нього, я сказала б. Решта ж — то ілюзія, за винятком його ніг, звичайно. Вони надто маленькі, щоб їх можна було назвати ногами, придатними до вжитку, але в дітей вони мають надто вишукані форми. В усякім разі, здорові діти здаються своїм батькам вродливими, незалежно від того, такі вони чи ні. Це серйозна підстава, щоб існувала старша генерація. Але ти знову виглядаєш стомлено. Я піду.

— Тільки одну хвилинку, будь ласка! Я маю дещо сказати тобі, якби б тільки була щира, як ти завжди жадаєш цього. Я поважав твою бадьюру розмову і те, що ти кажеш мені тільки гарне. Це схоже на тебе. Але не вважай мене за невдячну, коли в твоїх зауваженнях про життя, молодість та виховання дітей я вбачаю великодушє зусилля. Я не

казала б і не поводитися так, коли б була щаслива. Чи ми й надалі будемо так само ставитись одне до одного? Я знаю, що тепер я не такий тобі друг, як була. До певної міри я стала об'єктом жалости. Я зобов'язана тобі тим, що маю де прихилити голову та де спочити.

— Не кажи мені так і не думай про це. Ти та, що й була,— одна з мешканців моєї господи і особливо люба мені.

— Ні, Гелено, не дури мене. Менелай же хоче вислати мене геть.

— Звичайно, він так сказав. Нічого не могло бути правильнішого. Ніхто не сміє сказати, що мій чоловік потурає недобрій поведінці в цім домі. Він сказав, що ти неодмінно мусиш піти звідси. Про це більше не говорилось, і ти залишилась. Такий ото Менелай! Справді—він найлагідніша людина, що будь-коли намагалася тримати світ у своїх лабетах. Він може говорити про добрі заходи, скільки його згодні слухати. Справжня причина, чому він привіз мене сюди замість того, щоб убити, це те, що він хотів врятувати того, з ким міг би говорити під старість. За тебе він не казав і половини того поганого, що майже щодня говорить про мене. Ніхто—ні я, ні він—не можемо обійтись без тебе. Ти будеш нам за дочку тепер, коли Герміона пішла.

— Куди пішла? Я не чула... Хіба вона одружилася з Орестом?

— Вона покинула нас, втекла. Я думаю, що вона побереться з Орестом, коли вони ще не побрались.

В усякім разі, ми втратили її. Батько, обузившись, погрожував одружити її з Пірром; Герміона задумала, що це серйозно, а може, тільки удавала це. Я прощаю їй, що вона кинулась до Ореста, шукаючи захисту. Ми не знаємо, де вона.

— Ти не турбуєшся про неї, Гелено?

— Ні, ні трохи. Я жалкую, що ми не вміли краще поводитися з власною дочкою, але вона цілком безпечна. Що могло статися з нею? Я думаю, що її намір влаштувати самій свої власні справи дадуть гарні наслідки. Вона витратила деякий час на те, що спитувалась полагодити мої справи. Вона не показує пошани, як дочка, але не можу не сказати, що ми того заслужили. Ні, коли це найгірше з того, що їй судилось зробити, то я буду задоволена... А чи приходила Харіта подивитись на свого онука, Адрасто?

— Звичайно, ні,— ця стара відьма...

— Ось і кажи про пошану дочок! Ти ж знаєш, що вона тобі свекруха, коли не формально, то фактично? Чому ти не попросиш її прийти?

— Хотіла б я подивитись, як то я зроблю!? Після всього, що вона верзла про мене!

— Справді! Дай їй висловитись, а тоді й іди! На твоїм місці я попросила б її.

— Вона не захоче прийти.

— Попроси. Вона відмовиться,— тоді ти скажеш, що хлопець чекає, щоб на нього подивились, хоче вона того, чи ні. Вона прийде... І ти можеш врятувати таким чином Дамастора.

— Ну, ось! Ти запевняла, ніби я щаслива, не одружившись із ним, а тепер намагаєшся повернути його назад!

— Припускаю, що це в мені слабкість. Я вважаю, що ти могла б бути цілком щасливою й без нього, але ти до цього не дійшла і ніколи не простиш мені, коли я не скажу, як ублагати його обурену матір. Це можна зробити так. Тепер роби, як знаєш Пам'ятай, що я сказала — „врятувати“ його. Ми хочемо, щоб повернувся назад твій Дамастор, якого, може, в дійсності вже й нема. А можливо, що й єсть. В усякім разі, Адрасто, я рада, що це хлопець. Дівчатам завжди важче живеться.

— Гелено, ти думаєш, що Герміона повинна одружитись з Орестом?

— Моя люба дитино, вона вийде заміж за Ореста.

— Але чи слід же їй виходити за нього?

— Ти хочеш сказати, чи одружилась би я з ним? Я б скорше випила отрути перед самим шлюбом. В ньому все те, що мені не подобається в людській природі. Він нічого доброго не бачить у житті, але він згоден узяти собі на плечі його тягар.

— Гелено, коли Герміона одружиться і в неї буде дитина, ти прийдеш подивитись на неї?

— Зразу ж. Я не стану чекати, доки мене покличуть. Коли вони не захочуть, щоб я прийшла, їм доведеться грюкнути дверима мені перед носом. А чому б мені не побачити дитину?

— Але Орест — і твоя сестра?!

— Дитина ж невинна. Коли Герміона одружиться, то я сховаю її вибір. А якщо й вона сама схватить його, то в тім буде її щастя. Ти знаєш моє правило — кайся наперед, а не пізніше. І до того критикувати вже запізно. Так, ми з Орестом багато разів дивитимемось одне на одного через стіл, за яким обідатимемо, і багато разів він подумає про той аморальний факт, що моє нечесне життя не позначилося в мене на обличчі. А я буду міркувати про сумління людське та його таємниці: як то виходить, що ми переконуємо себе робити огидні речі для нашого власного порятунку й для поліпшення добробуту наших друзів.

— Але, Гелено, хіба ти сказала б про Герміону те, що сказала про мене, що було б краще, якби її милий кинув її й залишив би виховувати дитину покриткою?

— Боже мій, ти робиш мені перехресний допит. Ні, Адрасто, я ніколи не скажу однаково про тебе й Герміону. Я не думаю, щоб вона вважала за щастя, коли б Орест кинув її. Я не певна, що вона з Орестом закохані одне в одного або були чи будуть закохані. Ваші випадки не однакові. Скільки я можу думати, вони бачать одне в одному не кохання, а якесь найвище зобов'язання. Герміоні, в усякім разі, Орест здається за один із її обов'язків. Коли мені доведеться з ними говорити, я висловлю йому своє співчуття. Але те, що я сказала тобі, я рада була б сказати й про Герміону. У тебе конфлікт тільки з суспільством,— і це, звичайно,

доволі погано, але по суті ти зробила правдиво а кінець - кінцем тільки це й має значіння.

— Прикутай, будь ласка, ковдрою дитину. Вітер подуває на нього.

— Ну, коли він так кріпко спить, то тобі з ним буде мало клопоту. О, яка чудова ковдра!

— Подумай тільки! Етеон прийшов сюди, не бувши закликаний, запевняю тебе, і не поспитавши дозволу,— він бешкетував тут, як дикун,— сказав, що дім полетить ік лихій годині, що він покине цю господу, лаяв мене всякими лихими словами і сказав, що Дамастор — осел. Потім поклав цю ковдру на дитину й пішов собі!

ЧАСТИНА П'ЯТА

ГЕЛЕНИНА ВРОДА

I

— Кінець - кінцем це сходить на те, — сказав Менелай, — що ми не можемо знати її.

— Правда твоя, — відповів Етеон. — Люди були скрізь на десять миль навкруги — і ніхто ніде нічого не чув про неї і не бачив, щоб вона проходила.

— Дивна річ, як то в цивілізованій країні молода дівчина серед білого дня могла вийти з дому і цілком зникнути!

— На мою думку, вона зайшла недалеко, — сказав Етеон. — Звичайно, моя думка небагато важить, бо я не розумію, куда могла вона заховатися, але, якби Герміона з'явилась, я ані трохи не здивувався б.

— А я б здивувався, — мовив Менелай. — Вона шукає Ореста, а він, як на те, зовсім в іншому місці.

— Звідки ти знаєш, що він не тут?

— Не вистачить же в нього нахабства, — пояснив Менелай.

— З другого боку,— заперечив Етеон,— для твого цілковитого замішання бракуватиме тільки того, щоб він показав саме, коли прибуде Пірр. Останній час випало таке щастя тобі взагалі.

— Це ще невелика біда. Гірше було б привітати Пірра новиною, що моя донька втекла. Мусимо знати її, мусимо, Етеоне! Пірр знає, що в мене тікала дружина, і, коли тепер мені доведеться сказати, що й дочка моя втекла так само,— я просто не здолаю глянути йому в очі.

— Не можна сподіватись, що вона пішла привітати Пірра. О, як ненавидить вона його!..

— Що ж пропонуєш ти зробити?— спитав Менелай.

— Я дійшов краю. В мене нема більше ніяких планів.

— Але ж ти мусиш їх мати, Етеоне! Не можемо ми кинути цю справу.

— Тобі нема чого її кидати. Ти, напевне, щось вигидаєш. Я тобі зовсім не потрібний, я не знайшов її сліду, і, правду тобі сказати, справа ця не по душі мені. Коли ми останнього разу її шукали, я весь час обмірковував, що маю зробити, коли її знайдемо.

— Привести її додому,— так тобі було наказано.

— Звичайно. А далі? Мені здається, тобі краще було б сказати Піррові, що Герміони на цей мент немає в місті, аніж показати йому її в кайданах, чи як там інакше думав ти тримати її. Коли її й приведуть назад, то як бранку. Нехай вже вона

йде собі... Мені боляче думати, до чого ми дійшли, Менелаю! Остання моя послуга тобі — намагатися арештувати твою дочку, що хотіла втекти... Я буду радий, коли прибуде Пірр, і я зможу звільнитись.

— Мені не можна відпускати тебе, доки я не знайду Герміони. Та й тобі не годилося б залишати мене перед тим.

— Ну, добре, Менелаю, я зроблю все, що можливе. Тільки я дуже втомлений від своєї служби і не певний, що Герміона колинебудь поверне назад. Це однаково, як вимагати, щоб я залишився тут на все життя.

— Я саме й хотів просити тебе про це. Правда, не на такий довгий час. Погодьмося ось на чім. Залишайся, доки ми не знайдемо Герміони, назалежно від того, повернеться вона чи ні. Коли ми з певністю знатимемо, де вона, ти можеш і піти. Якщо до прибуття Пірра її не буде знайдено, залишайся, доки він поїде. Ти гадаєш, що він може прийти з дня на день — і з того часу, як він поїде від нас, ти вільний. Це буде, в усякім разі, найважчий для мене час, і я доведу тобі, що вмію бути вдячним.

— Я справді не знаю, — вагався Етеон. — Це стає трохи складним... Ти хочеш сказати, що я можу піти зараз же, як ми дізнаємось, де Герміона?

— Так.

— Хвалити бога, то я можу піти сьогодні ж! Що ти думаєш? Ось же вона!

— Де?

— Просто за тобою, коло дверей.

— Що це значить, Герміоно? Де ти була?

— Поспитаєш про це іншого разу; це не має значіння. Мені треба поговорити з тобою і з матір'ю.

— Нам теж треба сказати тобі кілька слів. Я сподіваюся, ти розумієш, які неприємності твоя поведінка...

— Не кажіть дурниць, тату. А де мама?

— Гелено! Гелено! Герміона тут!..

— Гадаю, тепер я можу піти? — спитав Етеон.

— На цей раз це зайве, — сказала Герміона. — Втім, що я казатиму, нема нічого, чого тобі не слід було б чути. Я навіть хочу, щоб ти почув.

— Герміоно, люба дитино! — скрикнула Гелена, — справді ж, я дуже рада, що ти повернулася!

— Я не повернулась до вас, а завітала сказати вам дещо, од чого ви не зрадієте, коли почуєте.

— Твоя відсутність не поліпшила твоїх манер, — зауважив Менелай. — Коли ти говоритимеш до Пірра так, як говориш до своїх батьків, тобі не можна не боятись його, він відважний чоловік, але не стане ризикувати своїм життям.

— Ти всещекаш на Пірра? — спитала Герміона.

— Ввесь час.

— Він не прибуде, — сказала Герміона. — Це власне я й хотіла сказати вам.

— Не прибуде? — здивувався Менелай. — Він же прийняв запрошення, і Етеон сказав, ніби він уже в дорозі. Як то було, Етеоне?

— Він не може прийти тепер,— сказала Герміона.

— Може, тільки *тепер*?— висловив гадку її батько.— Але я хотів би знати, чому ж він не прибуде?

— Він образив Ореста.

— А яке ж це має відношення до його приїзду? Невже Орест ще й вибирає гостей для нас? Що ти хочеш сказати?

— Ми з Орестом зустріли Пірра по дорозі, і...

— Що ви з Орестом зробили?— спитав Менелай.

— Тепер це не має значіння,— відповіла Герміона.— Ми йшли з ним, коли зустріли Пірра. Я здогадалась, хто то був, але нічого не сказала. Він спинився спитати про дорогу, і раніш, ніж я могла зробити щонебудь, щоб попередити події, вони знали вже імена один одного. Пірр раптом випростався і сказав, що скільки його покликано було до вас як гостя, то фактично й у той момент він уже був гість. Він зіскочив з коня і запропонував мені захищати мене. Орест спитав, від кого хоче він захистити мене, а Пірр відповів, що від чоловіка, який наважився піднести руку на свою власну матір. Раніш, ніж я зрозуміла, що сталось, вони видобули мечі.

— І вони справді бились?— зацікавився Менелай.

— Авжеж! Пірр мертвий!

— Герміоно, Пірр — мій гість!.. Невже ти скажеш мені, що Орест убив людину, яка їхала до мене на мій заклик?

— Орест убив його, тату, в обставинах, про які я допіру тобі сказала.

— Ну, це показує тільки, як Орест ставиться до гостинности,— промовив Етеон.— Я ніколи не шкодуватиму, що я не впускав його сюди. Коли взагалі є різниця в цих жахливих подіях, то цей випадок — гірший ще, ніж убивство Клітемнестри! Вона, принаймні, і сама винна була в злочині.

— Я ніколи не помирюся з цим,— сказав Менелай.— Коли б я міг зараз упасти мертвий, я прийняв би це за ласку долі. Я ніколи не товаришував з Пірром чи його батьком. Я закликав його відвідати мене цілком певний, що він прибуде. Аж ось один з моїх родичів зустрічає його на дорозі й убиває! Яке виправдання можу я навести кому-небудь або й самому собі?

— Хіба Орест знав, що Пірра було покликано як гостя до твого батька?— спитала Гелена.

— Так,— відповіла Герміона.

— Я мушу подбати, щоб знайти тіло Піррове й пишно поховати його,— сказав Менелай.— Потім, мені здається, я мушу помститись на Орестові. Коли я цього не зроблю, люди подумають, що я його спільник, який приготував пастку для свого колишнього ворога.

— Ти не можеш помститись на Орестові,— мовила Герміона,— він не зробив нічого лихого. Я бачила все до кінця, і якби він зробив інакше, я зневажила б його. Пірр образив його, мені

здавалось, що він образив і мене. Я не хочу, щоб ти невірно зрозумів мене. Я не намагаюсь боронити Ореста; він не потребує захисту. То не на щастя мені й комусь іншому їхав сюди Пірр. Я дуже рада, що Орест убив його. Коли б не він, то я зробила б це сама. Я вирішила це того ще дня, коли тато попередив мене, що Пірр має одружитись зо мною. Коли ви штовхаєте людей на такий вчинок, вони його й вчинять.

— Викапана Клітемнестра! — згукнув Менелай.

— Моя дочка повна умовностей, — зауважила Гелена.

— Я бачу, що ми підходимо до кінця, — сказав Менелай. — Коли на мій дім звалиться якась нова катастрофа, я, принаймні, не буду винний. Нема чого сперечатись далі. Коли після всього Герміона все ж бажає Ореста, то вона, значить, знає про нього все найгірше, а про смак, як кажуть, не сперечаються. Я хотів би спитати тебе, Герміоно, просто, щоб знати: чи справді ти мрієш стати за дружину цьому вбійникові?

— Я не мрію, — відповіла Герміона, — а я вже й є його дружина.

— Я так і думала, — вкинула слово Гелена.

— Як ти сказала — хто ти? — спитав Менелай.

— Його дружина. Я сказала тобі цілком ясно, що я одружилася з ним. Ми ще не побралися, коли зустріли Пірра, але сварка з ним була неминуча, навіть якби ми й були вже одружені. Я заявила Орестові, що люди звернуть увагу на

нашу спільну подорож, коли говоритимуть про вбивство, і ми повинні одружитись зразу. Так ми й зробили.

— Можеш залишити мій дім!— сказав Менелай.— Етеоне, будь ласка, одчини їй двері.

— Дякую тобі, Етеоне! Я й сама не маю наміру залишатись довго. Там на мене чекає Орест. Бувайте здорові!

— Одну хвилину,— спинила її Гелена.— Менелаю, ми ж підходимо вже до кінця, як ти кажеш. У нас є певна думка про вчинок Герміони з Орестом, але що вони зробили це на власну відповідальність, то не ми відповідаємо за наслідки! Про це нема чого говорити більше, і ми могли б бути їм добрими друзями.

— Я ніколи не дружитиму з Герміоною чи з Орестом!

— Звичайно, ти будеш дружити. Які дурниці! Хіба ти не зробив помилки тепер, як і тоді? І я помилялась. Питання лише в тім, якого розміру та помилка. Покарано тебе чи ні,—то справа не твоїх друзів чи твоєї родини карати тебе. Залиш дещо й на ласку богів, Менелаю! Раз це вже сталося, я хотіла б почати будувати по-новому своє власне життя. Коли ти намагатимешся грати ролю долі-месниці, ти цілком зіпсуєш свою вдачу. Можливо, що Орест і злочин зробив; але й то його справа. А мені здається, що він у серйозній небезпеці, і Герміона також. Бо вона зважилась поділити його долю. Це вже справді стосується

нас з тобою — і ми повинні допомогти нашим дітям, коли вони в біді.

— Орест не моя дитина!

— Але ти йому найближчий родич і людина, до якої він тільки й може звернутись. Тобі не треба прощати його вчинку, як і мені також; ми повинні лише ніколи не нагадувати про його. Ми з тобою дбали про те, щоб добре забезпечити в житті Герміону, і не досягли цього. Поставмося ж до неї з добрим чуттям, доки вона сама не влаштується! Герміоно! Щодо мене, то наш дім завжди відчинений для тебе й твого чоловіка...

— Ні в яким разі! — згукнув Менелай.

— Ти, звичайно, не житимеш тут, — казала далі Гелена — це було б незручно зараз як для тебе, як і для нас. Адже молоді повинні мати свою власну господу. Та коли тобі заманеться прибути до нас, то приїзди сюди, де ти виросла. Герміоно! Мені здається, це місце буде милішим тобі проти всякого іншого, де б ти не була і як би гостинно не шанували тебе всюди.

— Цілком вірно щодо Герміони, — сказав Менелай, — але цього не можна застосувати до Ореста. Він не ріс тут, і якщо десь інде його шанують не більш, ніж тут, то він пропаща для суспільства людина. Скажи йому виразно, Герміоно, що любов нашої родини поширюється тільки на тебе. Ми не хочемо приймати його.

— Коли мені дозволено буде висловити протилежну думку, — встряла Гелена, — то я попросила б

Герміону послати Ореста сюди негайно ж. По-моєму, годі вже непорозумінь у цім домі, і слід було б сказати про це Орестові тепер же. Не переказую тільки через Герміону чи через когось іншого, Менелаю. Поговори з Орестом сам.

— Я не дозволяю йому ступити до моєї господи і, природно, не хочу говорити з ним.

— Може, тоді ти не заперечував би, щоб я поговорила з ним? Він убив мою сестру, і коли тут хто й засуджує його за смерть Пірра, то це я, бо я ж подала думку запросити його сюди. Я вимагаю, щоб ти, Менелаю, дозволив мені поговорити з Орестом.

— Я не розумію, що можна йому сказати, Гелено? Він напевне скористається з цього й висловить тобі догану за твою поведінку або викаже, в чім саме я був неправий.

— Він може спитати мене, чому ти не допоміг йому помститись за його батька,— сказала Гелена.— Коли так і буде, то я поясню, що затримала тебе вдома. Коли ж він скаже мені, що це була помилка, я визнаю її і разом з тим розповім йому про все, чого він не знає, і про своє минуле життя. Орест не страшний мені, і я дуже хотіла б зустріти його. Як швидко можеш ти привести його сюди, Герміоно?

— Не сюди, Гелено,— сказав Менелай.

— Увесь сенс було б втрачено, якби я бачилась з ним денебудь в іншому місці! Та й навряд чи було б зручно для мене зустріти його поза

власним домом, десь далеко від твого захисту, Менелая! Як швидко гадаєш ти його привести сюди, Герміоно?

— Я волію не приводити його зовсім, бо тато заперечує.

— Цілком вірно,— погодилась Гелена,— але твій батько взяв назад своє заперечення.

— Я не пригадую, коли я зробив це.

— Прошу пробачити. Я думала, ти погодився, що мені було б зручніше побачитись із ним прилюдно тут, ніж самій десь поза нашою господею!

— А так, з цього погляду!— зрозумів Менелай.

— Ну, як швидко думаєш ти його привести, Герміоно?

— Я не хотіла б приводити його сюди, мамо. Я не певна, чи добре повелися б ви з ним!

— Моя любо дитино, він у цілковитій безпеці. Слово честі, нічого з ним тут не трапиться.

— Я не знаю, що ви хочете сказати йому, і не хочу, щоб він вас бачив,— сказала Герміона.— Він цілком щасливий тепер або був би щасливий, якби не ті його хатні нещастя.

— Це й заважає кожному з нас бути щасливим,— сказала Гелена,— за винятком небагатьох, що не турбуються про нещастя інших. Ти ж не думаєш, що Орест з таких людей? Пришли його сюди, Герміоно! Я обіцяю повернути його тобі. Чи міг би він бути тут завтра?

— Ти зробила б розумно, пославши його сюди,— сказав Менелай.— Ми покінчили б з цією справою.

Твоя мати хоче бачити його. Я певний, ти не дозволиш йому залишатись тут довго, а ми не зробимо йому нічого лихого.

— Дозвольте мені знати, коли саме він має прийти?— спитав Етеон, — і я скажу новому воратареві, щоб він не прогавив і повернув його назад: ви не можете бути гостинні з такою людиною!

— Що це за розмова про нового воротаря?— спитала Гелена.— Старий же нас цілком задовольняє.

— Етеон покидає нас,— пояснив Менелай.— Він бажає звільнитися, і я обіцяв уволити його, скоро Герміона повернеться. Я ніколи не чекав її так швидко, а то я не обіцяв би йому. У мене ж нема нікого, хто заступив би тебе.

— А ти хіба не можеш залишитись у нас, Етеоне?— спитала Гелена.— Ти мій найдавніший друг тут. Ти відчинив мені ворота, коли ще я ввходила сюди нареченою!

— І коли ти повернулася з Трої,— сказав Етеон.— Але я нічого більше не можу зробити для тебе, і мені час покинути цей дім.

— Ти не повинен кидати його. Ми переконаємо тебе на інше,— сказала Гелена.— Мені здається, те — не остаточне твоє рішення?!

— Залишишся тут? гаразд?— спитав Менелай.— На цьому й покінчімо.

— Ні, я остаточно намірився, Гелено, і зовсім не хотів би про це сперечатись.

— Шкода,— мовила Гелена.— А проте, тобі видніш. Ти ж хоч попрощатися раніш ніж підеш звідси.

— Я оце й хочу прощатись!

— То твоя справа, чоловіче, — сказив Менелай. — А ти, доню, йдеш, а завтра пришлеш Ореста, так же?

— Ні, — сказала Герміона, — я йду зовсім не для того, щоб прислати сюди Ореста. Я чекаю тільки, щоб попрощатися з Етеоном, і тоді піду. Я не повернусь. Ми сюди не прийдемо — і після цього не потрібні ніякі розмови.

— Ну, тоді йди собі геть! — розсердився Менелай. — Чому ти постійно чіпляєшся до нас, щоб сказати тільки, що не похваляєш нас. Чи ти добре розумієш, що зробила ти разом з своїм чоловіком? Невже після цього якійнебудь людині цікаво знати, похваляєш ти її, чи ні? Ми дозволили тобі ввійти в цей дім і залишитись тут так, ніби тебе й не було вигнано. Пізніш, коли ти навідаєшся до своїх друзів, ти напевне відчуєш різницю.

— Менелаю, Менелаю! — сказала Гелена. — Я не хочу, щоб Герміона пішла, не пообіцявши прислати до нас свого чоловіка. Коли вона це зробить, я думаю, ми зрозуміємо якось одне одного. Не з убійником моєї сестри хочу я поговорити — а з її сином. Коли Герміона так шалено кохає його, то мусить же бути в нім щось гарне, чого я не знала! Я хочу визнати свою помилку, коли вона є. Я хотіла б його бачити!

— Він чудова людина. Ви не могли б не захопитися ним, коли б знали, який він справді єсть.

Ви з татом непокоїтесь тільки тому, що не знаєте і не хочете знати його.

— Звичайно, ми хотіли б познайомитися з ним,— сказав Менелай,— ми ж сказали тобі, що просимо його одвідати нас, але ти не могла його знати. То не наша провина, що ми не знали, де він був.

— В цім невинна й Герміона,— оступилася за доньку Гелена.— А тепер ми бачимо, що й Орест у цім невинен. Ти вірно сказала, доню: ми не знаємо Ореста. То ти скажеш, що ми просимо його прибути до нас завтра?

— Я перекажу йому ваше запрошення,— відповіла Герміона,— тільки я ніколи не знаю, що він зробить.

II

— Це добре з твого боку, Оресте, що ти прийшов,— сказала Гелена,— я розумію, що ти тепер не вільний, але хотіла тебе побачити зразу ж, скоро Герміона сказала про ваш шлюб.

— Я хотів сказати, та не можу, що радий прийти,— відповів Орест.— Ви мали всі підстави ненавидіти мене, я боявся зустрітись із вами.

— В мене нема ненависти до тебе,— сказала Гелена,— та й з твого боку, я сподіваюся, нема підстав мене боятися. Я хотіла бути другом чоловікові моєї дочки. Саме з цих причин я й просила тебе прибути.

— Ви не хотіли, щоб Герміона одружилась зо мною?— спитав Орест.

— Не хотіла.

— Ви бажали одружити її з Пірром?

— Так.

— Тоді я не знаю, звідки така раптова дружба.

— Мій любий Оресте! Я завжди знала, що буду в добрих стосунках із своїм зятем, раз його буде вибрано. Моя дружба не раптова, раз ви вже побралися. Я хотіла б, щоб ти знав, як часто твоє ім'я згадувалось у нашім домі відтоді, як я повернулася. Я спонукала Герміону закликати тебе до нас; ми так хотіли побачитися з тобою, але вона не знала, де ти був. Наша симпатія на твоїм боці. Ми розуміли, яку жахливу відповідальність взяв ти на свої плечі. Я хотіла б сказати тобі й тепер, як глибоко я сумую за тебе.

— Я почуваю, що з мого боку було б лицемірство прийняти вашу симпатію,— мовив Орест.— Я не заслужив вашої дружби.

— Звідки ти міг знати, як я ставлюсь до тебе? І все ж я твій друг. А чи можу я вважати тебе за свого друга?

— Безперечно, не можете. Я недавно вбив вашу сестру!

— Я чула, що це ти зробив.

— А ще пізніш я вбив вашого гостя— Пірра.

— Про це я теж чула.

— Це — найгірші злочини, як думає більшість людей!

— Я думаю про це так само, мій любий, і гадаю, що не ворожість до мене примусила тебе

наважитись на ці злочини. Чи не так? Я думаю, ти мав інші причини для того.

— Але напевне ви не захочете бути другом людині, що вбила вашу сестру!..

— Людині, що одружилась з моєю дочкою?

— Ви великодушна жінка, мушу сказати.

— Не зовсім, але це природне чуття. Не зрозумій мене на зло, Оресте; але те, що ти зробив, здається мені неймовірно жахливим. Ти спокутуєш його, зустрівши відповідне ставлення до тебе з боку більшості людей, а головне — зазнавши мук свого власного сумління. Я не можу сказати, як мені шкода тебе! Я зробила б усе, щоб уберегти тебе від такого вчинку, так само як я намагалась уберегти Герміону від шлюбу з тобою. Але що сталося, — то сталося... Ми тепер вільні і можемо дружити й симпатизувати одне одному, раз з'ясовано наші помилки. Щодо мене, то я засмучена тим, що ти зробив, і мені шкода тебе. Що кращі ми друзі, то більш я шкодуватиму про твої вчинки. Я не хочу, щоб твої нещастя впали й на Герміону.

— Я не хочу перекладати нічого з тих нещасть на неї, але вона і так мала б їх, — відповів Орест. — Тут є свого роду справедливість, бо це ваша дитина. Якщо ми говоритимемо про ваші неправдиві вчинки, то я міг би легко обвинувачувати й вас у всій цій трагедії. Батько ж мій сватав вас для свого брата і завжди втішався тим, що Менелай безпечно пройшов через усі небезпеки свого блискучого шлюбу! І все це почалося з вашої вроди

Агамемнон віддав на офіру свою дочку, щоби фльота могла відплисти. Я думаю, що моя мати правильно зробила, кинувши його. Вона почувала себе зобов'язаною, не помстившись за дочку, коли б чоловік її повернувся. Тому вона, хоч і не переслідувала Агамемнона, але скарала його, коли він повернувся. Звичайно, вона була неправа, але я поважаю її мотиви. Ось чому мені було так важко мститись за свого батька; та в мене не було іншого вибору. Тепер мені судилося посваритися з вашим гостем. Іфігенія — Агамемнон — Клітемнестра — Пірр... Це й є кривава логіка вашої поведінки. Моя мама вважала, що то ви були винні! Вона казала, що ви були незвичайно вродливі... Ви така й є! Але вона говорила також, що куди б ви не приїздили, люди там починали поводитись зле. Я бачу, що це правда. Чи можете ви міцно спати? Я не можу. Але те, що я зробив, як на вас — незначний вчинок аматора. Ось чому ви можете приймати мене так гостинно. Ви спонукнули до жахливих учинків багатьох людей, які виключно заради вас наклали своїми невинними головами. Всі ці люди полягли під Троєю. Їхні діти були побиті чи померли з голоду — а жінок взято силою й збезчещено. Ми ніколи не зможемо бути надто добрі друзі. І я не можу тішитись вашою прихильністю, знаючи, які лихі наслідки полишила ваша поведінка.

— Ми не станемо сваритися з-за наших поглядів, Оресте, — сказала Гелена, — така моя думка.

Я знала, що ти так і думав про мене. Де б я не була — нещастя завжди мене переслідувало. Коли б це не було ради мене, твій батько не віддав би на офіру своєї власної дитини, моя сестра не забила б свого чоловіка, ти не вбив би своєї матері й Пірра і не одружився б з Герміоною!..

— О, я одружився б з Гермоною в усякім разі. Тут нема нічого катастрофічного і ви за це ніяк не відповідаєте. Я одружився б з Герміоною, бо кохаю її.

— Це вважають за добру підставу, — сказала Гелена. — Мені здається, ваш союз визначено завчасно. Ви побрались би будь-що-будь, — хоч яка б чарівна була її мати.

— Так, ніщо не могло б стати нам на заваді. Коли люди кохаються, як ми з Герміоною, тоді не можна примусити їх зробити інакше.

— Ти ніколи не зустрівав Паріса? Звичайно, ні... Він мав такі самі почування до мене.

— І ви не погоджувалися з ним, я гадаю?

— Ні, погоджувались.

— І через те змінили згодом ваші погляди?

— Ні, я все ще вірю в це. Ось чому мені приємно знати, що до шлюбу тебе привело кохання. Я боялася, що з Герміоною може статись те, що з мною. Вона не таїлась з своїм наміром щодо тебе.

— О, ви не повинні так несправедливо ставитись до неї! Ми...

— Яку ж несправедливість зробила я їй?

— Ви думаєте, ніби вона примусила мене одружитись із нею?

— А хіба вона цього не зробила? Я думала, що ти сказав, ніби ти не міг цьому опиратися. Чи ж то чари були — її, чи твої, — що пересилили тебе?

— О, з такого погляду!

— Звичайно, я помилилася, — мовила далі Гелена. — То ти причарував її до себе.

— Я ніяких не знаю чарів, — відповів Орест.

— Чи так це було у вас, але Паріс знайшов таке чуття в мене, як і я знайшла в нього. Чи не дивно ж, що кохання стає нашою волею? Інакше ми не могли б кохатись.

— О, прошу пробачення! З такого погляду ваша пристрасть, як і всяке інше кохання, могла б видатись священною для того троянського негідника.

— Я цього не кажу, а тільки згадала, як воно було зо мною, — заперечила Гелена. — Ти сказав мені, як ви з Герміоною кохаєте одне одного; я розповіла тобі, як кохались ми з Парісом. Чому ти назвав його негідником? Ти ж його не знав! Наше кохання було подібне до всякого іншого кохання. Нам воно здавалося священним чуттям. Коли ти хочеш, я розповім тобі й про наші відносини з Менелаєм. Одружившись зо мною, він теж признавався, що не міг інакше зробити. Тепер він думає, що міг би зробити й по-іншому, і шкодує, що не зробив так. Але тоді він був правий.

— Коли ви не могли зробити інакше, — сказав Орест, — то, значить, вас не можна гудити за ті нещастя, що сталися? Це дотепний погляд, але я не

думаю, що він вас виправдує. Хто відповідає за все це?

— Я часто міркувала про це,— відповіла Гелена,— але й досі не знаю. Я могла б довести, що то була помилка Менелаєва, але тоді я мусіла б розуміти Менелаєву вдачу. Проте, що більше намагаєшся зробити це, то важчим воно стає. Ось чому я звикла зважати тільки на факти. Ми мусимо визнавати наслідки фактів — і зайво обмірковувати ті події, що тільки мали статися. Я вважаю, що той, хто вчинив злочин, сам мусить бути за суддю собі.

— Це — страшенно руйнацький погляд! Згідно з ним жаден злочинець не був би покараний.

— Ніколи, якщо ти не думаєш, що в житті нема нічого морального. Я все ж хочу вірити, що завжди можна пізнати гарний чи негарний був учинок, бо гарний вчинок, як правило, дає добрі наслідки.

— Звичайно, в теорії воно так,— погодився Орест.— Але в дійснім житті, у суспільстві, вам довелося б робити різницю поміж злочинцями й усіма іншими людьми.

— Я хотіла б цього,— сказала Гелена,— тільки сумніваюсь, чи може хто це зробити, коли в нього нема вдосталь часу, щоб спостерігати наслідки їхнього життя. Як приклад візьмімо тебе самого. Я не знаю, убивця ти, чи людина з незвичайно розвиненим чуттям синівських обов'язків.

— Я старався виконати свій обов'язок,— сказав Орест,— але те, що я зробив, лягло на мене страшенним тягаром.

— Так воно й є, — сказала Гелена. — В тобі напевне є щось від того й іншого. Я хочу сказати, що твої вчинки були й гарні, й лихі. Ти робив з найвищих, здавалося тобі, мотивів, але, може, в дійсності вони були не досить високі. Твої моральні почування вищі за всяку критику, але може статись, твоя обізнаність з фактами не відповідала цьому. Більшість людей, я помітила, почувають себе в цілковитій безпеці, коли вважають себе за правих. Але з власного досвіду я спостерегла й те, що, коли ми цілком певні у правдивості своїх вчинків, нам треба бути дуже обережними. Вельми можливо — ми щонебудь та й прогавимо. В коханні, ти кажеш, ми не можемо приневолити себе йти проти волі, тим то я звертаюсь до чогось іншого. В твого батька було те, що в свій час здавалось мені абсолютною вірою в офіри. Бог для нього був істотою, в якій можна було купити все, що треба. З найчистішим сумлінням він дав на офіру свою дочку, сподіваючись забезпечити себе сприятливим вітром. Твій батько і мій чоловік були найгірші морці, яких я будь-коли зустрічала. Менелай скерував свій корабель просто на Єгипет, бажаючи потрапити додому, в Спарту. Я кінець-кінцем умовила його справити кілька жертв. То було корисне для його впертості й пихи — однаково, навіяли вони на сприятливий вітер чи ні. Гордощі — то гріх гірший за той, на який грішив твій батько. Проте, наслідки його офіри були ще страшні. Мені це здається диво-

вижним. Ти, мабуть, думаєш, що я зробила погано, вирушивши в Трою, дарма що й розумієш — і я вдячна тобі за це — я не могла зробити інакше. Ти також вважаєш, що Менелай повинен був розпочати велику війну, знищити місто й перебити силу люду — тільки тому, що втекла його дружина? Ти гадаєш, що судити за це треба мене? А я не бачу за що... То були лише гордощі й брак уяви. Він, а не я, був причина всіх цих смертей! Він робив цілком свідомо і був навіть задоволений сам із себе а я, знала, що йду на трагічну справу, хоч і не можу нічого змінити. Хто ж із нас відповідає за всі страждання? Мені здається, розумна людина могла помиритися з тим, що втратила свою дружину, і не викликати війни.

— Чи не вважаєте ви, що дружину, яка кинула свого чоловіка, мусить бути покарано?

— Це залежить від того, яка жінка і який чоловік,— сказала Гелена.— Мені треба знати, про кого ти саме кажеш?

— Я кажу про вас,— відповів Орест.

— Може, мене й треба було б скарати; може, мене й покарано, але не від Менелая. Він зібрав своїх друзів, щоб знищити Трою, і через нього їх було вбито, а ми з ним повернулись. Я знаю, він почуває, що зробив необачно, і, думаю, краще не питати його, чому саме.

— Чому?

— З тої ж причини, чому я не питала б, що ти зробив, скаравши свою матір. Або що вона

зробила, вбивши твого батька. Коли хочеш бути добрий, треба питати в людей про їхній намір. Якби ми розуміли справжню вагу своїх вчинків, може, ми не могли б пережити їх.

— Ви страшенно засмучуєте мене... Ви й уявити не можете, до чого страшенно засмучуєте мене!

— Я знаю,— сказала Гелена.— Я зробила це свідомо. Ти прийшов сюди, вважаючи мене за лиху жінку, а сам себе ніби за жертву обов'язку. Ти був правий щодо самого себе. Ти є жертва того, що ти вважав за повинність. Така була й твоя мати. А після всього того, що я сказала, ти не так уже певен цього. Ти, думаю, хоч і тепер вважаєш мене за лиху жінку, але бачиш, що це не так легко довести: Моя власна поведінка, Оресте, довгий час смутила мене. Але я віддала б свою голову за кожен зроблений мною вчинок. Я знесу відплату, яку дістану від життя. Коли ж її не буде, то радітиму з того, що мої вчинки не такі погані, як я боялась.

— Це дуже небезпечний погляд на життя,— сказав Орест.

— Я й не стараюсь повернути тебе на твою віру,— сказала Гелена.— Я просто хотіла пояснити мої вчинки і, може, трохи заспокоїти тебе. Подеколи наші неправдиві вчинки — злочин, подеколи — помилка. І наші помилки мусіли б призводити менш трагічних наслідків, ніж злочини, але часто трапляється й навпаки. Ти, я вважаю, зробив кілька жахливих помилок, але це не впливатиме, я гадаю,

на нашу дружбу. Я сподіваюсь, ти не зробиш їх удруге?!

— Це все добре, що ви кажете, і я дуже вдячний вам, але все ж таки мені воно здається нечесним,— сказав Орест.

— Може, й так,— не заперечила Гелена.— Але це все, що я можу зробити. В усякім разі, між нами нема ворожих почувань?

— Звичайно, я не похваляю вашої візити в Трою і всього, що там сталось,— сказав Орест.— Але то — минуле.

— На жаль, це так,— відповіла Гелена.

— Це схоже на каяття,— сказав Орест.

— Сподіваюсь, ні,— відповіла Гелена.

— Коли у вас нема ніяких лихих⁹ почувань до мене, то є вони в Менелая,— сказав Орест.— Дивно що я не подумав про це раніш. Не варто нам миритись, коли він і надалі думатиме про помсту.

— Він не помститься на тебе,— заспокоїла його Гелена,— він тільки за те, щоб карати лихих. Ці дві речі — ніби й одне й те ж саме, але по суті вони не однакові. Тепер він не буде говорити з тобою, але згодом стане приязніший. Він до деякої міри захоплюється тобою. Ти спершу був його улюблений наречений для Герміони.

— Герміона мені про це казала. Вона вважала, що батько був цілком на її боці, але пізніш вона відчула, що він, сказати б, зрадив її.

— Герміоні треба перестати думати, що люди зраджують її, коли вони не згодні з нею. Як ти

вважаєш, чи зможете ви з нею жити в злагоді після всіх тих бурхливих подій, що сталися?

— Звичайно, можемо. Ті ж бурхливі події, як ви їх називаєте, аж ніяк не були зв'язані з нашим коханням.

— Ти так гадаєш?— спитала Гелена.— Герміона хоче допомагати тобі, а тобі потрібна й надалі допомога.

— Мені здається, що ви не розумієте наших відносин,— сказав Орест,— ми з природи товариші,— я був радий одружитись із нею.

— Нещасний хлопець. І це все?

— Я сподівався, що ми зможемо швидко побратись, але не мав ніякої надії дати їй такий дім, на який вона заслуговувала; нарід не хоче, щоб я повернувся в маєток свого батька. Після цієї несподіваної сварки з Пірром я відразу зрозумів, що Герміону було б скомпромітовано, якби вона не була мені дружина. Фактично своїм здоровим розумом вона зрозуміла це перша. Але скоро вона на це натякнула, я визнав, що вона має рацію, і заради неї охоче одружився з нею, дарма що час для шлюбу був не дуже слушний.

— Вона надзвичайно схожа на Клітемнестру,— сказала Гелена.

— О, ви ж знаєте, яку ненависть викликають у мене ці слова!— скрикнув Орест.

— Ну, пробач мені,— сказала Гелена.— Це, дійсно, було більш, ніж нетактовно.

— Ото клопіт,— сказав Орест.— Я й сам помітив це і в найнещасніший момент: коли я переміг Пірра, вона була страшенно рада! Я ніколи не бачив такого виразу ні на чийм обличчі, окрім одного... Це вразило мене так прикро, що я боявся навіть, чи не захворів я на розум од усього того, що пережив. Коли круг себе я бачу, наче живих, свою матір, батька, Пірра — їхня кров отруює останню частку мого щастя... О, ви не уявляєте собі, як це жахливо... Я не можу говорити про це з Герміоною, бо воно стосується її, і до того ж вона цього не зрозуміє. В неї, очевидно, немає сумніву в тім, що все вона робить правильно. Ви — єдина людина, якій я це сказав, а коли я йшов — мені й на думку не спадало признаватись у таких справах.

— Я дуже рада, що ти так зробив, Оресте, і пишаюсь, що ти признався саме мені. Коли вбачати в Герміоні подібність до Клітемнестри, то мій розум хворіє вже віддавна. Герміона, як і її тітка, чудово розбирається в усім, що бачить. Вона не знає світла й тіней у речах. Я уявляю собі, що вона може або одружитись із чоловіком, або вбити його — але нічого проміжного! Її присуди завжди суворі: — одну з моїх дівчат в домі нещодавно скандально був зрадив підлий коханець, і коли ми виявили, що вона повинна мати дитину, Герміона хотіла звільнити її й тим остаточно збездістити.

— Герміона говорила мені про це,— мовив Орест.— І мушу сказати,— я погодився з нею цілком. Є межі навіть для найпоступовіших поглядів,

— Я завжди так і думала, — погодилась Гелена. — Ви з Герміоною мусите виробити ці межі самі. Але ти правий, думаючи, що вона схожа на твою матір. Я ніколи не припускала, що вона схожа на мене.

— Анічогісінько спільного! — ствердив Орест.

— Де в чім вона подібна до свого батька, — вела далі Гелена, — і я сподіваюсь, що ти зможеш знову помирити їх обох. Менелай убожнює її, він любить її більш за все в світі. Це часто трапляється поміж батьком і дочкою. Менелай намагався розрадити її побратися з тобою, а вона образилась. Що ти здобув таки її, мусиш бути великодушний і помирити їх. Погано було б, якби вона чи батько увесь свій вік плекали таємну ворожнечу!

— Вона мені говорила про це, — сказав Орест, — і я так і хотів зробити, правильно то було б чи ні. Мушу тільки зазначити, що мотиви, які Менелай вибирав, щоб одмовити мене, не легко забути. Він запальна людина, — так передала мені Герміона, — і позиції раз узятої тримається вперто. Герміона оплакує цю його рису, як головну причину їхніх прикрих відносин. Я ще не бачу, як би я міг устряти в цю справу. Коли Менелай не правий, він мусить зробити перші кроки. Я далєбі не можу виправдати тих неприємних зауважень, які він зробив про мене.

— Може, добрі відносини між вами й неможливі, — сказала Гелена, — даруй мені, що я згадала про це; але ти або Герміона — кому, на твою думку, краще, — мусите підійти до Менелая, щоб порозу-

мітись. Коли ти не зможеш цього зробити, то й ніхто не зможе. Я вірю в твою розсудливість!

— Це дуже важко, як ви й самі кажете, та я, звичайно, зроблю все, що можу,— сказав Орест.

III

— Я прийшла попрощатись із вами, тату. Ми з Орестом вирудаємося завтра.

— Шкода, Герміоно! Я не хочу розлучатись з тобою. І ти від'їздиш з цим...

— Не кажіть нічого проти нього, тату. Може, колись ви краще його зрозумієте.

— Через те я не полюблю його більше. Куди ж ви відряджаєтесь? у шлюбну мандрівку? чи то секрет?

— Ми гаразд і самі не знаємо. Орест хоче поїхати в Дельфи, а мені це не цікаво. Головна причина нашої мандрівки в тім, що він потребує цілковитої зміни обстанови. Ми виберемо таке місце, яке задовольнило б нас обох.

— Коли ви повернетесь назад?— спитав Менелай.

— Ми на дуже далеко не загадуємо, але це не буде швидко. Орест не може залишатись удома, і до того нам обом треба побачити світу.

— Ну, ти знаєш, як я дивлюсь на це все,— сказав Менелай.— Ти напевне помреш голодом або повинна будеш голодувати, коли тобі нема на що спертися, окрім свого чоловіка. Я просив Етеона відкласти вам трохи харчу та коштовности. Один з моїх людей одвезе їх, куди ви йому звелите.

— Дякую, тату, але я їх не можу взяти. Орест, я певна, забезпечить себе припасом.

— В нього ж нема нічого в світі,— сказав Менелай,— як нема тепер і друзів!

— Навіть якщо й так, то я все ж не можу взяти вашого подарунку,— затяглась Герміона.— Коли ви, розуміється, не зміните свого наміру й приймете Ореста!

— Я ніколи не стану говорити з ним,— сказав Менелай.

— Ви же бачите, що я не можу взяти вашого подарунку. Прощайте, тату!

— Ти мусиш зробити одне,— попросив Менелай: — якщо будь-коли опинишся в скруті — повідом мене про це. Нема жадної підстави, щоб ти відходила з порожніми руками, коли в мене й у твоєї матері всього вдосталь.

— Ви ніколи не почуєте про мене,— сказала Герміона,— якщо не приймете мого чоловіка.

— Хіба не досить того, що ти одружилася з ним? Невже я мушу ще й любити його? — спитав Менелай.

— Ви знаєте дуже добре, що я розумію: поки ви не шануватимете Ореста як зятя і не перестанете зневажати його, ніби злочинця,— я не хочу, щоб про мене пам'ятали в цій родині.

— Ну, тоді нема про що й говорити. Бувай здорова! Звели Етеонові, як будеш виходити, щоб він забрав їстивне, яке поклав тобі, і приніс назад до льоху.

— Я ще хотіла сказати, ледве не забула! — схаменулась Герміона, — я вважаю, що ви трохи суворий до мами.

— Суворий до твоєї матері, ти сказала? З якого часу?

— Увесь час, як повернулися, — хоч я помітила це тільки нещодавно. Ви несправедливо осуддаєте її й говорите про неї таке, що можна подумати, ніби ви критикуєте її. Такій розумній людині, як вона, подібне становище може інколи видатись за дуже незручне. Я сподіваюсь, що для своєї й її безпеки ви спробуєте засвоїти її погляди.

— Я не думав, що це прокляття так швидко дається в знаки! — скрикнув Менелай. — Ти збожеволіла?

— Не турбуйтеся про це прокляття, тату, воно не здійсниться. Я все ще маю той розум, який дістала в спадщину, а ви звикли говорити, що дістала його від вас. Ми з мамою і про Ореста, і взагалі додержуємо різних думок. Але я тепер тільки починаю бачити її кращі риси. В неї нема й крапки дріб'язковости. Вона великодушна.

— Ніколи за свого життя не чув я таких дурниць! Коли ти, Герміоно, маєш ще хоч трохи здорового розуму, ти не смій казати мені, що в мене нема великодушности до твоєї матері. Невже тільки вона великодушна, га?

— Я не хочу робити порівнянь між вами, — сказала Герміона, — але будьмо говорити про широчинь її поглядів. Скільки ви, певно, згадуєте, у

ваших поглядах була різниця ще й тоді, як я вперше помітила в ній ту дивовижну рису. Ви знаєте, вона завжди каже, що ви спочатку критикуєте її вчинки, а потім прикрашуєте. Я ніколи не думала, що їй доведеться дожити того, щоб простити Орестові. Але, коли вона довідалась, що Орест забив її сестру, хіба ви не помітили, як швидко взяла вона себе в руки і зреклася виключати Ореста з родинного кола?

— Порівняння на мою користь, так? — спитав Менелай. — Дотепно! Я бачу, що твій розум все ще працює, доню, але не так, як працює мій. Орест, оскільки я спостеріг це, є поза нашим родинним колом. А я маю власну думку про великодушність твоєї мами.

— Чи можна знати, що ви підцим розумієте? — спитала Герміона. — Я не можу уявити собі нічого кращого, як зробити добро людині, що заподіяла так багато лиха. Це тільки вперше побачила я некорисливість у маминій вдачі. Може, я пропустила була інші випадки, коли вона теж була великодушна!

— Їх було небагато, навіть, коли ми визнаємо цей випадок, з чим я не погоджуюсь. Ти кажеш, що я не спромігся зрозуміти твою матір? Ти сказала цілком вірно! Тільки одне зрозумів я у неї, це її вроду, — і все ж не візьму собі в тямки, як та врода збереглась у неї так довго й такою гарною. По-моєму — вона ніколи не була така чарівна, як оці останні тижні, коли на неї впали важкі

удари! Такою самою вона була тої ночі в Трої. За таких критичних моментів її врода ще вдосконалюється.

— Звичайно, вона дуже вродлива,— сказала Герміона,— але я говорила про її вдачу.

— Тепер щодо її вдачі,— мовив Менелай.— Я говорив спершу про її вроду, бо не знав, чи єсть у неї вдача. Я не певний, чи єсть у неї серце. Тепер, коли ти вже одружилася, я можу говорити про твою матір й інтимніш. Ти знаєш, я ніколи не бачив, щоб твоя мати чимнебудь була зворушена! Вона каже, що палко кохала Паріса,— палко!— Хотів би я бачити її закоханою, як вона це описує! Перед тим, як втекти з Парісом, вона поводитися з ним з холодною чемністю, як з майже усякою іншою людиною. Щоразу, як вона починала говорити з ним, я турбувався від страху, що вона забула його ім'я. Подумай собі, як вразило мене, коли вона виїхала з ним! Подумай, чи яково мені слухати, коли вона каже мені,— мені, і так безсоромно!— про пристрасне почуття, яке вона плекала до Паріса! Вона дуже егоїстична людина, я сказав би. Вона завжди хоче бути щирою. Кому потрібна її щирість? Ти думаєш, що вона знизилась до громадської думки?.. Тепер — це бажання раптом послати по Ореста! Звідки їй спало на думку, що Орест хоче прийти сюди?

— Тату, я скажу, що мама поводитися з вами добре або, принаймні, пристойно. Я вважаю, що в неї є великодушність, якої я не помічала, і,

напевне, не помічали так само й ви. Вона визнає різні погляди і сама не вперта. Ви, тату, трохи упертий, ви це й самі знаєте і, може, через те не жили з нею мирно.

— Я не знаю, що сказав би Орест, почувши таку розмову! — відповів Менелай. — Але це нічого доброго йому не віщує. Він, може, прощатиме своїй дружині так само легко, як я прощав своїй, та чи його хоч трохи поважатимуть за це? Ні! скажуть, що то ти — великодушна людина.

— Тату, ви просто заплутались у своїй красномовності або дійсно гадаєте, що я піду маминою стежкою. Навіть Орест не думає, що в мене для цього досить даних. З того часу, як він побачився з мамою, він хвалить мене за все, тільки не за вроду.

— А він же не бачив її з дитячих літ!

— Він бачив її два дні тому й був дуже вдоволений розмовою з нею. Це дуже мило, що ви починаєте думати про це; і хоч вона — сестра його матері, все ж вона, безперечно, симпатична людина; так каже Орест. Вона не дорікала йому, навіть не натякала, що він був невдячний, — ні слова про це все! Орест ствердив моє вражіння, що з усіма своїми хибами вона видатна жінка.

— Я знову розумію тебе, — похвалився Менелай. — Ти хочеш сказати, що коли Гелена, в якій більше горя, могла простити Орестові й сердешно поводитись із ним, то чому цього не зробить Менелай, в якого, кінець-кінцем, не було вбито

нікого з родичів мечем Ореста, а тільки неприємного гостя?! Ні, в цій родині є місце тільки для однієї видатної особи,— я віддаю його Гелені.

— Ви помиляєтесь,— мовила Герміона.— Ви, очевидно, думаете, що я говорю це ради Ореста, а я роблю це ради вас. Ми з Орестом вирудаємося у подорож. І шанувати його чи ні,— то справа лише мого чуття. Я хотіла б бачити, що ви з мамою знову цілком щасливі — для власного щастя, я хотіла б цього для мами — і починаю розуміти, що головною перешкодою до цього є брак у вас.

— Чи розумієш ти, яка ти безсорома? — спитав Менелай.— Яке тобі діло до того, щаслива, чи ні твоя мати зо мною? І як можеш ти знати, чи розумію її? Ти сама, як я це бачив до останнього моменту, завжди сварилася з нею, і навряд чи здатна бачити речі так, як бачить їх вона! Мусиш пам'ятати, що я був у близьких відносинах з Геленою ще задовго перед тим, як ти народилася. Вона майже інтуїтивно зв'язана зо мною й тепер. Я розумію її добре! Не клопочись! Коли ж вона нещаслива, то в тім її власна провина. Я сподіваюсь, ти бачиш же якінебудь вади в неї?

— А які ж у неї вади, тату? Вона гуманна. Інтересно знати, якої зміни хочете ви від неї? Її зовнішній вигляд...

— Ми говоримо про її вдачу,— сказав Менелай.— Я щойно сказав, що, по-моєму, в неї нема серця. Вона може робити що завгодно, її може спіткати

яка завгодно трагедія, а вона навіть і не хвилюється. В неї нема почуттів! Я міг би сказати, що, на мою думку, вона зовсім неморальна людина. Майже всякий гріх має для неї принадну сторону! Коли вона втече з дому, а її спіймають і приведуть назад, вона скаже: „Це помилка“ і поводитиметься так, ніби нічого й не трапилось. Та вона не завжди визнає це за свою помилку!.. Оце та великодушність, яку ти хвалиш? Вона так багато прощала самій собі, що може простити все й усякому.

— Я знаю, що ви не зрозуміли її. Чи подумали ви колинебудь сісти з нею й поговорити про її погляди на життя? Тоді все було б з'ясовано! Орест сьогодні вранці сказав, що, якби він не почув її розмови про його власне лихо, він ніколи не знав би причин, з яких поведінка її стає зрозуміліша.

— Я так багато говорив проти твого чоловіка, Герміоно, що не маю охоти додавати до цього ще щось. А щодо твоєї матері, то признаюсь, що мусів би вбити кількох людей перед тим, як зрозумів би ту її поведінку. Мене не зробила кращим філософія твоєї матері, коли вона її має, але я підозрюю, що в своїм житті вона переходила від погляду до погляду без певного плану.

— Орест каже, що вона так цікаво відрізняє злочин од помилки...

— Ах, це! — сказав Менелай. — Цю частину її філософії ми випробовуємо часто. Вона бере на себе всі помилки, а мені припадають усі злочини.

— Ні, серйозно, вона сказала, що її спокій,— те, що ви знаєте байдужістю,— є просто бажання сприймати факти такими, які вони є. Так, наприклад, з нашим шлюбом. Вона призналась, що не погоджувалась із ним, доки ця справа була спірна, а раз тепер усе скінчилось, вона бажає нам щастя й хоче бути нам другом. Вона радила Ореста дивитись так само й на своє минуле. Коли він зробив те, що вважав за найкраще, то не повинен шкодувати навіть тоді, коли наслідки показали б, що він зробив невірною. Ви бачите, що вона надто горда, щоб признатись, що шкодує?!. Вона воліє прийняти кару, коли така кара єсть. Тільки, вона каже, кари тої здебільшого не діждатись.

— Я зовсім не думаю, що вона шкодує — це ти зрозуміла невірною,— але певний, що вона занадто горда. Щодо іншого, то я неясно зрозумів тебе. Орест любить певні принципи, так!

— Я не сказала б, що це зовсім так. Він гадає, що вони небезпечні, коли застосовувати їх необачно. Він кілька разів повторив, що хотів би поговорити про це з мамою, і певний, що міг би в короткій спокійній розмові з'ясувати їй свої ідеї і зробити їх безпечними. Коли він це може зробити, чому не можете ви?

— Бо я їй чоловік! — пояснив Менелай.— А ти пристаєш на те, щоб дозволити йому провадити й далі ці моральні суперечки?

— Не буде часу, доки ми не повернемось додому; а це буде, як я вже сказала, не швидко.

Він сподівається побачити її завтра перед од'їздом; він думає, як і я, що ви не помітили всіх властивостей в її вдачі.

— Герміоно, тримай свого чоловіка далі від неї. Він просто нова жертва. Ця жінка має одну тільки здібність — бути принадною. Вона радше мала б Пірра, ніж Ореста, але підійде для неї й Орест. В наслідок цього ти почнеш йому обридати — ось побачиш. Вона, напевне, сказала йому, що захоплюється його думками чи щось подібне, і цим підлестилась до дурного. Але мене їй надовго пощастило обдурювати, і тому вона позбавила мене права балакати з нею про філософію життя.

— Мама не залицяється до Ореста, як ви думаєте. До Ореста не легко підлеститись. Вона не говорила, що захоплюється, а тільки сказала, що шкодує за нього. Він вважає, що її поводження свідчить про її надзвичайну самопошану.

— В неї цього є, — погодився Менелай. — Чи не казав твій чоловік, що вона надзвичайно вродлива?

— Ні, тільки — що вона далеко вродливіша, ніж він міг сподіватись.

— Бачиш? він уже й тепер обережний з тобою. Не давай йому вдруге зустрітись з нею, Герміоно! Мені не доводилось помилятись надто часто. Він говоритиме з нею ніби на її користь, а вона слухатиме з якнайуслесливішою увагою, не скаже й одного наперекір, і він цього ніколи не забуде. Він мріятиме про неї, встаючи ранком і засипаючи, і задля її гонору остаточно розіб'є своє

життя, так, як зробив Паріс, хоч я сумніваюсь, щоб вона втекла з кимнебудь тепер. Ти гадаєш, що маєш доброго чоловіка? Я починаю думати, що вивести його з цього дому було б добре для тебе. Треба захистити його від Гелени!

— Коли тут є будь-яка справжня небезпека,— відповіла Герміона,— мені хотілось би обміркувати її вчасно. Не так важко стримати Ореста тепер, як спинити його потім. Я думала, звичайно, що слід йому було побачитися з мамою, бо вона хотіла цього. Ви пригадуєте, що спочатку ця пропозиція мені не подобалась, а потім я переконала його прийти. Тепер він, дійсно, ладний прийти і вдруге. Як ви гадаєте, чи не краще було б одмовити Ореста від цього?

— Забирай його геть, коли можеш! — сказав Менелай. — Коли ти почнеш говорити йому, щоб він не захоплювався нею, він подумає, що ти ревнива. Мені аж кортить сказати йому де про що.

— А чи не подумає він тоді, що ви ревниві? — сказала Герміона. — Не скажете ж ви іншому чоловікові нічого про вашу дружину?! Справді ж? Я повертаюсь тепер до нашої першої розмови — що ви несправедливі до мами. Якби ви поговорили з нею сердешно й співчутливо, а це вельми можливо, — вийшло б не менш сердешно й щиро, як з Орестом — ви розчулились би й цілком визволились з-під її чар, що викликають у вас ревності. Не гайте часу, поговоривши з Орестом, поговоріть і з нею! Минулого вечора, коли ми

випадково зняли про це розмову, Орест зробив мудре зауваження. Він сказав, — одружені ніколи не обмінюються думками одне з одним так охоче, як із своїми випадковими сусідами, більшість бо шлюбів — нерозсудливі, побудовані на пристрасті; а коли нема зв'язку між пристрастю й розумом і пристрасть в'яне, то вони й не знають, як їм розпочати розмову. Я думаю, що це правильно. Як вам здається? Я рада, що ми зійшлися з ним через... Ви можете назвати це скорше переконаннями, ніж якою іншою формою принадливості.

— Гм! — Твоя мама сказала б, що пристрасть є щось інтелектуальне, сказав Менелай. — Коли вона починає ті розмови про любов до життя, мені стає ніяково, бо вона, здається, думає, що я не досить люблю її. Коли б я любив її так, як вона, на її думку, заслуговує, вона сказала б, що я маю любови до життя стільки, скільки її потрібно. Я ніколи не казав цього нікому іншому, але до тебе почуваю довір'я. Коли я вперше зустрів її, вона була вродлива не більше, ніж тепер. Тільки врода ця впливала на мене сильніше, бо я не звик ще до неї. Не можна зрозуміти такої особи, доки не побачиш її. Коли вона вибрала мене, я не сказав би, що почував, ніби то була мрія чи щось таке; я почував тільки, що то була помилка. Інші женихи відчували те саме. Я ніяк не міг переконати себе, що володітиму такою вродою! Коли ми щасливо побрались, я взяв її додому, і ми гадали осісти й розпочати звичайне

життя, я дуже мучився. Я бажав її, здобув її, а вона завжди пильно придивлялась до мене, як ти розглядаєш дитину, напіврозважаючись. Здавалось, вона говорила сама собі: „Він хоче вклоняться цій вроді? Ну, нехай уклоняється! Але він далеко не врівні з нею, бідна дитина!“ В дійсності я ніколи не був на однім рівні з Геленою і ніколи не буду. Я не можу жити без неї — і не знаю, що мені робити з нею. Звичайна врода викликає обійми, і ті чоловіки, що обіймали Гелену, всі були збиті з пантелику й принижені. Ти не можеш обійняти струменя музики чи світла на морі. Тобі не треба мені цього й казати. Я знаю, вона шукала рівного собі коханця, але таких не було! В своїм серці я простив її давно, надто відтоді, як Паріс здобув у неї не більше успіху, ніж я сам. Чому я не вбив її тої ночі, коли знайшов знову? Вона видалась мені молодшою, ніж завжди, і на диво дівочою. Мені спало на думку, що так, як я оце казав, ніхто, навіть і я, ніколи не кохав її; і через це я не міг її скарлати. Звичайно, тої ночі вона мала ще кращий вигляд. Але скоро ми почали розмовляти, я почав дратуватись так, як то було ще до Паріса. Вона була така неприступна і дала мені відчути, що я зовсім не рівня їй, вона так щиро сміялась найбільш урочистих моментів... Ну, це вже більше, ніж я мав намір сказати! Ти можеш зразу ж це й забути. А коли не забудеш, то не переказуй Орестові... Як бачиш, я розумію твою матір по-своєму, а що в тебе на неї твої

власні погляди, то ти мусиш добре зрозуміти й мене. Ми не будемо тепер розходитися з нею ні в чім. Що більш вона старітиме, то ставатиме вродливіша, а я, мені, здається, буду ще гірше дратуватись.

— Ти справді кохаєш її, чи ні? — спитала Герміона.— Вона не така вродлива, як ти вважаєш!

— Повинен сказати,— провадив своє Менелай,— що принада її чар ніколи не була ясна представниця її статі. Мабуть, тут діє інстинкт самоохорони.

— А знаєте, — сказала Герміона,— з того часу, що ви так щедро мені розповіли, я помічаю в собі ревності до мами. Я боюсь, коли б її чари не вразили й Ореста... Ви переконали мене. Я хочу, щоб ви допомогли мені, тату!

— Я зроблю все, що можу.

— Тоді я гадаю так: побачитися з Орестом завтра! Якщо ви побачите його і простите йому тої самої години, як він буде з мамою, і я наглядатиму далі за ним сама.

— Звичайно, це трохи нечесна змова,— сказав Менелай.— Ти ж ніколи не думала призвести мене до цього, щоб мусів прийняти твого чоловіка? О, ні!

IV

— Мені страшенно неприємно, що ти відходиш,— сказала Гелена,— бо я боюсь, що почасти я винна в цьому. Я, взагалі, не хотіла, щоб ти залишав

нас, але було б іще гірше, якби це сталося з особистих мотивів. Я не звикла, щоб люди залишали мене.

— Коли Менелай привіз тебе додому,— сказав Етеон,— я сказав йому, що я став уже надто старий для нових ідей і що мені, може, краще звільнитись. Новими ідеями—хай живуть Герміона та її чоловік. Відтоді я намагався знайти своє справжнє місце. Інколи я міг ще второпати те, що ви всі робили й говорили, а іноді я був нездатний до цього. Це просто виснажувало мене. І тепер, прокидаючись уранці, я ловлю сам себе на тім, що стогну й кажу інстинктивно: боже мій! Невже я мушу знову вставати? А ввечері, коли я облягаюсь, живчик мені б'ється невірно, і я весь хвилююсь. Тоді я ніби й зовсім не живу.

— Останні тижні були для тебе страшним іспитом,— сказала Гелена.— Я не мала змоги гаразд подякувати тобі за твою вірність, доки ми були так заклопотані своєю бідою. Але тепер це все скінчилось; як по-твоєму? Коли ти залишишся тепер з нами, ми, нарешті, зможемо обіцяти тобі спокій.

— А ніхто часом не прийде убити Ореста?— спитав Етеон.— Це логічний дальший крок.

— Може, й так, але я певна, що він у безпеці. Аджеж він бився з Пірром у чеснім бої, а поголоска пішла, що вони ніби билися з-за Герміони!.. Ти знаєш, як ставляться до цього люди? Вони не мстяться ні на тому, хто виграє жінку, ні на тому, хто перемагає в чеснім бої. Я особисто не

бачу сенсу в усім цім — ні в бійці, ні в чому іншому, — але так люди дивляться на ці речі. Я добре розумію, твою огиду щодо розмов про такі пригоди як, приміром, убивство Ореста.

— Надто тепер, коли він побрався з Герміоною! — сказав Етеон. — Якби зарубали його до шлюбу, я міг би ще перенести це... Та важко не це, а загальна хатня атмосфера. Коли ти одружилася з Менеласом і прибула сюди, я побачив зразу, що має щось статись. Ця певність передчування зростала день - по - день, аж доки ти остаточно втекла. Для мене в цім була велика полегка не тому, що я не любив тебе, а тому, що це очистило повітря. Я знав, чого мені триматись: Менелай вирядиться услід за тобою, я зостанусь вартувати дім, він повернеться остаточно, і хоч було б нам прикро, а ми знову ввійшли б у звичайну колію.

— Маєш рацію в усьому, — погодилась Гелена. — Я мусіла б загинути в Трої.

— Я не хотів про це говорити, — сказав Етеон, — але тобі це видніш. Тепер ми повернулись до того становища, в якому були, коли ти вперше прибула сюди, і в мене, сказав би я, нема надії, що ми з нього виплутаємось.

— Я знаю спосіб виплутатися з нього і без вашої допомоги, — сказала Гелена. — Ми торкнулись питання про майбутнє Герміони. Всякі чутки, що пішли б поміж челяддю з приводу цього, мусіли обвинувачувати тільки мене: я залишила

Герміону, коли мій провід був їй потрібний. Повернувшись додому, я побачила ясно, як багато втратила вона через мою відсутність, і мені шкода, що я не можу взяти на себе провину за її поведінку. Щождо нашого закохання з Парісом, то я і тепер вважаю, що воно було неминуче, і зовсім не докоряю себе за нього. А що я покинула свою дочку — це інша справа...

— На мою думку, важко розмежувати ці дві справи одну від одної, — сказав Етеон. — А як, по твоєму, коли б ти закохалася ще в якого гостя, ти й удруге втекла б?

— Напевне, — відповіла Гелена.

— Я залишу цей дім, доки все гаразд, — сказав Етеон. — Не можу я переживати всього цього знову, просто не можу!

— Коли б ти залишився, ти міг би уберегти мене, — зауважила Гелена. — Ти краще за всякого іншого знаєш, як боронити інтереси мого чоловіка. Вельми можливо, що я ніколи вже не закохаюсь; удруге ніхто не захоче віддати мені своє серце.

— Я ні трохи цьому не повірив би. Я не обвинувачував Паріса, — сказав Етеон, — до певної міри не обвинувачую й тебе, бо, як ти кажеш, ти була захоплена тим добродієм. Все, що сталось, було досить природно, і я знав, як на це дивитись. Окрім того, я бачив, що Менелай не розумів тебе. Він зовсім не мав досліду в поводженні з жінками.

— Він, може, не розумів мене тоді, але тепер йому не важко мене розуміти. Та не в тім наші

розходження з Менелаєм. Він знає багато більше про різні речі, ніж про те, як йому слід поводитись зо мною.

— Це саме й я хотів сказати!— згукнув Етеон.— Я не думав, що й ти помітила це.

— Чому, Етеоне, — сказала Гелена, — ми з тобою маємо спільних думок далеко більше, ніж двоє якихнебудь інших людей? Ми здобули деякий досвід у житті і замислювались над тим, що бачили. Мені страшенно бракуватиме тебе, коли ти нас залишиш. Ти міг би допомагати мені в дальшому, як допомагав досі. Я не мала ще нагоди подякувати тобі за те, що ти говорив Герміоні.

— Про жінок?

— Так.

— Чого ж Менелай намірився був виставити мене з дому за це?

— Он як сприйняв це він! — сказала Гелена, — Але ти сказав правду, і Герміоні треба було почути її. Я підозрюю, що й Менелай погоджувався з тим, що то була правда. Далі, ти дуже правдиво поставився до Ореста. Ти показав також людяне відношення до бідної Адрасти. Ти, справді, благородна людина!

— Я — звичайнісінька людина, — сказав Етеон, — і не така, якою видаюся тобі. Це мило з твого боку говорити так, — справді, це перший комплімент, який я почув з того часу, як ти виїхала до Трої. Я не вважаю за гречність глузливі зауваження твого чоловіка.

— О, він любить тебе безмірно, Етеоне! І мені навіть здається, що він покладається на те, що ти не виконуватимеш його дурнячих розпоряджень. Коли він візьме нову людину, що завжди коритиметься йому, дім буде зруйновано. То ти залишишся?

— Коли вам обом так хочеться,— згодився Етеон,— але є тут ще й інші перешкоди. Та краще вже я піду, щоб нам не заглиблюватись у них.

— Я хотіла б почути про ті інші перешкоди,— сказала Гелена.— Може, ми могли б тоді легше розв'язати їх?

— То Герміона й Орест,— відповів Етеон.— Ми з ними не скінчили. Вони думають, що їм треба мандрувати якийсь невизначений час, але як це розуміти? Менелай простив Орестові, раніш вони виїхали, а той нестямно закоханий в його дочку.

— Він і повинен бути таким,— мовила Гелена.

— Ну, не знаю,— сказав Етеон,— виникнуть труднощі, коли вони повернуться назад. Раз Менелай простив йому, можна було гадати, що вони прощаються з ним назавжди. Спочатку я мав покласти в дорогу харчів і всякого збіжжя для Герміони, потім я забрав усе це назад, бо вона була надто горда, щоб прийняти це. На другий день я поклав все це знову і вдвоє більше для Ореста. Він не був такий гордий, я сказав би. І Менелай прохав його повідомити нас, коли Герміона, бува, бідуватиме. Ми посилатимемо їм харч у далекі місця, аж доки вони визнають за зручніше для харчування перебратись ближче.

— Орест незабаром перебереться в маєток свого батька,— сказала Гелена.— Нема сумніву, що той самий нарід, який ганьбить його тепер, побажає пізніше, щоб Орест правував ним. Тоді в його дружини буде один із кращих будинків.

— Невже ти гадаєш, що він захотів би осісти й узятись до своїх власних справ?— спитав Етеон.— Пам'ятай, що він ріс, ховаючись від усіх, спочатку уникаючи своєї матері, потім полюючи Егіста й далі чатуючи на Пірра. Я вважаю, що він занадто при звичаївся до цього, щоб змінитися. Якби він би міг помститись на самім собі а Пірра, він був би щасливий. Але я зовсім не уявляю собі, що він колись вгамується. Для його нема нічого сталого. Він один з тих людей, що говорять про заведений лад, але самі його ніколи не дотримуються.

Він був настільки добропристойний, що одружився з моєю дочкою. Її було б зневажено, якби він цього не зробив.

— Звідки ти знаєш, що він одружився з нею? Він сказав тобі? Хіба цьому єсть якийсь ясний доказ?

— Нема ніякого доказу, але я вірю йому,— сказала Гелена.— Мені він не подобається, але він говорить правду.

— Мені шкода їхніх дітей,— зауважив Етеон.— Це була б найбільша раса новаторів, яка будь-коли існувала.

— Я бачу, що ти збираєшся залишитись,— сказала Гелена,— і, передбачаючи це, така щаслива, як не була давно вже.

— Я не сказав, що застаюсь,—заперечив Етеон.

— Але ти ж зостанешся ? справді зостанешся?—
поспитала Гелена.

— А тобі не здається, що я занадто старий ?

— Ні трохи ! Ти будеш найкращий воротар, бо знаєш усе про чоловіків і багато чого про жінок. Можеш тепер робити, як хочеш, на велику користь усіх нас. І старий ти чи ні, а ми з Менелаєм хочемо, щоб ти залишився в нас. Ми любимо своїх друзів незалежно від їхнього віку.

— Коли так,—сказав Етеон,—то мені здається, нема чого відходити, звичайно. Я триматимусь своїх забобонів !?

— Авжеж,—мовила Гелена,—що то за чоловік без забобонів.

— Подорож на Трою було не таке вже лихо... —
почав був Етеон.

— ... як повернення назад,—підхопила Гелена.—
Ми розуміємо одне одного, Етеоне ! Дякую тобі,
що ти зостаєшся, як і за цю розмову. В разі тобі
треба буде сказати щось, на твою думку, корисне
для мене, прийди й скажи.

— Я так і зроблю,—сказав Етеон.—Я також
радий цій розмові. Ми з Менелаєм розходимось
у думках. Я скажу йому, що залишився. Чи це
зробиш ти ?

— Ні я, ні ти ! — сказала Гелена.—Залишайся та
й годі. Коли ти скажеш йому, що залишаєшся,
він спитає, чому. Ти не вигадуєш ніяких пригідних
причин і скажеш, що я просила тебе ; а тоді він

може звільнити тебе. Зоставайся без розмов, і я думаю, що в нас у господі все буде гаразд.

V

— Тут вигідне місце пристати,— сказав Орест.— З цього закруту надзвичайно гарний краєвид на дорогу, а тінь цього поодинокого дерева дуже приємна. Я за останню півмилю увесь час не спускав його з ока. Коли б я знав, яке важке буде те збіжжя, що його дав батько, а зменшив би його на половину.

— Нам не треба йти сьогодні далі,— сказала Герміона,— чого нам поспішати, ніби ми боїмось кудись запізнитись? Ми ж не їдемо до якогось певного місця і нам байдуже, коли ми прибудемо. Але — як же я стомилася!..

— Ну, не втрачай відваги! — сказав Орест.— Головне, чому нам треба їхати далі, це те, що нас, здається, ніхто не хоче спинити. Вчора нас ледве терпіли, і я боявся, що вони, кінець - кінцем, зважаться на гріх негостинності й покажуть нам на двері.

— Горе в тім, що вони чули все про тебе,— сказала Герміона,— ти став така ж славнозвісність, як і моя мати. Вони бояться, що ти їх уб'єш, коли вони спатимуть, бідний Оресте!

— Почасти й бідний,— мовив Орест,— а коли вони бачать зі мною жінку, то негайно доходять до висновку, що то — незаконна моя дружина. Їм здається, що ніхто не може одружитись зо мною

назавжди. Вони не люблять приймати в себе жінок, не одружених формально або не одружених зовсім.

— Дивно, до чого ті люди, не добачаючи істотного, головну свою увагу звертають на формальності,— зауважила Герміона.— Якби я носила з собою шлюбне посвідчення, вони б були сердешні зі мною, а без нього вони холодні, як лід. А проте, я не можу бути тобі за дружину в більшій мірі, як тепер, коли навіть зо мною й зовсім не церемонитимуться.

— І я почуваю себе цілком одруженою людиною,— сказав Орест,— хоч і незвикло до родинного життя. Цікаво, з ким тепер твоя мати?

— Що змусило тебе згадати про неї?

— Ніщо не змусило,— відповів Орест.— Мені здається, воно прийшло цілком природно. Сходячи на цей пагорбок, тобі було важко дихати й ти не могла розмовляти. Я згадав про те, про що говорила мені твоя мати, і обміркував, як відповів їй, коли б ми зустрілися знову. Герміоно, я пристав на пропозицію твого батька примиритись, придушивши в собі гнів проти нього! Я погодився тільки заради тебе.

— Все це вийшло дуже погано! — сказала Герміона.— Ти ж хотів останні хвилини присвятити мамі. Я певна, що вона була дуже розчарована, бо в неї останньої пори було так мало нагоди поговорити про милі їй справи.

— Витратити цілу годину для Менелая, коли цю годину можна було присвятити Гелені! — обурився

Орест.— В неї дуже добрий розум, тільки не-дисциплінований. Вона дуже гостра в своїх висновках, але, скільки я міг спостерегти, вона ніколи не приходять до логічного кінця. Про різницю між помилкою й гріхом і про каяття, лише напочатку, вона по суті каже правду. На жаль, вона відмовляється застосувати цю теорію до соціальних відносин.

— Який ти мудрий,— сказала Герміона.— Але що ти під цим розумієш?

— Вона каже, ніби суспільство було тільки назва для групи людських істот і ніби кожна істота людська мала самостійну значну вагу. А ми ж знаємо тепер, що „людська істота“ є тільки назва частки суспільства. Доки я не розмовляв з нею, я ніколи не розумів того, що ти мені говорила про теорію любови до життя. Тепер же мені вона цілком ясна: Гелена зацікавлена в щасті індивідуальності. Але нема здорової підстави, чому саме всяка індивідуальність мусить бути щаслива! Гелена повинна була торкнутись і добробуту суспільства. Дивно, як могли ми з нею порозумітись, стоячи на діаметрально протилежних принципах!.. Ти не можеш триматись на віддаленні від товаришів і бути індивідуальністю, як вона намагається бути. Ти мусиш посісти певне місце в громаді, як намагаюся зробити я. Каятись зарані дуже добре для егоїста, а для людини з громадськими настроями — це безглуздя. Треба покарати злочин і винагородити чесноту, коли чуваєш хоч яку-

небудь відповідальність за хід суспільних справ. Вона ледве обізнана з такими ідеями, а Менелай щодо них зовсім сліпий.

— Ти відкриєш цю меншу торбинку? — поспитала Герміона. — Так, тато — не громадська людина, але й його індивідуальні сухарі — корисні.

— Мене трохи заспокоює те, — провадив своє Орест, — що її розум — зацікавлений питаннями моралі. Це — надійна ознака, дарма що її погляди в цій справі обмежені й суб'єктивні. Ти помітила, я гадаю, що її теорії пояснюють її власну поведінку? Я сказав би, що це — убогі наслідки. До новітньої етики, коли близько не підійдеш, не вважатимеш її за соціальну проблему. Людина на пустельнім острові не була б ні добра, ні лиха.

— О, ти зовсім не розумієш її! — оступилась за матір Герміона. — Твої слова про те, що вона казала, вияснюють цю справу в більшій мірі для мене, ніж для тебе. Я певна, що мама заперечила б твій приклад, що поодиноке яблуко на пустельнім острові було б або добре, або погане, так само як і поодинокі людина. І якби там не було суспільства, щоб оцінити яблуко, або коли б суспільство, будучи там, не оцінило людини, це було б гірше тільки для суспільства.

— Звичайно, що така відповідь могла вийти тільки з напіврозвиненої голови, — мовив Орест. — Якби в суспільстві не було зразків справедливості, звідки ти знала б, погане то, чи добре яблуко? Деякі з них зеленкуваті, а деякі вже й стиглі.

— А ти не думаєш, що й погляди можуть бути і правдиві, і неправдиві? — спитала Герміона. — Я цілком на боці мами. По-моєму, її погляди саме й можна порівняти з тими добрими яблуками. Я хотіла, щоб ми мали хоч одне з них... Оресте! Коли правда чи кривда є тільки справа погляду, то ти не був абсолютно правий у... у тім, що ти зробив. Ти тільки подумав, що був правий.

— Я вважав, що я правий, і досі думаю так, — відповів Орест. — І головна причина, чому я так думаю, це те, що я слухався думок кращого суспільства про помсту.

— Але не про синівські обов'язки, — зауважила Герміона.

— Ти не маєш доброго розуму своєї матері й навіть її тактовності, — сказав Орест. — Я мав вибирати поміж двома соціяльними обов'язками у такім випадку, де і той, і інший вибір був би поганий. Тут мова мовилась, як я сказав, про погляди.

— Коли всякий вибір був би неправдивий, то, значить, було щось неправдиве й у самих соціяльних обов'язках! Як по-твоєму?

— Герміоно, що зроблено, то зроблено; і ти тільки чиниш мені прикрості такими питаннями. Ти мусіла сказати мені це заздалегідь або не говорити зовсім.

— Це мамина думка, — заперечила Герміона. — Чи легше тобі від того?

— Я не думаю, щоб вона так думала, — сказав Орест. — Та я й не збирався посилатись на твою матір.

— Покуштуй один з батькових сухарів,— запропонувала Герміона.

— Повертаючись до того, з чого ми виходили,— сказав Орест,— те саме можна сказати й про вроду. Дехто кажуть, що врода є позитивна річ, певного роду щастя. Ти звернула увагу на те, щодеякі жінки вважають себе за дуже вродливих? Звичайно, це невірно. Врода є просто наслідок ухвали, справа поглядів. Коли ми розумніші, ми скажемо, що такі жінки — вродливі. Ні, не так... що вони мають вроду або, ще краще... ми скажемо, що вони справляють приємне вражіння, яке зветься врода...

— Мама не так думає,— сказала Герміона.— І вона так довго справляла це вражіння,— що вроду її треба визнати за природний дар.

— Невже ж вона завжди справляла таке вражіння?— спитав Орест.— Ти знаєш, я бачився з нею тільки один раз.

— Так, я знаю,— відповіла Герміона.— Але що частіш дивишся на неї, то більше погоджуєшся з цим.

— Хотів би я пересвідчитись у цім особисто,— висловив побажання Орест.

— Хіба нема будівель, краєвидів чи інших речей, які завжди викликають у людей однакові думки; до такої міри однакові, що тебе здивували б люди, які не роблять їх.

— А що, як і єсть?

— Ну, я сказала б, що, коли вони завжди справляють однакове вражіння, то в них існує щось

постійне в пропорціях чи в кольорах, — яке ти можеш назвати красою. Хотіла б я мати мамине сполучення кольорів!

— Ти можеш так само сказати, що щось загальне єсть і в людській природі. Твоя мама мала такий успіх, бо вона, дійсно, фізично пропорційно складена; це те, що ти називаєш вродою, або кому, що...

— ... Або тому, що чоловіки всі однакові, — сказала Герміона. — Тепер я розумію твій погляд. Підемо ми далі? На обрії я вже не бачу будинку,

— Он там, миль за сім завдальшки, є один будинок, коли той чоловік вірно визначив віддаль, — сказав Орест. — Ми добудемось туди над вечір.

— Я не могла б іти так далеко, якби навіть життя мое залежало від того, — мовила Герміона. — Хіба не можемо ми виспатися в якійнебудь печері чи сховищі, чи ще денебудь? Я чула, що так роблять.

— А чи ти чула про якунебудь печеру в цих місцях? — спитав Орест. — В тім то й справа! Країна вся вкрита скелями та залита сонцем, скільки скинути оком. Ходім, доки тобі не закортить спочити, а тоді вирішимо, що робити далі.

— Оресте, так не може тривати далі день - у день... Ми загинемо! Я намагаюсь бути веселою, але мені не вистачає сил...

— З тобою все гаразд, Герміоно, — сказав Орест. — Ти трохо перевтомлена, а може, то холодність вчорашнього прийому відбилась на тобі...

Ніч на свіжій повітрі — це саме те, що нам потрібно. Принаймні, ми можемо бути віддаль од людей. Ми з тобою були б цілком щасливі, якби не люди, з якими маємо зустрічатись.

— Ну, я постараюсь пройти трохи далі.

Орест завдав кълунки собі на плечі й вирушив у путь, а вона поволі пішла слідом за ним. Пройшовши з півмилі чи коло того, він обернувся й поглянув їй у обличчя.

— Є ще одна особливість у твоєї матері,— сказав він.— Чи помітила ти, що коли вона звертається до тебе...

VI

— Менелая,— сказав Етеон,— мені здається, я де в чім несправедливо поставився до твоєї дружини і хотів би взяти назад ті слова, що сказав про неї! Нам не треба нагадувати їх, я говорив з нею...

— Ти хочеш сказати, що ти бачив її? — поправив Менелай.— Я цілком розумію тебе і приймаю твоє пробачення. Вона вміє самим виглядом своїм переконувати людей! Ти — не перший...

VII

З усіх героїв, що бились під Троєю, Одіссеї прибув додому найпізніше. Даремно чекала на нього дружина, а Телемак, його молодий син, що пильнував родинний добробут і бачив, як він занепадає, запитував себе — чи голова він дому і що має робити з тим добром. Женихи вмовляли Пенелопу

одружитися з кимнебудь з них, здогадуючись, що Одісей помер чи повинен померти. Жадали її руки, впливаючи на неї матеріально, бо, доки вона роздумувала, жили щедрістю Пенелопи. Гелена мала женихів на початку свого життя, Пенелопі ж це випало, коли вона була вже немолода, а врода її завжди була „не більше, як питанням погляду“, — сказав би Орест.

Цей факт призвів деяких мудреців до здогаду, ніби оповідання про Пенелопу в тім вигляді, в якому воно дійшло до нас, було перекручено задом наперед. Звичайно, могло бути й так, але лишається питання, чому женихи все ж хотіли одружитися з нею? Телемак думав про майно, і на його недосвідчене око воно здавалось величезним багатством. Та Ітака була скеляста, неродюча місцина, і тільки, коли Телемак зробив подорож, йому розвиднилось. Проте, в'їдливі женихи прийшли з інших місць і, значить, мусіли краще її знати вартість цього місця. Що саме було їм на думці — ми можемо тільки здогадуватись, але що вони обступили бідну Пенелопу — в цім немає сумніву, бо, коли Одісей, нарешті, повернувся, він витяг свого лука й повбивав їх усіх.

В однім місці оповідання про Телемака та його відсутнього батька зв'язано із спогадом про Гелену, що може доповнити картину її хатнього життя.

Аж до того моменту, як Одісей зворушливо повернувся додому, Телемак ріс у злиднях. Якось він намірився вночі випорснути геть у маленькім

човні з кількома певними людьми й поплисти до Пілоса, де жив Нестор, а далі, можливо, і в Спарту до Менелая. Якби хтонебудь з друзів Одіссея подав йому підбадьорливі звістки про батька, Телемак повернувся б і терпляче чекав його ще який рік. А здобувши певні підстави гадати, що Одіссея нема вже серед живих, Телемак мусів би повернутись до Ітаки. Тоді він поводитиметься сміливо — улаштує знамениті поминки по батькові, видасть за когось заміж свою матір — йому байдуже, за кого саме — інших женихів вирядить геть і візьме на себе тягар господарювання.

Перед тим він ніколи не виїздив з батькового острова. Прибувши до Пілоса, він застав Нестора, як той сидів на бенкеті, оточений усіма своїми людьми. Телемак збирався вже повернути додому, він не мав ораторського хисту свого батька був засмучений тим, що мав підійти до Нестора і привселюдно розповісти, чого він сюди забився. На щастя, він нагадав сам собі, в яку слушну пору прибув, і до того Нестор настояв на цьому, щоб він попоїв перед тим, як розпочати говорити. По обіді старий господар сам зняв розмову. Він належав до тої ж брутальної ранньої доби, в яку жив і Етеон. Він спитав хлопця, чи той прибув як чесний купець, чи хоче орудувати як пірат? Телемак трохи злякався цього питання, а потім, зрозумівши, налякнув старому, що піратство було одною з його улюблених забавок або було б такою, якби він мав більше досвіду.

— Та я прибув сюди довідатись, чи ви не маєте яких звісток про мого батька? Вдома ми нічого не чуємо про нього, я вже й забув, скільки літ, і дійшли такого стану, коли навіть лихі новини були б кращі, ніж це зловісне мовчання! Ми дізнались, що Менелай уже щасливо думає, що Агамемнон теж прибув додому,— правда, нещасливо. Ми знаємо, що Аякс помер, чули й про інших друзів мого батька, але жадного слова про нього самого, дарма що він був славетний герой і мав здібність цікаво все пояснювати! Якби його було вбито,— мені здається, хтось повідомив би нас. Де ж він у світі? Чи не сказали б ви мені, як і де бачили ви його востаннє? Чи чули ви щонебудь про нього з того часу? Коли звістки погані, не пом'якшуйте їх: я люблю правду!

Нестор пустився в спогади,— Одиссей був його кращий друг,— він ніколи не втомився б згадувати про їхні спільні подвиги на рівнинах Трої. Телемак боявся, що він і справді не втомиться.

— Коли настав час нам повертатись,— розповідав Нестор,— ніхто з нас не був розумний. Почалося це за день по тому, як упало місто, як ми святкували перемогу. Далі, уяви собі, Агамемнон закликав до гурту все військо, щоб правити жертви. Правду сказати, більшість із нас привезли з собою чимало вина. Далі Менелай сказав, що він зразу від'їздить додому, війну бо закінчено й нема чого тут залишатись. Агамемнон настоював на жертвах, щоб ублагати Атену. Мушу сказати, що то було

нерозумно з його боку, бо гнів богині довга справа : і офіри ті — лише загаяний час ! Між іншим, Вони говорили одне одному за і проти, але що вони говорили — я не міг чути. Доки вони сперечались, решта нас збурилася. Знявся найвеличезніший гамір, який я будь - коли тільки чув, опріч справжнього бою ! Ми поділились приблизно навпіл : половина була за те, щоб відпливати, а рештка — щоб зостатись для офірування. Я міркував про це так само, як і Менелай : ми гаразд опорядили нашу флоту й другого дня вирушили. Вранці ми трохи витверезились, а, пливучи, почали й серйозно замислюватись. Це була реакція, я гадаю. Прибувши до Тенедоса, більшість із нас спинились на кілька годин справити богам жертви, щоб безпечно плисти далі, а Менелай поплив сам чи просто десь зник з гурту — більше ми вже не бачили його. Твій батько сказав нам коротке слово : він доводив, що коли офіри мають таки свою вагу, то він не стоятиме за половинчасті заходи, а повернеться назад і пристане до Агамемнона. Тоді я бачив його востаннє і більше не чув про нього жадного слова. Більшість з нас прибули додому. В Лесбосі я спинився і знову справив жертви, щоб забезпечити дальшу подорож. Мушу сказати, ми мали сильний вітер, який погнав нас просто в гавань. Ідомею — чи ти чув коли про нього ? — поклонник Гелени, повернувся перший, він мав найпростіший шлях. Не втративши жадної людини, він прибув до Кріта, ніби нічого й не сталось. Але Егіст погано

пожартував з Агамемнона. Ти чув, звичайно, як Орест помстився над ним? Все ж корисно мати сина, знаючи, що й він помститься над убивцею. Я не думав, що Одиссей такий щасливий і має такого відважного сина, яким ти мені здаєшся. Він буде додому, коли його не вбито, а коли вбито, ти розшукаєш людину, яка його вбила. Звичайно, коли тут нема руки долі.

Телемак був розчарований. Ніяких чуток про батька — і, очевидно, і надії ніякої дізнатись про нього навіть од Менелая! Але його наївність також виявилася й в інших справах: він був юний.

— Ми чули, що Егіст зробив з Агамемноном, — сказав він, — але тільки в неясних рисах. — Певнішого ми нічого не чули.

— То дивний випадок, — сказав Нестор, — коли розміркувати, яким був Агамемнон і наскільки слабший проти нього був Егіст. Як мені переказували, Егіст учинив цілу змову, мавши намір убити й Менелая, коли той прибуде до Мікен. Клітемнестра не була така лиха. Вона б боролась проти цієї думки довгий час, і Егіст ніколи не переконав би її, якби спочатку не збув співака. Ти чув про того співака? Агамемнон залишив його виключно як оборонця своєї дружини! Чи то було вражіння від його гри, — він грав і співав щовечора, — чи то був вплив його надхненної вдачі, тільки Егіст нічого не міг зробити з Клітемнестрою, доки був там той співак. Отже він попрохав його піти хоч на один день порибалити. Співак пішов, щоб стежити за

Егістом, а той висадив його на скелю, яку підчас допливу заливало водою. Клітемнестра здалася зразу. Думка про гріхи справила Егіста до офірування. Він завжди бував у своїх жерців, а Клітемнестра оплакувала загибель свого челядника. Він саме молився, коли Орест застав його. Менелай, надхненний од богів, залишився вдома і таким чином уникнув долі свого брата. Він тепер з Геленою у Спарті, ти знаєш? Переказують, вона тепер ще принадніша, ніж передніш.

Телемак сказав, що Спарта — найближче місто, де він має спинитись. Може, Менелай і знає щонебудь про його батька? Нестор думав, що Менелай нічого не знає, але не шкода буде поспитати ще й там.

Отже, юнак пустився в дальшу подорож, сподіваючись здобути новиц і не байдужий до того, щоб побачити Гелену, про яку говорили, що вона тепер була ще вродливіша, ніж раніш.

Коли він прибув до славнозвісних воріт, де колись стукався й Паріс, Етеон, злегка перепрошаючись, поміг йому злізти й поквапився розшукати Менелая.

— Там прибув якийсь вродливий молодик, — сказав він, — можна його впустити?

— Етеоне, — сказав Менелай, — були ж випадки в твоїм житті, коли ти не поводився, як дурень? Я хотів би, щоб він трапився й тепер! Я не натякаю... Звичайно, нехай він заходить. Коли я мандрував колись, мене завжди приймали гостинно, і мені здається, так само бувало й з тобою,

Мусимо й ми бути гостинні, коли до нас приходять подорожній.

— Що воно за знак? — мовив Етеон, але не дуже голосно.

Телемак не бачив ще такого будинку. Дах був високий, світла й диму сила. Велич і багатство будинку приголомшили хлопця. Він пригадав, що батько його був далеко розумніший, але ця думка не додала невимушености його манерам. Його відвели в мармурову ванну, де челядь ще більше приголомшила його, ґрунтовно обмивши його, намастивши йому волосся і давши одяг, кращий за той, до якого він звик. Менелай прийшов привітати його. Це був високий чоловік з дуже гарними довгими пуклями волосся, які не вимагали олії, щоб лисніти. Але Менелай вразив Телемака не так, як будинок. Телемак спостеріг, що Менелаєві бракує фізичних вправ, як це було в Трої; він був доволі гладкий. Та на бенкеті, влаштованім на честь гостя, Менелай довів, що втрата вправ не зменшила йому апетиту.

— Я ніколи не бачив такого будинку, — сказав Телемак, — і хоч подорожував небагато, а сумніваюся, чи є ще де в світі другий такий! Все це — бронза і золото, і бурштин, не кажучи вже про срібло та залізо. Хіба палац самого Зевса на Олімпі подібний до твого, але й він не може бути кращий!

Менелай прибрав скромного вигляду і сказав, що ніхто не має права рівняти себе до богів, хоч то й дійсно був непоганий домок.

— Але я віддав би більшу частину свого багатства,— сказав він,— аби повернути назад мо літа, що перебув я їх далеко від цього дому, і друзів, які померли в Трої чи загинули дорогою. Звичайно, нам усім доведеться колись померти — і, я думаю, більшість їх спочивала б уже десь у могилах, навіть якби вони й не померли коло Трої. Але особливо шкодую я про одного друга, про Одиссея. Ти мусів чути це ім'я. Він зробив для мене далеко більше, ніж хто інший, і я ось тепер знову дома, а про нього ніхто не знає; може, й зовсім нема його в живих! Мені здається, що цим прикро вражені і його старий батько, і дружина, і його малий син, що вже тепер мусів вирости.

Спогад про Одиссея заподіяв Телемакові гострий біль, бо він саме думав про пишний Менелаїв будинок. Він уже намірявся признатись, хто він такий і чого сюди прибув, коли з дужної кімнати ввійшла Гелена. Як могло це статися? А це ж вона Мати Телемакова подбала попередити його, що Гелена була вже стара, і він знав про всі її пригоди. Телемак сподівався побачити богиню, схожу на Афродиту, мудру, чарівну, як гріх. Та, коли Гелена йшла до нього і він уздрів її юну й дівочу вдачу, йому стало ясно, якою мусіла бути Артеміда. З нею вийшла й дівчина, що здавалася старшою, дарма що, напевне, була молодша. Вони називали її Адрастою. Дівчина поставила для Гелени крісло з підніжком і принесла їй шерсти на прядиво в золотім козубі, поставленім на

колеса. Телемак забув про свого батька, матір, жє-
нихів материних... Все своє життя він забув, і хоч
намагався засмутитися з цього, але надаремно...

Гелена привіталась із ним, взяла вовну в руки
й стала розмовляти так, ніби Телемак був дуже
давній її друг або ніби вона зовсім не помічала
його. Потім вона опустила руки.

— Менелає! Я гадаю, що не годиться питати в
подорожнього, хто він, доки він сам не признається!
Але я хотіла б знати ім'я нашого гостя, коли
його ласка.

Гелена глянула просто на Телемака, а той був
до того щасливий, що почував себе дурнем.

— Я не думала,— сказала вона,— що двоє лю-
дей могли бути до такої міри подібні. Певне, й ти,
Менелаю, помічаєш цю подібність?

— Ні, не помічаю,— сказав Менелай.

— О, ти мусів помітити, коли він з'явився!

— Може, й мусів, але не помітив,— одмовив
Менелай.

— Я сказала б тобі, що він подібний до...
Одіссея,— наважилась Гелена.

— Слово чести, тепер і я бачу! — сказав Мене-
лай.— А я саме перед тим, як ти ввійшла до нас,
говорив йому про його батька і помітив, що він
дуже зацікавився моїм оповіданням. Слово чести,
це не помилка, правда?

Менелай подивився на нього. Телемак і собі
глянув на Менелая і помітив на обличчі цієї ста-
рої людини такий вираз, якого не було, доки не

ввійшла його дружина. Вираз спокою або майже так... задоволення, коли можна сказати. Телемак гадав, що почуває себе, як і звичайно. Але він зовсім не був сам собою... Вони розмовляли довго або, вірніш, говорив Менелай, а Телемак, коли не йшлося про його батька, чемно слухав і, гостро хвилюючись, дивився на Гелену та на її працьовиті руки. Потім Гелена сказала, щоб Менелай перестав розмовляти, і Менелай з легким докором зирнув на неї, та, звикнувши до цього, спитав у дружини, чи нема чимнебудь повечеряти.

Гелена підійшла до юнака з келіхом вина в руці й сказала :

— Кажуть, що хто п'є це вино, той забуває свою журбу назавжди! Його привезено з Єгипту, де знають секрети трав, ліків та чар. Вино це магічне.

Телемак узяв келіха з її рук, і його рука торкнулась її, і вона посміхнулась до нього. Було так, як вона сказала: він забув усе лихо—здавалось, назавжди. Але він знав, що чари були не у вині...

А на протилежнім кінці столу зосереджено вечеряв Менелай.

З М І С Т

	Стор.
Передмова	3
Частина перша — Повернення Гелени	7
Частина друга — Молодша генерація	65
Частина третя — Старша генерація	148
Частина четверта — Смерть і народження	203
Частина п'ята — Геленина врода	273

Ціна 1 крб. 30 коп.
Оправа 20 коп.

